
ПОРТУГАЛИЈА ДАНАС – ПОГЛЕДИ ИЗ СРБИЈЕ

ПОРТУГАЛИЈА ДАНАС – ПОГЛЕДИ ИЗ СРБИЈЕ

Уредник

Др Рајко Петровић

Рецензенти

Др Стеван Гајић, научни сарадник Института за европске студије
Др Јовица Павловић, научни сарадник Института за европске студије

Издавач

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд

За издавача

Др Миша Ђурковић

Лектура

Драган Јовић

Техничка обрада и дизајн корице

Весна Пијановић

Штампа

???

Тираж

???

ISBN 978-86-82057-???

Рајко Петровић (ур.)

Португалија данас – погледи из Србије

Институт за европске студије
Београд 2024

САДРЖАЈ

Предговор	7
-----------	---

ДРЖАВА, ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

Рајко Петровић: Савремени изазови португалске државе и друштва	13
Лазар Стојановић: Генеза обавештајно-безбедносног система Португалије: од Салазара до де Созе	30
Душан Илић: Уставни дисконтинуитет Португалије: пример устава из 1933. и 1976. године	48
Марија Марсенић: Утицај woke покрета на друштво и универзитете: примјери из Португалије	65

СПОЉНА ПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА

Петар Милутиновић: Процес приступања Републике Португалије Европској унији као узрок успешне демократске трансформације државе – поуке за искуство Републике Србије	93
Алекса Филиповић: Португалија и украјинска криза – односи Лисабона и Москве после фебруара 2022. године	114
Петар Ђурчић: Привреда Португалије и економски односи са Немачком у XXI веку: шансе за развој у добу криза	140

ЕНЕРГЕТИКА

- Андрија Јовановић: Енергетски развој Португалије –
анализа процеса енергетске транзиције 163

РЕЛИГИЈА

- Никола Туцаков: „Повратак” у Португалију: Закон о
држављанству и питање сефардско-португалске
националности 185
- Александар Васиљевић: Однос државе и цркве у
Португалији – положај православне цркве 204
- Србољуб Пеовић: Формирање и плурализација
заједнице муслимана у Португалији (1968–2021) 226

Предговор

Португалија је једна од најстаријих држава и нација на европском тлу. Њена историја је пребогата, а њен допринос обликовању света у коме данас живимо немерљив. Реч је о земљи која је 1949. године била међу земљама оснивачима НАТО пакта, која је 1986. године приступила Европској унији, те која је чланица практично свих релевантних међународних организација. Португалски језик, којим данас широм света говори око 250 милиона људи, на 6. је месту по броју говорника у свету, али и 1. месту по броју говорника на јужној хемисфери. Ипак, упркос овим не само занимљивим, већ и важним чињеницама, у домаћој (некада југословенској, а данас српској) јавности мало пажње се посвећивало овој иберијској земљи, изузев, наравно, континуираног изучавања језика, књижевности и културе. Када је, међутим, реч о тамошњим друштвеним, политичким, економским, религијским, безбедносним, еколошким и другим процесима, Португалији ни у ужој научној ни у широј академској јавности и јавности уопште није посвећивано много пажње. Томе су, свакако, допринели неки реално постојећи отежавајући фактори попут географске удаљености, изостанка блискијих историјских веза, трговинска размена малог обима и вредности и сл. Са друге стране, треба отворено и искрено говорити о недовољном интересовању како српске државе, тако и друштва да се на озбиљном и научном нивоу изучава не само Португалија, већ и многе земље које су малобројне по становништву и мале по површини, упркос томе што и сама Србија спада у ту категорију. Стиче се утисак да је изостанак изучавања Португалије у нашој академској заједници био само једна

од „жртва“ нашег интересовања искључиво за велике и моћне светске и европске силе попут Сједињених Америчких Држава, Русије, Кине (али тек од недавно), Немачке, Француске или Уједињеног Краљевства. Треба, међутим, бити искрен до краја и рећи да ни у самој Португалији није било значајнијег академског интересовања за нашу земљу.

Овај зборник, сходно претходно реченом, претендује да ту „академску неправду“ исправи. Пред читаоцима је, наиме, први зборник написан на српском језику, а који је посвећен политичким, друштвеним, безбедносним и другим приликама у Португалији. Његов назив „Португалија данас – погледи из Србије“ јасно упућује на то да је његов садржај испуњен радовима написаним од стране српских аутора, младих и перспективних истраживача Института за европске студије у Београду, где је сваки од њих, из области којом се ближе бави у свом научно-истраживачком раду, анализирао поједини сегмент савремене португалске државе и друштва. Стога је овај зборник прича о савременој португалској политичкој сцени, њеним друштвеним изазовима, њеном безбедносном сектору, правном систему, транзицији и демократизацији, тзв. култури отказивања, о улози Португалије у рату који сада већ годинама бесни у Украјини, о економској кризи кроз коју је пролазила и њеним економским односима са европским гигантом какав је у тој области Немачка, о импозантној енергетској транзицији ове земље, као и о низу верских питања која имају не само друштвене, већ и политичке импликације.

Неизмерну захвалност на томе што је овај зборник угледао светлост дана, поред колегинице и колега који су аутори исцрпних и систематизованих радова, дугујем и Институту за европске студије као издавачу, али и директору ове важне научне установе др Миши Ђурковићу који је још једном показао велико интересовање да овим путем ојачамо постојеће српско-португалске везе. Посебно богатство овог зборника чини употреба страних извора на португалском, енглеском, немачком, руском и шпанском језику, а која говори о правцу неговања учења страних језика на коме Институт за европске студије годинама уназад инсистира. Овај зборник сведочи и о чињеници да наш институт, захваљујући активној политици подмлађивања коју је током своја два директорска мандата водио поменути др Ђурковић, има тим младих стручњака способних да практично било коју европску земљу обраде

из више различитих углова, стварајући притом компактан и свеобухватан научни материјал.

У Београду, 3.5.2024. године

Др Рајко Петровић
Научни сарадник Института за европске студије

ДРЖАВА, ДРУШТВО И ПОЛИТИКА

Рајко Петровић

Институт за европске студије, Београд

САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ ПОРТУГАЛСКЕ ДРЖАВЕ И ДРУШТВА

Сажетак: Предмет истраживања овог рада јесу савремени политички, друштвени, економски, безбедносни, еколошки и други изазови са којима са суочава Португалија као држава и друштво. Рад претендује да, у форми прегледног рада, пружи заинтересованим читаоцима увид у природу и обим изазова и проблема са којима се ова земља Иберијског полуострва суочава, али и у начине на које тамошње власти исте покушавају да реше или њихове негативне утицаје бар сведу на минималне. Полазна хипотеза је да проблеми и изазови који стоје пред савременом португалском државом и друштвом немају дубоке корене у структуралним недостацима истих, нити имају трајно штетне импликације, већ да представљају одраз континенталног и глобалног контекста у коме ова земља функционише. Резултати истраживања показали су да су највећи изазови са којима се Португалија суочава кохабитација и политичко ривластво између Социјалистичке партије и Социјалдемократске партије, затим пораст снаге и утицаја Шега као радикално десне партије, сучељавање конзервативних и лево-либералних друштвених и политичких чинилаца око тзв. проживотне политике (око питања еутаназије пре свих), борба за и против очувања модела декриминализације лаких дрога, као и климатске промене. Током истраживања користили смо се методом студије случаја, методом анализе и методом компаративне анализе.

Кључне речи: Португалија, кохабитација, Шега, еутаназија, декриминализација лаких дрога, климатске промене.

Увод

Више од пола века Португалија је део круга западних либералних демократија и економских токова унутар слободног европског тржишта, док је у безбедносном смислу, као једна од земаља оснивача НАТО савеза 1949. године, већ одавно део евроатлантске безбедносне породице. За савремену историју ове иберијске земље, без имало сумње, пресудан датум био је 25. април 1974. године када је избила Каранфилска револуција (*Revolução dos Cravos*). Наиме, била је то војна побуна, подржана од стране либералне и левичарске опозиционе политичке елите, али и од широких народних маса, којом је срушена тзв. Нова држава (*Estado Novo*), односно вишедеценијски крајње десничарски, односно ултранационалистички и ултраримокатолички ауторитарни режим који је још 1933. године успоставио Антонио де Оливеира Салазар (*António de Oliveira Salazar*). Уследила је демократизација и либерализација португалске државе и друштва, односно плурализација политичког и партијског живота, јачање људских права и слобода, смањење утицаја војске и тајних служби у политички живот земље, економска либерализација и одумирање аутаркичног привредног система, те амбициозно постављен, али са пуно марљивости и одрицања спроведен процес евроинтеграција Португалије. Заједно са суседном Шпанијом, која је 1975. године и сама кренула путем демократске транзиције, Португалија је постала чланица Европске заједнице 1. јануара 1986. године. Колико су Каранфилска револуција и све што је уследило након исте имали континентални, па и планетарни значај, сведоче две чињенице. Прва се тиче „трећег таласа демократизације”, односно увођења земаља југа Европе (Португалије, Шпаније и Грчке) у ред европских либералних демократија, а о коме је писао амерички политиколог Семјуел Хантингтон (*Samuel Huntington*) (*Huntington, 2004*). Друга је у вези са деколонизацијом лузофоних афричких и азијских простора након што су централну власт у Лисабону преузеле демократске снаге спремне да се суоче са стравичним последицама Прекоморског рата (1961-1974) који је иза себе оставио преко 8.000 погинулих Португалаца и на десетине хиљада убијених побуњеника и цивила у Анголи, Мозамбику и Гвинеји Бисао. Све португалске колоније у Африци, дакле, поред три наведене, и Зеленортска Острва и Сао Томе и Принсипе, стекле су независност након Каранфилске револуције, док су се португалске војне и цивилне

власти повукле са Источног Тимора 1974, а Макао предале Кини 1999. године (Петровић, 2021: 28-29).

Португалија је 2. априла 1976. године усвојила Устав Португалске Републике који је земљу дефинисао као парламентарну републику засновану на народном суверенитету и демократским принципима функционисања међу којима су и подела власти на законодавну, извршну и судску грану. У политичком животу земље искристалисала су се два доминантна идеолошка пола – Социјалистичка партија (Partido Socialista – PC) као партија левог центра и Социјалдемократска партија (Partido Social Democrata – PSD) као умерено десна опција, те које су се у деценијама које су уследиле смењивале на власти, додуше уз доминантнију улогу социјалиста. Све до парламентарних избора 2024. године на којима је радикално десна Шега (Chega) остварила историјски резултат, остале политичке партије и покрети попут Народне партије (CDS -Partido Popular), Левог блока (Bloco de Esquerda – BE) и Португалске комунистичке партије (Partido Comunista Português – PCP) нису успевали да појединачно остваре значајније резултате, али су неретко били важни мањински партнери некој од владајућих партија (Петровић, 2019: 126-127).

Кохабитација Коста – Ребело де Соза

С обзиром да су се, као што смо већ рекли, две највеће и најмоћније политичке партије у Португалији, Социјалистичка партија и Социјалдемократска партија, током протеклих неколико деценија смењивале на власти, као и на чињеницу да је Португалија парламентарна република у којој постоји тзв. дицефална егзекутива, односно подела извршне власти између владе (јачи пол) и председника републике (слабији пол), било је сасвим за очекивати да ће повремено долазити до периода кохабитације, односно ситуације у којој премијер државе долази из једне партије, а председник републике из друге. Управо то се дешавало у периоду између 2016. и 2024. године који је био обележен за португалске прилике нетипичним и отвореним конфронтацијама између две најмоћније политичке фигуре у земљи. Наиме, 2015. године на место премијера изабран је лидер Социјалистичке партије Антонио Коста (António Costa), док је годину дана касније председник републике

постао кандидат Социјалдемократске партије Марсело Ребело де Соза (Marcelo Rebelo de Sousa), где су касније обојица реизабрани на те функције. На почетку њихових владавина мало тога је указивало да ће се временом између њих развити отворени анимозитет који је ишао до те мере да је у неким тренуцима претио да угрози нормално функционисање државе и демократског живота у Португалији. Ребело де Соза је, након што је ступио на дужност председника републике, поручивао да ће његов однос према Кости бити заснован на консензуалном налажењу заједничких решења за општу добробит, док је Коста исказивао максимално поштовање према институцији председника републике и указивао на потребу да са Ребело де Созом сарађује преко устаљених институционалних канала (Valente, 2016).

Идеолошке разлике између партија из којих су председник и премијер долазили, односно њихови прилично различити погледи на економску, социјалну и вредносну политику, као и појава нових фактора унутар португалског политичког живота попут радикално десне Шеге, утицале су на то да дође до најпре захлађења односа између Косте и Ребело де Созе, а потом и ривалства и нетрпељивости. Једина ствар око које су се двојица државника слагали, а што је било изузетно важно, јесте била политика државе у вези са борбом против пандемије корона вируса, где је најпре постојао неподељен став да Португалија мора применити мере карантина као превентивне, а потом и пуна подршка вакцинацији становништва (Sábado, 2021). Први велики камен спотицања између Косте и Ребело де Созе било је легализовање еутаназије у Португалији (о коме ће касније бити више речи), где је Ребело де Соза више пута стављао вето и враћао на поновно разматрање предлог закона о еутаназији, док је државни парламент под контролом Костине Социјалистичке партије и њених коалиционих партнера више пута изнова потврђивао поменути предлог закона. Други сукоб тицао се будућег статуса министра инфраструктуре из редова Социјалистичке партије Жоаоа Галамбе (João Galamba) који је довођен у питање због умешаности овог функционера у аферу око пословања португалске авиокомпаније ТАП (Transportes Aéreos Portugueses – ТАР). Ребело де Соза је не само подржао захтев португалске опозиције да Галамба буде експресно смеђен (касније је Галамба сам поднео оставку због притиска медија и јавности), већ и отворено претио да ће, у складу са својим уставним овлашћењима, распустити португалски парламент и на тај

начин заштитити углед државе (Henriques, 2023). Трећи камен спотицања у односима између Косте и Ребело де Созе био је контроверзни закон о становању, где је социјалистичка парламентарна већина намеравала да тим законом реши стамбено питање десетина хиљада Португалаца тако што би приморала власнике кућа или станова у којима две или више године нико не живи да исте дају у изнајмљивање. Председник Португалије је, стога, и на овај предлог закона ставио вето, наглашавајући да тако осетљив закон мора бити плод консензуса шире португалске јавности, али и да би тај закон имао негативне ефекте по приватна улагања у сектор стамбене градње (Diário de Notícias, 2023).

Шега – крај португалског изузетка

Дуго времена су Шпанија и Португалија важиле за једине развијене и демократске европске земље у којима радикална десница није успевала да оствари значајније резултате. У последњих неколико година, међутим, ствари су се значајно промениле. Најпре је шпански Вокс (Vox) успео да се домогне регионалног парламента у Андалузији и шпанског Кортеса, да би потом њему сродна португалска Шега октобра 2019. године на парламентарним изборима освојила малих 1,29% гласова, али довољних да добије једно место у највишем представничком телу Португалије. Био је то крај „португалског изузетка”, како су многи аналитичари, али и политичари са поносом описивали ситуацију у Португалији за коју су тврдили да ће остати имуна на талас „нове европске деснице”. Да није „звезда падалица” на португалском „политичком небу” Шега је доказала на парламентарним изборима 2022. године када је освојила скоро 400000 гласова (7,18%), односно 12 посланичких места, чиме је постала трећа политичка снага у земљи (Петровић, 2023: 43). Дефинитивна потврда тезе да је Шега постала релевантна португалска политичка партија стигла је након ванредних парламентарних избора марта 2024. године када је Шега поново заузела 3. место, али овога пута са освојених чак 18% гласова, где победничка коалиција Демократска алијанса (Aliança Democrática) окупљена око Социјалдемократске партије није у стању да формира владу без подршке Шеге (Expresso, 2024).

Поставља се оправдано питање у вези узрока овако добрих изборних резултата једне партије коју су те 2019. године када је настала многи

доживљавали као политичког аутсајдера. Најпре треба истаћи да је реч о радикално десној политичкој партији чији је председник од оснивања до данас Андре Вентура (André Ventura), млади, енергични, али и контроверзни политичар у јавности познат по бројним скандалима. Иако је био запослен у државној администрацији, те докторирао 2013. године на тему заштите националних мањина, Вентура је одлучио да оснује политичку партију која ће убрзо постати препознатљива по својим отвореним и ксенофобним иступима против илегалних миграната (посебно муслимана) и Рома као једне од најбројнијих португалских националних мањина. На португалском језику Шега значи „доста!”, што довољно говори о томе да је Вентурин почетни циљ био да мобилише португалске радикалне, па и екстремне десничаре који су били незадовољни не само вођењем земље од стране социјалиста, већ и недовољно „тврдом” политиком Социјалдемократске партије као партије десног центра. Реторика Вентуре и његових партијских сабораца ни по чему битнијем се није разликовала од француског Националног савеза (Rassemblement National) Марин Ле Пен (Marine Le Pen), поменутог шпанског Вокса Сантијага Абаскала (Santiago Abascal), италијанске Лиге (Lega) Матеа Салвинија (Matteo Salvini) или мађарског Фидеса (Fidesz) Виктора Орбана (Viktor Orbán) – реч је о захтевима да се португалски суверенитет врати у руке португалске нације, критикама на рачун отуђене и елитистичке „бриселске бирократије”, пропагирању забране пријема илегалних миграната (посебно оних из муслиманских земаља), односно асимилације оних који стекну право да бораве у Португалији, вербалним нападима на ромску популацију која је жигосана као нерадничка и паразитска (ту је Шеги једино блиска некадашња реторика екстремно десног мађарског Јобика (Jobbik)), константном алармирању јавности у вези са могућом исламизацијом Европе и позивању на очување хришћанског и европског идентитета Португалије (Петровић, 2023: 45).

Неколико је узрока због којих је Шега успела да оствари фантастичне изборне резултате за релативно кратко време. Прво, Португалија се никада у потпуности није опоравила од светске економске кризе из 2008. године која је снажно погодила ову земљу, где је тамошња влада 2010. године морала да усвоји оштре мере фискалне консолидације, а потом и да тражи финансијску помоћ од Европске уније. Године 2013. стопа незапослености у Португалији достигла је 17,6%, где су негативни

ефекти економске кризе највише погодили средње и сиромашне слојеве становништва. Други разлог је политика коју су државне власти водиле током пандемије корона вируса, комбинована са негативним последицама рата у Украјини, где је инфлација 2022. године достигла 8,3%, а раст БДП-а 2023. године пао на 1%, што је све заједно поново највише погодило најсиромашније Португалце. Трећи разлог је пораст ксенофобије у Португалији који је само пратио општи тренд на целом европском континенту, а која је генерисана страхом од странаца који у овој земљи чине 8,6% становништва (око 888.000), од којих је највише оних из Анголе (159.000) и Бразила (136.000). Иако је махом реч о лузофоном становништву из бивших португалских колонија, међу њима је много оних који су „обојени”, односно не припадају белој раси, те су као такви у екстремно десним португалским круговима непожељни, с обзиром да се у истим одавно гаји уверење о Португалији као једној од етнички најхомогенијих нација у Европи. Четврти разлог у вези је са доминантном улогом коју на португалским универзитетима имају феминисти и левичари, који узгред контролишу и већину тамошњих медија, где се Шега појавила као прва озбиљна политичка партија која доводи у питање њихов дискурс о хомосексуалним браковима, еутаназији, абортусу, односу према португалској колонијалној прошлости и сл., а што је и те како пријало португалском друштву које је и даље у великој мери конзервативно и римокатоличко по свом бићу. Коначно, пети разлог успона Шега можемо пронаћи у засићености португалских бирача Социјалистичком партијом и Социјалдемократском партијом као двема владајућим политичким снагама деценијама уназад, а чији програми су временом почињали да све више личе једни на друге, посебно када је реч о спољној политици Португалије и њеној позицији унутар Европске уније (Петровић, 2023: 47-50).

Криза пропородичне политике

Борба у области породичне сфере између португалских конзервативаца и, угрубо речено, лево-либерала траје већ деценијама, где ови други полако, али сигурно добијају битку по битку. У време Салазаровог ауторитарног режима Бог, отаџбина и породица били су светиња у коју нико није смео да дирне, односно то су били извори ауторитета

који се никако нису смели доводити у питање. Међутим, након политичких, друштвених и економских реформи које су спровођене по успешном окончању Каранфилске револуције, на ред су дошла и питања реформи у области породичне политике, укључујући и питање рађања и смрти. Након вишегодишњих расправа Португалија је 2007. године добила Закон о абортусу по коме је трудницама дозвољено да, без обзира на мотив, прекину трудноћу до 10. недеље трајања исте. Иако су конзервативне партије и покрети, укључујући и Римокатоличку цркву, водили кампању у корист криминализације абортуса, грађани Португалије су путем референдума одобрили текст овог закона. Лево-либералне снаге, посебно оне феминистичке, сматрале су да је и овакав предлог закона недовољан, односно да је потребно укинути било каква ограничења у вези са абортусом (Петровић, 2023: 50). Године 2010. Португалија је постала осма земља на свету и шеста у Европи која је легализовала истополне бракове, али без права истих да усвајају децу. Била је то одлука коју је усвојила социјалистичка парламентарна већина под контролом премијера Жозеа Сократеса (José Sócrates), а која је била против воље већине Португалаца, с обзиром да је анкета коју је 2006. године објавио утицајни „Дневник вести” (Diario de Noticias) показивала да је 55% истих против легализације истополних бракова, са далеко мањих 37% који су били изричито за легализацију. Штавише, у то време су демонстрације у Лисабону на којима је захтевано признање права на хомосексуалне бракове окупљале не више од 5000 учесника (El Periódico de Aragón, 2006).

Осам година касније, тачније 29. маја 2018. године, португалски парламентарци први пут су расправљали о још једној и више него контроверзној теми – о питању легализације еутаназије и асистираниг самоубиства. Социјалистичка влада је том приликом предложила четири предлога закона, али због великог притиска јавности и Римокатоличке цркве није обезбеђена скупштинска већина. Тада су, наизглед парадоксално, на истој линији „одбране живота” били и Ватикан и Португалска комунистичка партија, што је довољно говорило о хаосу у друштвеном и политичком животу Португалије који је са собом донело питање еутаназије. Социјалисти се, међутим, нису мирили са тиме да питање еутаназије буде затворено, те су током 2021. године два пута обезбедили већину гласова за нови предлог закона у парламенту. Проблем је, међутим, представљао став конзервативног председника

Ребело де Созе који је два пута стављао вето на предлог закона, враћајући га на поновно гласање. Упорност социјалиста се, коначно, исплатила маја 2023. године када је већина од 129 посланика гласала за закон који је предвиђао да свака психички здрава особа са навршених 18 година живота, под условом да болује од неизлечиве болести и трпи неподношљиве болове, има право да буде подвргнута еутаназији. Председник Ребело де Соза више није имао могућност стављања вета, те је био приморан да, у складу са уставом, седам дана након усвајања закона потпише проглашење истог (Политика, 2023а). Тиме се Португалија, након вишегодишње борбе између политичких и друштвених фактора конзервативне и лево-либералне провинијенције, придружила Холандији, Белгији, Луксембургу, Канади, Колумбији, Еквадору, Шпанији, Новом Зеланду и Викторији (Аустралија), односно групи земаља у којима је еутаназија законом дозвољена.

Декриминализација лаких дрога – 20 године после

Да је Португалија спремна да крене у крајњу либерализацију појединих аспеката друштвеног живота видело се још 2001. године када је ова земља усвојила сада већ чувени Закон о дроги, а који је подразумевао декриминализацију и депенализацију куповине и конзумирања појединих дрога, односно одређених количина истих. Португалска влада се тада одлучила на овако драстичан корак с обзиром на то да је током 1990-их наркоманија представљала озбиљан друштвени проблем у овој земљи, остављајући иза себе бројне смртне случајеве и особе заражене ХИВ-ом. Новом стратегијом, која је крунисана потврђивањем поментог Закона о дроги у парламенту, предвиђено је да свака пунолетна особа има право да код себе у сваком тренутку има до десет дневних доза било које врсте дроге, односно да због тога неће бити кривично гоњена. Истини за вољу, предвиђено је да полиција када затекне особе са толиком количином дроге исте прослеђује специјалном трибуналу сачињеном од лекара, правника и социјалног радника, а који су као најчешће казне изрицали медицинско лечење или друштвено коришћан рад. Првих година након ступања на снагу Закона о дроги резултати су били позитивни и крајње охрабрујући, јер је смањен не само број зависника од дроге, већ и број смртних случајева, број заражених

ХИВ-ом, те је дошло до значајног пада стопе криминала повезаног са наркотицима (Ćirić, 2012: 308).

Скоро четврт века касније, међутим, не можемо рећи да наркома-нија више није проблем португалске државе и друштва. Најпре треба указати на чињеницу да је 2001. године декриминализована употреба не само марихуане, већ и кокаина и хероина, те да су наркотици по-стали свеприсутни на улицама португалских градова. Овај проблем је посебно видљив у Порту, другом највећем португалском граду, где су поједине улице неретко преплављене шприцевима, али и предозира-ним наркоманима на ћошковима истих. Криминал и насиље у Порту су значајно повећани, а локалне власти и грађани кривицу за то, између осталог, налазе и у либералном Закону о дроги. Коначно, треба иста-ћи да статистички подаци показују да је број пунолетних Португалаца који користе наркотику порастао са 7,8% 2001. на 12,8% 2022. године, где процентуално гледано Португалија заузима место изнад Францу-ске или Италије (Blic, 2023). Упркос томе, нема озбиљних индиција да португалске државне власти планирају да мењају политику либерали-зације употребе наркотику, а по чему је ова земља данас препознатљи-ва у Европи и свету.

Климатске промене – проблем, а не помодарство

Последњих деценија, а посебно последњих година, у технолошки напредним и индустријски високоразвијеним земљама Запада све ви-ше се говори о климатским променама као озбиљном проблему чији ће се негативни ефекти све више мултипликовати како време буде одми-цало. За Португалију, земљу смештену на месту пресека Средоземног мора и Атланског океана које је означено као једна од „врућих тачака” климатских промена, питање климатских промена је једно од кључних за будућност земље. Неколико је упозоравајућих ефеката климатских промена који већ сада угрожавају Португалију – подизање нивоа мора које доводи до поплава, ударни топлотни таласи, ерозија приобалног земљишта, честе суше, дезертизација, пораст олуја, атмосферска кон-таминација, пад пољопривредне конкурентности, ширење векторских болести и др. Уколико се не примене хитне мере у области борбе против климатских промена, делови португалске привреде попут рибарства,

пољопривреде и туризма биће директно угрожени. Примера ради, у јужној Португалији би временом дошло до смањења пољопривредне производње за чак две трећине, а површина шума које ће бити захваћене пожарима ће се утростручити. Једино објективно ефикасно решење била би потпуна оријентација португалске економије ка одрживом развоју, што власти у Лисабону покушавају да учине, идући дотле да захтевају да било који облик страног инвестирања у Португалији мора бити у функцији опоравка од климатских промена и будуће отпорности на исте. Захваљујући таквој опредељености португалске владе чак 38% инвестиција у овој земљи данас је у служби заштите животне средине. За похвалу је и висока свест грађана Португалије о проблемима које климатске промене са собом доносе, о чему сведочи податак да је 17.000 истих затражило да се њихове стамбене зграде преуреде у тзв. енергетски ефикасне зграде (The Portugal News, 2021). Лето 2022. године било је посебно алармантно за становнике Иберијског полуострва. Судећи по подацима Светске здравствене организације, у пожарима који су захватили шумска подручја живот је изгубило чак 1.700 становника Португалије и Шпаније (Политика, 2022). Нажалост, ни 2023. година није протекла без последица изазваних климатским променама. Преко 1.400 становника приобалног дела Алентежа морало је бити евакуисано због пожара изазваних вишедневним високим температурама, док је у Сантарему у унутрашњости земље измерено рекордних 46,4 степени Целзијуса. Пожари у Португалији су те 2023. године иза себе оставили 19 евакуисаних села и 6.700 хектара спржене земље (Политика, 2023д).

Коначно, треба узети у обзир и то шта сами грађани Португалије виде као највеће проблеме у својој земљи. Јула 2023. Центар за студије и истраживање мишљења при Католичком универзитету (*Centro de Estudos e Sondagens de Opinião (Cesop) da Universidade Católica*) спровео је истраживање португалског јавног мњења чији су резултати показали да је за 16% Португалаца највећи проблем у држави њена сопствена влада, 15% да су то инфлација и трошкови живота, а 12% корупција (ZAP, 2023). Неколико месеци раније исти истраживач је дошао до података према којима је за највећи број Португалаца највећи проблем у земљи висока инфлација и трошкови живота (20%), затим следе проблем лоше владе, односно управљања (15%), корупција (11%) и економско стање у земљи (7%), те мале плате (4%), здравствени систем (4%), кредибилитет и способност политичара (4%), стамбено питање (3%),

рат у Украјини (2%) и неједнакост (2%) (Villalobos, 2023). Крајем 2023. године Центар за студије и истраживање мишљења при Католичком универзитету објавио је најновије резултате истраживања португалског јавног мњења по којима је чак 75% Португалаца рекло да је стање у земљи лошије него што је било годину дана раније, 14% да је стање исто, а само 10% да је боље. Овога пута грађани су као највећи проблем означили лоше функционисање система јавне здравствене заштите (18%), затим следе лоше управљање земљом (11%), корупција (11%) и инфлација и трошкови живота (11%), те стамбено питање (7%), мале плате и пензије, односно сиромаштво (6%), економски и политички проблеми у земљи (4%), те имигранти (3%) (Executive, 2023).

Закључак

Португалија је земља која је домаћој српској јавности недовољно позната, посебно када је реч о друштвеним и политичким приликама у њој. Сходно томе, примарни циљ овог рада јесте да најпре домаћој академској, а потом и широј заједници представи највеће проблеме и изазове са којима се данас суочава ова земља која је по много чему необична и занимљива. Португалија је у последњих скоро пола века прошла мукотрпан пут демократизације државе и друштва и транзиције са свим невољама које она са собом носи. Упркос свим изазовима и препрекама које су стајале пред њима, Португалци су своју земљу успели да уреде по мери потреба савременог човека 21. века. Као и у свакој другој земљи, укључујући и оне чији су индикатори степена демократије, ефикасности правне државе и квалитета живота највиши на свету, Португалија данас има одређене проблеме и изазове већег или мањег степена. Ни један од њих нема велики аутодеструктивни капацитет који би био у стању да уздрма демократски поредак и стечена грађанска, политичка и људска права и слободе становника Португалије, али сваки од њих понаособ захтева да му се приђе са посебном пажњом, те да се, ако ништа друго, бар амортизују његови крајње негативни ефекти.

Када је реч о проблематичној кохабитацији председника Ребело де Созе и премијера Косте, иста је окончана одлуком овог другог да поднесе оставку и распише превремене парламентарне изборе, а на којима

је победу однео Демократски савез окупљен око Социјалдемократске партије на чијем челу је Луис Монтенегро (Luís Filipe Montenegro), вероватно будући премијер Португалије. Са друге стране, Костин наследник на месту генералног секретара Социјалистичке партије Педро Нуно Сантос (Pedro Nuno Santos) довео је ту партију до неуверљивог другог места са 28,7% освојених гласова. Португалском изузетку, нема никакве сумње, јесте дошао крај јер је Шега са својим одличним изборним резултатом (18,07%) постала релевантна политичка партија, али се чини да има све мање места страху од даље радикализације како њеног руководства, тако и њеног чланства. Напротив, Вентура жели да Шега буде део нове владајуће већине и питање је само да ли ће Монтенегро и Вентура доћи до компромиса око тога. Питање даљег правца политике у вези породице и родне и сексуалне равноправности наставиће да оптерећује односе између конзервативних и лево-либералних делова португалског друштва, али је чињеница да су већ сада многи њени сегменти решени у корист ових других, од абортуса, преко истополних бракова, све до еутаназије. Претпоставка је да ће и Шега морати да, бар у некој мери, умањи своју реторику у вези ових питања уколико жели да буде део власти. Социјалдемократска партија одавно је постала скоро па немоћна да пружи озбиљнији отпор на том пољу, док је Римокатоличка црква оптерећена сопственим проблемима, пре свих оптужбама да су њени свештеници у Португалији у последњих седам деценија сексуално злостављали преко 4.800 деце. Када је реч о будућности крајње либералног Закона о дрогама, упркос томе што исти испољава значајне негативне ефекте, ово питање још увек није заузело битније место на политичкој агенди већине релевантних политичких партија и тешко да може да изазове значајнију подвојеност унутар португалског друштва. Коначно, климатске промене јесу дугорочна претња по Португалију, али је охрабрујуће не само то што влада у тој земљи већ сада предузима битне кораке у правцу заштите животне средине попут смањења емисије угљен-диоксида на улицама градова, већ и што постоји високо развијена свест њених грађана да одрживи развој нема алтернативу.

Литература

- Петровић, Рајко (2019): Избори за европски парламент 2019. у Шпанији и Португалу, *Култура њолиса*, Год. XVI (2019), посебно издање, Култура – Полис, Нови Сад и Институт за европске студије, Београд, стр. 117-133.
- Петровић, Рајко (2021): Португал и Шпанија: случај првих светских колонијалних империја, Данило Бабић, Рајко Петровић и Јелена Вићентић (ур.): *Суочавање Евроје са њеном колонијалном прошлошћу*, Институт за европске студије, Београд, стр. 17-38.
- Петровић, Рајко (2023): Успон крајње деснице у Португалији – крај „португалског изузетка”, *Српска ревија за евројске студије*, vol. II (2023), no. 1, стр. 34-71.
- Политика (2022): У пожарима у Португалији и Шпанији погинуло 1.700 људи, *Политика*, 22.07.2022, <https://www.politika.rs/scc/clanak/512716/U-pozarima-u-Portugaliji-i-Spaniji-poginulo-1-700-ljudi>
- Политика (2023а): Португалски парламент легализовао еутаназiju, *Политика*, 13. маја 2023, <https://www.politika.rs/scc/clanak/552251/portugal-parlament-legalizacija-eutanazija>
- Политика (2023б): Пожари у Португалији захватили хиљаде хектара, 1.400 људи евакуисано“, *Политика*, 08.08.2023, <https://www.politika.rs/scc/clanak/565244/Pozari-u-Portugalu-zahvatili-hiljade-hektara-1-400-ljudi-evakuisano>
- Blic (2023): Pre 22 godine, ova zemlja legalizovala je heroin i kokain: Prvi rezultati bili sjajni, a sada je situacija DRAMATIČNA“, *Blic*, 08. јула 2023, <https://www.blic.rs/vesti/svet/heroin-i-kokain-bili-legalizovani-pre-22-godine-u-portugaliji-prvo-su-rezultati-bili/yqzvhmd>
- Ćirić, Jovan (2012): Borba protiv droge putem dekriminalizacije – slučaj Portugalije, *Strani pravni život*, 2/2012, стр. 308-318.
- Diário de Notícias (2023): Presidente da República veta programa Mais Habitação, *Diário de Notícias*, 21 de agosto 2023, <https://www.dn.pt/politica/marcelo-veta-programa-mais-habitacao-16890850.html>
- El Periódico de Aragón (2006): Portugal rechaza el matrimonio gay, *El Periódico de Aragón*, 5 de marzo de 2006, <https://web.archive.org/web/200710070700/http://www.elperiodicodearagon.com/noticias/noticia.asp?pkid=235489>

- Executive Digest (2023): Sondagem: 75% dos portugueses diz que País está pior do que há um ano. Saúde é principal problema e imigração é referida pela 1.ª vez, *Executive Digest*, 30 de novembro de 2023, <https://executive-digest.sapo.pt/noticias/sondagem-75-dos-portugueses-diz-que-pais-esta-pior-do-que-ha-um-ano-saude-e-principal-problema-e-imigracao-e-referida-pela-1-a-vez/>
- Expresso (2024): Legislativas 2024. Veja todos os resultados das eleições em números e mapas (freguesias, concelhos, distritos), *Expresso*, 24 de março de 2024, <https://expresso.pt/politica/eleicoes/legislativas-2024/resultados?location=NACIONAL>
- Hantington, Samjuel (2004): *Treći talas: demokratizacija na kraju dvadesetog veka*, Stubovi kulture, Beograd.
- Henriques, João Pedro (2023): Marcelo continua a achar que João Galamba deve deixar o Governo, *Diário de Notícias*, 31 de maio de 2023, <https://www.dn.pt/politica/-marcelo-continua-a-achar-que-joao-galamba-deve-deixar-o-governo-16454279.html/>
- Sábado (2021): Marcelo explica coabitação com Costa por cada um viver em sua casa“, *Sábado*, 01 de fevereiro de 2021, <https://www.sabado.pt/portugal/detalhe/marcelo-explica-coabitacao-com-costa-por-cada-um-viver-em-sua-casa>
- The Portugal News (2021): Portugal es uno de los países más vulnerables al cambio climático, *The Portugal News*, 13 August, 2021, <https://www.theportugalnews.com/es/noticias/2021-08-13/portugal-es-uno-de-los-paises-mas-vulnerables-al-cambio-climatico/61659>
- Valente, Liliana (2016): Marcelo e Costa. Vem aí a coabitação tranquila?, *Observador*, 25 de janeiro de 2016, <https://observador.pt/2016/01/25/marcelo-costa-vem-ai-coabitacao-tranquila/>
- Villalobos, Luís (2023): Sondagem: inflação e custo de vida identificados como os principais problemas do país, *Público*, 25 de fevereiro de 2023, <https://www.publico.pt/2023/02/25/economia/noticia/inflacao-custo-vida-identificados-principais-problemas-pais-2040277>
- ZAP (2023): Os três grandes problemas de Portugal, para a maioria dos cidadãos“, *ZAP*, 19 de julho de 2023, <https://zap.aeiou.pt/os-tres-grandes-problemas-de-portugal-para-a-maioria-dos-cidadaos-547492>

Rajko Petrović

Institute of European Studies, Belgrade

CONTEMPORARY CHALLENGES OF THE PORTUGUESE STATE AND SOCIETY

Summary: The subject of research in this work is the contemporary political, social, economic, security, ecological and other challenges facing Portugal as a state and society. The paper aims to, in the form of an overview, provide interested readers with an insight into the nature and scope of the challenges and problems that this country of the Iberian Peninsula is facing, but also into the ways in which the local authorities are trying to solve them or at least reduce their negative impacts to a minimum. The starting hypothesis is that the problems and challenges facing the contemporary Portuguese state and society do not have deep roots in their structural deficiencies, nor do they have permanently harmful implications, but rather reflect the continental and global context in which this country functions. The research results showed that the biggest challenges facing Portugal are the cohabitation and political rivalry between the Socialist Party and the Social Democratic Party, then the increase in the strength and influence of Chega as a radical right-wing party, the confrontation of conservative and left-liberal social and political factors around the so-called pro-life policies (euthanasia issues above all), the fight for and against the preservation of the model of decriminalization of soft drugs, as well as climate change. During the research, we used the case study method, the analysis method and the comparative analysis method.

Keywords: Portugal, cohabitation, Chega, euthanasia, decriminalization of soft drugs, climate change.

Rajko Petrović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

DESAFIOS CONTEMPORÂNEOS DO ESTADO E DA SOCIEDADE PORTUGUESA

Resumo: O tema da investigação neste trabalho são os desafios políticos, sociais, económicos, de segurança, ambientais e outros contemporâneos que Portugal enfrenta como Estado e sociedade. O artigo pretende, sob a forma de uma visão geral, proporcionar aos leitores interessados uma visão sobre a natureza e o alcance dos desafios e problemas que este país da Península Ibérica enfrenta, mas também sobre a forma como as autoridades locais estão a tentar resolvê-los ou pelo menos reduzir ao mínimo os seus impactos negativos. A hipótese de partida é que os problemas e desafios que o Estado e a sociedade portugueses contemporâneos enfrentam não têm raízes profundas nas suas deficiências estruturais, nem têm implicações permanentemente prejudiciais, mas reflectem antes o contexto continental e global em que este país funciona. Os resultados da investigação mostraram que os maiores desafios que Portugal enfrenta são a coabitação e rivalidade política entre o Partido Socialista e o Partido Social Democrata, depois o aumento da força e influência de Chega como partido radical de direita, o confronto de conservadores e fatores sociais e políticos liberais de esquerda em torno do chamado políticas pró-vida (questões da eutanásia sobretudo), a luta a favor e contra a preservação do modelo de descriminalização das drogas leves, bem como as alterações climáticas. Durante a pesquisa utilizou-se o método de estudo de caso, o método de análise e o método de análise comparativa.

Palavras-chave: Portugal, coabitação, Chega, eutanásia, descriminalização de drogas leves, alterações climáticas.

Лазар Стојановић

Институт за европске студије, Београд

ГЕНЕЗА ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНОГ СИСТЕМА ПОРТУГАЛИЈЕ – ОД САЛАЗАРА ДО СОЗЕ

Сажетак: Рад има за циљ да прикаже историјску генезу обавештајно-безбедносног система Португалије. У том смислу као веома значајна прекретница узима се револуција до које је дошло 1974. године, познатија под називом „*Каранфилска револуција*“. Овај догађај представља политичку прекретницу која се рефлектовала на све поре друштва, укључујући сектор безбедности. Национално конзервативна владавина Салазара, на пољу безбедности оличена доминацијом специјалне тајне полиције, замењена је концептима либералне демократије, који су дијаметрално трансформисали безбедносни сектор и његово деловање. Рад, полазећи од општијих увида, нуди сазнања о политичко-безбедносном одређењу Португалије, хронолошки посматрајући најзначајније аспекте тог процеса, те нуди компаративни преглед различитих историјских етапа једне државе, са посебним освртом на стање поља безбедности. У ту сврху у раду су примењене основне, аналитичке и синтетичке истраживачке методе, усмерене ка дескрипцији и експликацији контекста у коме настаје обавештајно-безбедносни систем савремене Португалије, из угла политичке, правне и доминантно безбедносне теорије.

Кључне речи: безбедносни сектор, обавештајне службе, Португалија, Каранфилска револуција.

Увод

Република Португалија, окружена Шпанијом и Атлантским океаном, представља прави драгуљ са океанском и медитеранском климом на југозападу Иберијског полуострва. Поред богатог културног и историјског наслеђа, реч је о земљи турбулентне политичке прошлости. На том путу 20. век представља важан период, обележен вишеструким променама, које су чиниле да се земља креће од једне до друге крајности. Данас је реч о европској демократији, пуноправној чланици Европске уније и једном од оснивача Северноатланског савеза. Но, пут до садашњег друштвено-политичког стања је потребно сагледати кроз призму догађаја из прошлости, важних за разумевање контекста и свега што Португалија данас јесте.

Наиме, 1910. године у Португалији је збачена монархија, тако да је добар део 20. века протекао под чврстим десничарским режимом. Једна од главних карактеристика наведене републиканске револуције био је секуларизам. Но, убрзо се друштво нашло у растрзаности оличеној у критици либералне демократије, док су се социјализам и комунизам такође сматрали неприхватљивим. Стога, такво стање неидентификације са постојећим обрасцима креирало је тло погодно за развој новог португалског национализма. Као његова кључна полуга јавља се модел друштва усмерен ка традицији, антикосмополитизму и децентрализацији (Pinto & Rezola, 2007: 355-356). Креирани концепт је одступао од готово свих доминантних политичких усмерења других држава у том периоду, сматрајући их неадекватним по друштвену заједницу, али је успевао у веома важној мисији, а то је интеграција португалског становништва. Социјалисти су се окренули десници, уметници формирању новог света, а на том трагу симболично формирана је „Нова држава“ 1932. године (Torgal, 2009: 15). Шеф новоформираног поретка постао је Антонио де Оливеира Салазар (António de Oliveira Salazar), човек који се номинално истакао на пољу економије, али убрзо свој утицај проширио на читаво друштво.

Институције новоформираног политичком система умногоме су дефинисане Уставом из 1933. године као скуп различитих струја антилибералне деснице (Simpson, 2021: 403). Он формалноправно не негира право удруживања, али ипак од тог момента странке не постоје у политичком животу Португалије. Национални савез (União Nacional),

организација на чијем челу се налазио Салазар, никада није поседовала статус политичке партије, иако је *de facto* својим активностима и деловањем уверавала у супrotno. Поменути Устав је задржао поделу власти, али су овлашћења, као и могућности сваког вида контроле од стране Владе, била незнатна. У пракси Салазар је бирао скупштинске посланике и огромну већину чланова корпоративне коморе, као важног аспекта функционисања друштва (Pinto, 2007: 32). На спољнополитичком плану режим је доста пажње посвећивао колонијалном наслеђу које је представљало извор националистичког набоја. Стога се тежило очувању колонијалног статуса, односно спречавању сваке тежње колонија ка независности, гледајући на такав сценарио као на национални пораз. Временском маргинализацијом колонијализма акценат је преусмерен на корпоративизам. Креирана је национална политика која је почивала на десничарској корпоративној култури, конзервативизму и елитизму (Rosas, 2012: 33). Такође, Португалија је Други светски рат дочекала као неутрална земља, представљајући мирну луку за многе грађане других земаља.

Финално, прецизно одређење режима Салазара није једноставан задатак. Вишеструки су покушаји његове компарације са фашистичком Италијом, будући да се у великом броју случајева говори о преузимању пракси које су припадале фашизму. Међутим, на тлу Португалије такви обрасци су доживљавали промене и прилагођавања која су (не) свесно Салазара дистанцирала од Мусолинија (Pinto, 2007: 42). Једно је сигурно, владавина Салазара почивала је на чврстом ауторитаризму који је био незамислив без добро организованог и устројеног апарата силе. На том трагу, у наставку рада биће представљени аспекти безбедносног сектора Португалије, од друге трећине 20. века до данашњих дана, односно од Салазара до де Созе.

Постулати сектора безбедности Португалије до 1974. године

За разлику од представљеног спољнополитичког дискурса, на унутрашњем плану владавину Салазара је могуће окарактерисати као ауторитарну. У остваривању циљева режима важну позицију заузима Државна одбрамбена полиција (Polícia Internacional e de Defesa do Estado

– PIDE), која настаје еволуцијом дотадашње Државне надзорне и одбрамбене полиције (Polícia de Vigilância e Defesa do Estado) формиране 1933. године. Реч је о специјалној полицији која је, под именом Државна одбрамбена полиција, створена 1945. године, са овлашћењима проширеним и на област правосуђа (Cardoso, 2015: 75). Активности ове политичке полиције умногоме су биле усмерене на одржање режима и строгу контролу опозиционог деловања, од пресретања и прислушкивања средстава комуникације до употребе физичке принуде и изазивања страха (Simpson, 2018: 8; Simpson & Louceiro, 2021: 196; Madeira, 2007).

На том трагу Симпсон издваја неколико доминантних поља деловања тајне полиције попут политичког утицаја, инструмената принуде, инструмената решавања приватних сукоба и платформе за сарадњу (Simpson, 2021: 402). Тајна полиција добија епитет престижа који грађани неретко користе за остваривање личних интереса или материјалне добити. Отварањем архиве ове полиције наилази се на мноштво писама грађана, по различитим основама, који су захтевали неки вид помоћи, гледајући на ово тело као високопозиционирано у хијерархији националних институција. Створена је полиција свеобухватне надлежности и одговорности која је, поред страхопоштовања, гајила и епитет својеврсне надмоћи. Поред појединих умерено позитивних димензија, Државна одбрамбена полиција је практиковала изузетно бруталну репресију према политичким неистомишљеницима. Такав третман омогућен је политизацијом судства од 1945. године, али и давањем овлашћења полицији да покреће судски поступак. Многи аутори такав систем пореде са немачким Трећим рајхом, са чијим Гестапо-ом су постојали редовни контакти. Наиме, припадници политичке полиције у Португалији имали су могућност хапшења без оптужби или налога у временском трајању до чак 6 месеци (Duarte, 2015: 1). Истеком предвиђеног рока процес је кретао изнова, отварајући могућност дугорочног обрачуна са политичким противницима који су неретко више година проводили у затвору без конкретног судског поступка. Протоком времена стање полицијске репресије је постајало све радикалније и бруталније. Током 1956. године донет је закон који је легализовао доживотни затвор. Затвореници су време проводили у простору који је назван Сегредо (Segredo), у нехуманим условима, без природног света и простора за шетњу, са једном даском на којој су спавали. Поред

тога, коришћене су праксе које су психички и физички злостављале затворенике (Bastos, 2013; Duarte, 2015).

Поред сарадње са Гестапо-ом и Мусолинијевом полицијом током прве половине 20. века, португалска Државна одбрамбена полиција бележи сарадњу и са Централно обавештајном агенцијом (Central Intelligence Agency – CIA) током периода Хладног рата. Модалитети сарадње су базирани на заједничкој борби две службе против комунизма. У те сврхе долазило је до размене информација, заједничких операција, али и обука. Једна од обука, реализована у Вашингтону од 1957. године под кодним називом „Изолација“, подразумевала је усавршавање метода испитивања кроз ускраћивање стимуланса попут хране и сна или наношењем бола. Током 60-их година бележи се сарадња португалске службе са водећим француским компанијама у области технологије, чиме отпочиње нова ера португалског обавештајно-безбедносног сектора. Тиме је омогућено лакше прикупљање података, снимање, репродукција, камуфлажа и друге активности обавештајаца (Duarte, 2015: 1-7).

Готово пола века сектора безбедности Португалије обележено је ауторитарним режимом и радом Државне одбрамбене полиције као најважнијег органа у држави. Промене које су се дешавале биле су резултат усавршавања и надограђивања службе која је временом постајала све радикалнија, док корекција модела функционисања у бити није било. До суштинских промена долази тек 1974. године са револуцијом која је представљала како политичку, тако и безбедносну прекретницу у Португалији.

Каранфилска револуција – политичка и безбедносна прекретница

Иако се током деценија владавине Салазара креирао утисак о стабилном режиму у Португалији, то није увек било тако. Могуће кризе су се националном пропагандом, недостатком слободе и једноумљем веома успешно прикривале. Током 1960-их година дошло је до краха европског неоколонијализма, а који је представљао важну полугу Салазаровог поретка, тако да се већ у тим годинама могла наслућивати потенцијална криза. Такве предикције су апсолутно потврђене након

повлачења Салазара са власти 1968. године и његове смрти две године касније. Политички систем Португалије се налазио пред до тада најзначајнијом кризом будући да је умногоме био базиран на моћи једног човека. До дијаметралне промене политике долази 25. априла 1974. године, када је почела Каранфилска револуција, један од најважнијих догађаја у историји модерне Португалије (Baumgarten, 2019: 56). Тог дана официри Покрета оружаних снага (Movimento das Forças Armadas – MFA) отпочели су борбу за ослобађање Португалије. Њихова акција наишла је на одобравање грађана који су желели демократизацију земље, те су војници тог пролећа од уличних продаваца добијали каранфиле којима сама револуција и дугује назив. Као три доминантна стратешка циља снага које су се нашле на улици издвајају се: коначно окончање диктатуре, очување престижа оружаних снага и завршетак колонијалних ратова који су вештачки одржавали култ Португалије као прекоморске империје (Secco, 2004: 2-4). Пад дубоко укорененог режима догодио се релативно мирно, са минималним жртвама, уз окончање колонијализма и повратак многих људи из изгнанства.

Међутим, након дуго ишчекиваног револуционарног подухвата пред државом и друштвом се налазио нови важни задатак, а то је било креирање и изградња новог поретка. Први цивилни актери који су се појавили били су Алваро Куњал (Álvaro Cunhal) и Марио Соарес (Mário Soares), лидери комунистичке и социјалистичке партије. Иако је међу њима убрзо дошло до разилажења порука тог, али и времена које предстоји, је била јасна – португалска политика скреће улево. Долази до национализације банака, медија, истицања права радника и спровођења других типично левичарских идеја (Secco, 2004: 11). Већ 1976. године донет је Устав усмерен ка формалноправном окончању поретка из прошлости. Уведено је поглавље које се тиче економских, друштвених и културних права и обавеза, те је регулисана област здравственог и социјалног осигурања које је постало бесплатно, чиме је отклоњен значајан проблем из прошлости (Guibentif, 2014: 235). Но, модификација са крајње деснице ка крајњој левици, представљала је транзициону фазу обележену мноштвом прелазних влада које су покушавале да пронађу адекватну позицију савременој Португалији. На том путу демократизације важан корак за Португалију представљало је пуноправно чланство у Европској унији од 1986. године (Gouveia, 2013: 64). На тај начин држава постаје део интегралне политике европског континента која је

у значајној мери трасирала правац којим ће се Португалија кретати. Дакако, политичке реформе су биле пропраћене и коренитим променама сектора безбедности, будући да о политици говоримо као првој срушеној домини која је покренула домино-ефекат.

Развој обавештајно-безбедносног система модерне Португалије

Уопштено посматрано, обавештајно-безбедносни систем представља скуп обавештајних и безбедносних служби и других установа које су надлежне и ангазоване за прикупљање и дистрибуцију обавештајних података (Милошевић, 2001: 39). Веома често њихов рад бива прекривен велом тајни, али једно је сигурно – свака служба жели да прикрије сопствене, а сазна туђе намере (Стајић, 2008: 223). Пред тако комплексно постављеним циљевима долази до мреже испреплетених обавештајних и контраобавештајних служби и њихових активности. Апропо томе, Стајић обавештајну службу дефинише као „*специјализовану, релативно самосталну институцију државног апарата, овлашћену да легалним, али и илегалним средствима и методама, прикупи значајне обавештајне податке и информације о другим државама или њеним институцијама и могућим унутрашњим противницима савезне државе, потребне за вођење политике земље и предузимање других активности у миру и у рату и да савременом активношћу, самостално или у сарадњи са другим државним органима, сироводи део државних и политичких циљева земље*“ (Стајић, 2008: 223). Међутим, поред обавештајне, државе су посвећене и контраобавештајној делатности, како би заштитиле виталне вредности од деструктивног утицаја изнутра кроз диверзије, побуне и nerede или споља, разоткривањем намера страних обавештајних служби на својој територији (Симеуновић, 2002: 155). Последњи поменути аспект, истовремено веома значајан за националну безбедност, суштински представља активност супротног смера од обавештајне делатности. Уколико је обавештајна делатност прикупљање информација, контраобавештајна делатност је спречавање другог да прикупи информације. Финално, иако се стиче утисак да обавештајне службе представљају свемогуће организације неограничене моћи, битно

је указати да је њихов рад законски прецизно регулисан и подлеже парламентарној и цивилној контроли.

Када говоримо конкретно о Португалији, политички заокрет од ауторитаризма ка либералној демократији је инкорпорирао промене и на тлу сектора безбедности. Долази до устројавања нових служби безбедности карактеристичних за европске демократије. Период након Каранфилске револуције у погледу структуре обавештајног система Португалије могуће је посматрати кроз неколико временских моментума (видети табелу 1). Тих пар деценија обележено је најпре отклоном од раније политичке полиције, а затим и тежњом ка изградњи савременог обавештајног система који бележи континуитет ревидирања током готово сваке деценије. Креиране су савремене службе које се истовремено баве обавештајним и контраобавештајним радом. Приказана генеза обавештајног система (слика 1) указује на трендове промена обавештајног сектора Португалије. Након Каранфилске револуције приметан је изостанак било какве структуре у безбедносном сектору, док су деценије након тога водиле ка креирању и специјализацији посебних одељења и служби. Наиме, период демократизације суштински мења однос према обавештајним службама, те оне постају предмет демократске контроле и надзора у циљу остваривања законитости, ефикасности и у крајњој линији безбедности. Сукцесивна институционализација ових пракси представљала је значајан задатак пред постауторитарном Португалијом (Estevens & Teresa, 2020: 21-24). Као новоформирана тела у том смислу издвајају се: Виши савет, којим председава премијер; Технички комитет, на челу са генералним секретаром; Надзорни одбор, који именује Скуштина; и Комисија за надзор података (Rodrigues, & Jesus, 2016: 303). Донедавна фокусираност политичке полиције на обрачун са националном опозицијом је преусмерена на међународну обавештајну сарадњу, имајући у виду транснационални карактер претњи које постају доминантне у 21. веку, нарочито након 11. септембра 2001. године и објаве глобалног рата против тероризма.

Табела 1 – Преглед генезе обавештајног сектора након Каранфилске револуције (1974)

Временски период	Карактер промена обавештајно-безбедносног система	Напомена
1974–1984	Одсуство обавештајних служби	Постреволуционарни период је обележен како политичком, тако и обавештајном кризом, те у овим година озбиљније устројство обавештајно-безбедносног сектора изостаје;
1984–1995	Стварање обавештајно-безбедносног система Португалије	У овом периоду изградње обавештајно-безбедносног система Португалије формирана је служба за информисање, безбедносно-обавештајна служба, као и служба која се налазила при војсци;
1995–2004	Стабилизација обавештајног сектора	Крајем 20. века долази до свођења обавештајно-безбедносног система на две службе: Информативну службу безбедности и Службу за стратешко информисање одбране;
2004–2009	Интеграција обавештајних служби	Током овог периода, са почетка 21. века, долази до спајања цивилне и војне службе кроз стварање генералног секретара одговорног за рад обе јединице;
2009–	Конституисање актуелног обавештајног система Португалије	Креирање интегралног обавештајно-безбедносног система као матичног тела за две одвојене обавештајне агенције цивилног и војног карактера.

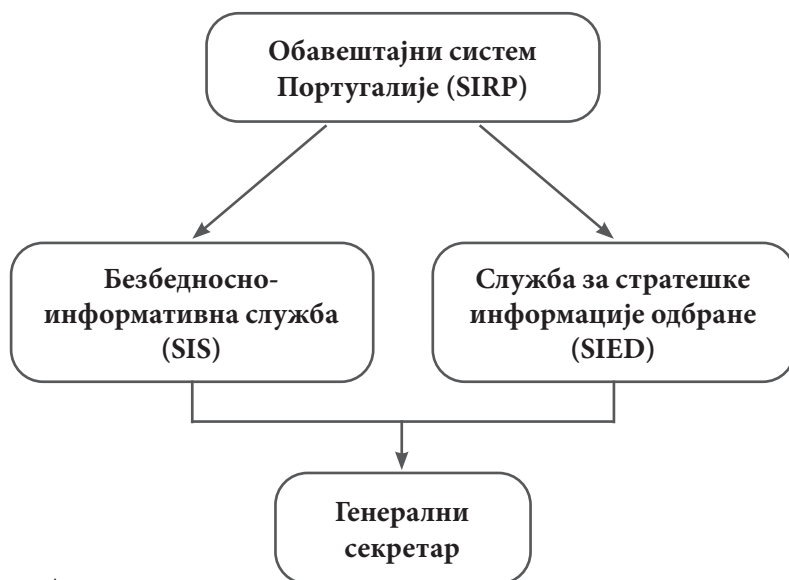
Извор: Аутор (према: Gouveia, 2013: 70)

Анализа актуелне структуре обавештајног сектора Португалије

Актуелни обавештајни систем Португалије (Sistema de Informação da República Portuguesa – SIRP) подразумева постојање две службе (видети дијаграм 1) које обављају послове из делокруга своје надлежности усредсређене ка заједничком циљу – очувању уставног поретка и

гарантовању безбедности земље како од унутрашњих, тако и од спољашњих изазова, ризика и претњи.¹ Новим законом долази до обједињавања јединица служби концентрисаних у Лисабону у оквиру Одељења за људске ресурсе, Финансијског одељења, Одељења опште подршке и Одељења безбедности (Pereira, 2012: 15-20). Ова интеграција омогућила је лакши проток података дуж обавештајног система Португалије, уз постојање централног Генералног секретара кога именује и разрешава премијер, док се аспект контроле од стране извршне власти спроводи и преко Савета министара.

Дијаграм 1 – Основна структура обавештајног система Португалије

Извор: Аутор

Безбедносно-информативна служба (Serviço de Informações de Segurança – SIS) у Португалији је типичан тип цивилне службе одговорне Министарству унутрашњих послова која је надлежна за прикупљање информација у циљу гарантовања унутрашње безбедности и спречавање аката тероризма, саботажа, шпијунажа, верског или политичког екстремизма, организованог криминалитета, пролиферације

¹ Детаљније на: <https://cfsirp.pt/> (приступљено: 4. априла 2024. године)

оружја, прања новца и других дела која могу угрозити уставом загарантовани поредак (Almeida, 2011: 27-28). Симоис ову службу сагледава као превентивну, чији је циљ идентификација претњи пре него што постану значајније и захтевају интервенцију полиције и судова (Simões, 2002: 76). Безбедносно-информативна служба своје активности остварује преко четири регионална центра који се налазе у Мадеири, Порту, Фару и на Азорским острвима, који су директно одговорни директору службе. Агенти ове службе, како то закон налаже, располажу посебним правима и обавезама попут приступа поверљивим документима са одређеним степеном тајности, коришћења посебних метода за прикупљање података и примене кодних имена и идентитета при обављању послова. Међутим, безбедносно-информативна служба нема овлашћења ка ограничавању људских права и слобода, те стога не може несметано вршити активности лишавања слободе, пресретања и надгледања комуникација, већ се одређени део тих процедура обавља у координисаном раду са полицијским и правосудним органима (Rodrigues & Jesus, 2016: 291). Према томе, важна дужност службе јесте прикупљање релевантних информација које се тичу угрожавања неког аспекта унутрашње безбедности и њихово преусмеравање ка надлежним полицијским и судским структурама. Такође, реч је о политички неутралном телу које се налази у служби португалског народа.²

Служба за стратешке информације одбране (Serviço de Informações Estratégicas de Defesa – SIED) се доминантно бави прикупљањем обавештајних података за потребе националне одбране, те је стога треба разликовати од Центра за војну безбедност и информације који је ближи оружаним снагама и војним структурама обављајући тактичко-оперативне послове. Служба за стратешке информације одбране се у свом раду доминантно фокусира на процене терористичких претњи, борбу против организованог криминалитета, ирегуларних миграција, нуклеарне, биолошке и хемијске емисије, безбедности португалских грађана у иностранству и другим питањима која се тичу спољне политике и безбедности (Rodrigues & Jesus, 2016: 299). Службу карактерише релативно једноставна организациона структура са примарном позицијом директора и Административног савета, док остатак службе чине заменик директора, одељење за оперативне услуге, сектор за информатику

² Детаљније на: <https://www.sis.pt/en> (приступљено: 30. марта 2024. године)

или ИТ услуге и одељење других активности.³ Директор представља службу, учествује у раду савета, издаје важне налоге и препоруке, поступа по наредбама премијера државе и припрема годишњи извештај о раду службе (Pacheco, 2011: 26). На другој страни, Административни савет је важно тело службе које дефинише буџет сходно потребама и управља њиме, координише активности и успоставља сарадњу.

Поред представљања две доминантне службе у оквиру обавештајног система Португалије треба указати и на позицију Центра за војну безбедност и информације (Centro de Informações e Segurança Militares – CISMIL) који не представља интегрални део претходно представљеног система, чиме се отежава сарадња и размена информација. Стога, приликом анализе сектора безбедности постоје нелогичности које намећу питање због чега Центар за војну безбедност и информације (у даљем тексту: Центар) није саставни део обавештајно-безбедносног система Португалије (Bartolomeu, 2013: 7). Поред изреченог, Центар има законску обавезу достављања података који се тичу виталних државних интереса, на захтев делова обавештајног система, иако се стиче утисак да би та сарадња умногоме била олакшана интеграцијом ових служби у јединствену целину. Иако је сарадња двосмерна Бартоломеу сматра да не постоји безбедна мрежа за размену тако осетљивих података (Bartolomeu, 2013: 40).

Центар представља војнообавештајну службу која је надлежна за прикупљање обавештајних података који су значајни за извршавање мисија оружаних снага Португалије. Настаје тек 2010. године као део Генералштаба са генерал-мајором и контраадмиралом на челу како би попунио празнину војнообавештајне делатности након реорганизације обавештајног система. Од тада оперативци Центра похађају обуке и семинаре у организацији НАТО-а и бележе учешће у оквиру оружаних снага Португалије на простору Авганистана, Либана и српске АП Косово и Метохија.⁴ Структуру Центра чине Одељење за планирање, Одељење за управљање истраживањем, Одељење за производњу, Одељење за безбедност и контраобавештајну везу, Канцеларија за подршку одбрамбеним и војним аташеима и Одсек за подршку. Из овако конципиране организације Центра произилазе доминантне надлежности

3 Детаљније на: <https://www.sied.pt/> (приступљено: 4. априла 2024. године)

4 Детаљније на: <https://www.emgfa.pt/pt> (приступљено: 6. априла 2024. године)

попут прикупљања, анализа и складиштење војнообавештајних информација, учешћа у дефинисању војне доктрине, контраобавештајног деловања, координације рада војних аташеа и учествовања у националним и међународним телима војне тематике (Bartolomeu, 2013: 20).

Обавештајни систем Португалије бележи сличност уређивања и структурирања са другим европским државама. У том смислу, у одређеној мери можемо га упоредити са српским обавештајно-безбедносним системом. Безбедносно-информативна служба Португалије представља својеврстан пандан Безбедносно-информативној агенцији (БИА) у Србији, имајући у виду да је реч о централним службама државе са готово идентичним делокругом надлежности. Извесне модификације постоје на тлу одбране где Република Србија поседује две службе при Министарству одбране, Војнообавештајну агенцију и Војнобезбедносну агенцију, док португалска регулатива разликује аутономну Службу за стратешке информације одбране и посебан Центар за војну безбедност и информације који је директно повезан са оружаним снагама државе.

Закључак

Португалија, без сумње, представља државу бурне историје. Нарочито током 20. века забележене су значајне промене, пре свега на пољу политике. Долази до чувене Каранфилске револуције која је вишеденцијски ауторитарни и десничарски режим, на челу са Салазаром, заменила прокламовањем демократије. Промене су обухватиле сваки аспект друштва и државе, укључујући систем безбедности, односно обавештајно-безбедносни подсистем као његов најзначајнији део, а који представља централни предмет рада.

Стога, рад има за циљ да представи и конкретизује овако постављен предмет истраживања. На том путу хронолошки и паралелно се прати међузависност која постоји између политике и безбедности. У свом првом делу рад читаоцима представља карактер ауторитарног режима у Португалији, недвосмислено његову моћ доводећи у везу са тајном полицијом широко постављених овлашћења. Представљају се методе и технике усмерене ка одржању власти које се, у одређеној мери, доводе у везу са тадашњом Немачком и Италијом. У каснијим деловима рад

истиче важност револуционалних промена и прати њихове импликације на обавештајни систем Португалије. Нуди се својеврстан преглед генезе овог система током последњих пола века демократије које Португалија прославља ове године. Прецизно се дефинише позиција, надлежност и одговорност актуелних служби, уз критичко сагледавање одређених аспеката.

Финално, стање националне безбедности умногоме зависи од рада обавештајних служби. Португалија бележи стабилан и уређен систем који ефикасно одговара на изазове, ризике и претње са којима се суочава. Поред тога, успоставља демократску контролу и широку сарадњу на пољу обезбеђивања међународне безбедности кроз учествовање у програмима обуке и едукације, али и конкретним активностима усмереним ка супротстављању транснационалним претњама. Будући да изазови по безбедност представљају „живи организам“ који се свакодневно усавршава, потребно је да обавештајне службе на футуристичком плану следе тај развој, остајући доследне начелу флексибилности и супериорности над субверзијама.

Литература

- Милошевић, Милан (2001): *Систем државне безбедности*. Београд: Полицијска академија.
- Симеуновић, Драган (2002): *Теорија њолиџике – њрви гео*. Београд: Наука и друштво.
- Стајић, Љубомир (2008): *Основи система безбедности*. Београд: Факултет безбедности – Универзитет у Београду.
- Almeida, Vasco (2011): *O sistema de informações da República Portuguesa e a interoperabilidade entre as forças e serviços de segurança e forças armadas*. Doctoral dissertation. Lisboa: Academia Militar. Direção de Ensino.
- Bartolomeu, Jose (2013): *Cooperação civil-militar no combate ao terrorismo: o papel das Informações Militares*. Pedrouços: Instituto de estudos superiores militares.
- Bastos, Joana Pereira (2013): *Os Últimos Presos do Estado Novo: Tortura e Desespero em Vésperas do 25 de Abril*. Alfragide: Oficina do Livro.
- Baumgarten, Britta (2019): The children of the Carnation Revolution? Connections between Portugal's anti-austerity movement and the revolutionary period 1974/1975, In: *Resisting Austerity* (pp. 56-68), Routledge.
- Cardoso, Celia Costa (2015): Estrutura político-repressiva no Brasil e em Portugal: DOPS e PIDE (1945-1974), *Iberoamérica Social: Revista-red de estudios sociales*, 3(5), 67-81.
- Duarte, Anabela (2015): Acousmatic and acoustic violence and torture in the Estado Novo: The notorious revelations of the PIDE/DGS trial in 1957, *Music and Politics*, 9(1).
- Estevens, João and Ferreira Rodrigues, Teresa (2020): Democracy and Intelligence Culture in Portugal (1974-2019): A Complex Relationship, *The International Journal of Intelligence, Security, and Public Affairs*, 22(1), 20-41.
- Gouveia, Jorge Bacelar (2013): Os serviços de informações em Portugal: organização e fiscalização, *Revista de Direito e Segurança*, 1, 63-85.
- Guibentif, Pierre (2014): The transformation of the Portuguese social security system, *Southern European Welfare States*, Routledge, 219-239.
- Madeira, João (2007): *Vítimas de Salazar*. Lisbon: A Esfera dos Livros.
- Pacheco, Tiago (2011): *O serviço de informações estratégicas de defesa e as forças de segurança*, Doctoral dissertation, Lisboa: Academia Militar. Direção de Ensino

- Pereira, Júlio (2012): El Sistema de Inteligencia da la Republica de Portugal, *Inteligencia y Seguridad*, 12, (Julio-Diciembre 2012), Madrid, 15-28.
- Pinto, António Costa (2007): O Estado Novo português e a vaga autoritária dos anos 1930 do século XX em Martinho, Francisco Carlos Palomares e Pinto, António Costa (Organizadores): *O corporativismo em português: estado, política e sociedade no salazarismo e no varguismo*, Rio de Janeiro: Civilização Brasileira, 17-43.
- Pinto, Antonio Costa, & Rezola, Mario Inacia (2007): Political catholicism, crisis of democracy and Salazar's new state in Portugal, *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 8, No. 2, 353–368.
- Rodrigues, Teresa, and J. D. Jesus (2016): Portugal: Particulars of the Portuguese intelligence services, *Handbook of European Intelligence Cultures*, 291-306.
- Rosas, Fernando (2012): *Salazar e o Poder. A arte de saber durar*, Lisboa: Edições Tinta da China
- Secco, Lincoln (2004): Trinta anos da Revolução dos Cravos. *Revista adusp*, 33.
- Simões, Pedro (2002): *Os Serviços Secretos em Portugal*, Lisboa: Prefácio
- Simpson, Duncan (2018): ‘The “sad grandmother”, the “simple but honest Portuguese” and the “good son of the Fatherland”’: Letters of denunciation in the final decade of the Salazar regime’, *Análise Social*, 53, 6–27.
- Simpson, Duncan (2021): Approaching the PIDE ‘From Below’: Petitions, Spontaneous Applications and Denunciation Letters to Salazar's Secret Police in 1964, *Contemporary European History*, 30(3), 398-413.
- Simpson, Duncan & Louceiro, Ana (2021): Everyday life under the PIDE: A quantitative survey on the relations between ordinary citizens and Salazar's political police (1955–74), *International Journal of Iberian Studies*, 34(3), 195-216.
- Torgal, Luis Reis (2009): Salazar and the Portuguese “New State” – Images and Interpretations, *Annual of Social History*, 2, 7-18.

Lazar Stojanović

Institute of European Studies, Belgrade

GENESIS OF THE INTELLIGENCE AND SECURITY SYSTEM OF PORTUGAL – FROM SALAZAR TO SOUSA

Summary: The paper aims to show the historical genesis of the intelligence-security system of Portugal. In this sense, the revolution that took place in 1974, better known as the "Carnation Revolution", is taken as a very significant turning point. This event represents a political turning point that was reflected in all parts of society, including the security sector. The nationally conservative rule of Salazar, in the field of security embodied by the dominance of the special secret police, was replaced by the concepts of liberal democracy, which diametrically transformed the security sector and its operations. The work, starting from more general insights, offers knowledge about the political and security determination of Portugal, chronologically observing the most significant aspects of that process, and offers a comparative overview of different historical stages of a country, with special reference to the state of the security field. For this purpose, basic, analytical and synthetic research methods are applied in the paper, aimed at the description and explanation of the context in which the intelligence-security system of contemporary Portugal is created, from the point of view of political, legal and dominant security theory.

Keywords: security sector, intelligence services, Portugal, Carnation Revolution.

Lazar Stojanović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

GÊNESE DO SISTEMA DE INTELIGÊNCIA E SEGURANÇA DE PORTUGAL – DE SALAZAR A SOUSA

Resumo: O artigo pretende mostrar a génese histórica do sistema de inteligência e segurança de Portugal. Neste sentido, a revolução ocorrida em 1974, mais conhecida como “Revolução dos Cravos”, é tida como uma viragem muito significativa. Este evento representa um ponto de viragem político que se reflectiu em todos os sectores da sociedade, incluindo o sector da segurança. O governo nacionalmente conservador de Salazar, no domínio da segurança, materializado pelo domínio da polícia secreta especial, foi substituído pelos conceitos da democracia liberal, que transformaram diametralmente o sector da segurança e as suas operações. A obra, partindo de uma visão mais geral, oferece um conhecimento sobre a determinação política e securitária de Portugal, observando cronologicamente os aspectos mais significativos desse processo, e oferece uma visão comparativa das diferentes fases históricas de um país, com especial referência ao estado de o campo da segurança. Para o efeito, no artigo são aplicados métodos de investigação básica, analítica e sintética, que visam a descrição e explicação do contexto em que se cria o sistema de segurança de inteligência do Portugal contemporâneo, do ponto de vista dos aspectos políticos, jurídicos e predominantemente da teoria da segurança.

Palavras-chave: setor de segurança, serviços de inteligência, Portugal, Revolução dos Cravos.

Душан Илић

Институт за европске студије, Београд

УСТАВНИ ДИСКОНТИНУИТЕТ ПОРТУГАЛИЈЕ: ПРИМЕР УСТАВА ИЗ 1933. И 1976. ГОДИНЕ*

Сажетак: Циљ овог чланка је да прикаже богату уставноправну традицију Португалије, земље која представља једну од првих глобалних империја у Новом веку. За разлику од суседне Шпаније, али и свеевропског, па и српског уставноисторијског развоја, Португалија спада у ретке државе које су свега неколико пута током протекла два века мењале највиши правни акт. Но, у случају ове државе, наведене уставне промене квалитативно су мењале уставни поредак, те су имале много већи значај него у појединим европским државама које су често готово „козметички“ мењале свој устав. У раду ће бити посебно анализирани најважније одредбе последња два португалска устава, Салазаровог из 1933. и тренутно важећег из 1976. године. Нарочито ће бити компаративно сагледана најважнија уставноправна решења из две поменуте уставне епохе, те посебно размотрене њихове карактеристике и особености. Такође, биће анализирани њихови узорци, али и специфичности које је португалска уставноправна пракса подарила европској традицији уставности. Поред тога, биће размотрен и процес демократске транзиције који је, након Каранфилске револуције, довео и до промене уставног уређења крунисаног још увек важећим Уставом из 1976. године.

* Чланак је настао у оквиру научноистраживачке делатности Института за европске студије, кога финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

Кључне речи: Португалија, уставна историја, Устав из 1933, Устав из 1976, Салазар, демократска транзиција.

Увод

Португалија представља једну од најстаријих европских држава. Први зачеци настанка ове земље сежу у IX век када је Вимара Перес (Vimara Peres), локални галицијски хришћански племић, загосподарио градом Портукале (данашњи Порто) и околином на којој је формирана Грофовија Португалија. Стога ће Вимара Перес понети епитет „оца Португалије“. Ова држава ће за време владавине Афонса Енрикеса у XII веку постати краљевина, те ће овај владар остати упамћен као оснивач независне Краљевине Португалије (Ferreira, 2016: 21-22). Поменути Енрикес започеће и процес Реконкисте, односно дуготрајан пут ослобођења овог дела Пиринејског полуострва од муслиманске власти. Иако је споменути процес значајнији замах доживео на простору данашње Шпаније, Реконкиста је, када је реч о Португалији, потрајала готово век и по, те је дефинитивно окончана 1250. године када су уништена последња маварска упоришта у Алгарвеу на југу земље. Пре тога су под португалску власт пали градови попут Коимбре, Порта, Лисабона, Гимараес и други важни градови (da Cunha, Campos, Sant'anna, 2021: 51-52).

Оно што је, међутим, Португалију дефинитивно сместило на глобалну геополитичку мапу била је епоха великих географских открића. Током читавог XV века Португалија је имала предност у односу на највећег ривала Кастиљу, успевши да се отргне од њених експанзионистичких планова (Vidović, 2017: 121-123). То је резултирало прекоморском експанзијом Португалије која је започета освајањем Сеуте 1415. године, а убрзо је уследило и заузимање двају архипелага у Атлантском океану, Мадеире (1422) и Азорских острва (1427). У потрази за поморским путем за Индију, Бартоломеу Дијас (Bartolomeu Dias) је 1488. године стигао до крајњег југа Африке, касније названог Рт добре наде. Затим је Васко да Гама (Vasco da Gama) 1498. године опловио Африку стигавши и до Индије, чиме је заокружен један од највећих поморских подухвата у историји. Поред наведених, значајну улогу играле су и експедиције које су предводили Диого Као (Diogo Cão) са открићем ушћа реке Конго, Перо да Ковиља (Pêro da Covilhã) са открићем делова

источне Африке и Блиског истока, те Диого Дијас (Diogo Dias) са открићем Мадагаскара. Велико откриће данашњег Бразила дело је експедиције искусног Педра Алвареса Кабрала (Pedro Álvares Cabral) који је на његово тле закорачио 1500. године (Петровић, 2021: 19-20). Након ере колонијализма и краткотрајне уније са Шпанијом (1580-1640), португалска позиција полако опада, те током XVIII века ову земљу потресају бројни унутрашњи проблеми. Она почетком XIX века бива приморана да уђе у савез са Уједињеним Краљевством, што доводи до срозавања њене међународне позиције, а као резултат тога долази и до губитка великих колонијалних поседа. (Martins, 2014: 370).

Португалска уставна традиција

Португалија, као што смо већ напоменули, у XIX век улази као другоразредна колонијална сила. Након ере жоаизма, тј. португалске верзије монархијског апсолутизма, те ломова у ери Наполеонових ратова, Португалија у еру уставности дефинитивно ступа 1822. године. Под утицајем Либералне револуције у Порту 1820. године, наредне године састају се Конститутивни кортеси који усвајају први устав у историји Португалије. Иако је важио у кратком временском периоду у два наврата, између 1822-1823¹ и 1836-1838, оставио је дубок историјски траг, те представљао фундаменталну прекретницу у политичкој историји ове земље. Сачињен је по узору на тзв. Устав из Кадиза суседне Шпаније из 1812. године, који се сматра симболом борбе шпанских либерала против апсолутистичке монархије, а којим је нација проглашена носиоцем суверенитета, уведен принцип поделе власти, а држава конституисана као уставна монархија (Илић, 2023: 91). У португалском случају, поред ових тековина, укинуте су политичке привилегије племства и свештенства, утврђена су права у дужности грађана, формирана унија са Бразилом који је уздигнут на ранг краљевине, загарантована верска толеранција, те успостављена превласт законодавне власти оличене у једнодомном Кортесу над остале две гране (Amaral, 2010).

На наредни устав португалска држава није чекала дуго. Већ 1826. године краљ Педро IV (Pedro IV) октроисао је Уставну повељу која је

¹ Стављен ван снаге након државног удара.

ставила ван снаге претходни устав. За носиоце суверенитета проглашени су краљ и нација, с тим да је краљ сада имао политичку превласт. Загарантовано је постојање наследног племства. Опстао је принцип поделе власти, уз додатак четврте гране власти коју је персонификовао краљ и која је названа „модераторском“. Основна права грађана у погледу личних слобода, заштите безбедности и имовине остала су практично непромењена у односу на решења из ранијег устава. Португалија је дефинисана као уставна и наследна монархија. Принцип поштовања верских слобода остао је непромењен, уз назнаку да је римокатоличка вера дефинисана као државна, док су све остале вероисповести биле дозвољене. Парламент је постао бикамералан. Састојао се од Дома перова² сачињеног од фиксног броја угледних људи које је именовао краљ, и Дома посланика бираних на изборима са ограниченим мандатом. Чини се да је краљ сачинио текст Уставне повеље по узору на Устав Бразила из 1824. године (Paquette, 2011: 444-471).

После Септембарске револуције 1836. године Уставна повеља је стављена ван снаге, а реафирмисан је Устав из 1822. године. У међувремену, сазвана је Конституанта³ која је донела нови Устав 1838. године. Он је представљао синтезу претходна два устава, углавном оптирајући за компромисна решења. Поред претходника, на њега су пресудно утицали и Устав Белгије из 1831. и шпански Устав из 1837. Његове основне карактеристике су начело поделе власти, дводомност Кортеса, с тим да је овога пута уместо Дома перова уведен Сенат по белгијском узору, затим краљев апсолутни вето и административна децентрализација. Уставом су одузета сва наследна права на круну Д. Мигела де Браганса (Miguel de Bragança) и свих његових потомака, тј. огранка мигелиста. Њиме је реафирмисан концепт националног суверенитета, враћено право гласа по угледу на први устав, те укинута тзв. четврта грана власти. Овај Устав, међутим, није био дугог века. Већ три године касније, у фебруару 1842. Коста Кабрал (Costa Cabral) извршио је државни удар и вратио на снагу Уставну повељу из 1826 (Barroso, 2019: 567-568, 581).

2 Рекло би се да је институција Дома перова уведена у португалски политички систем по узору на Краљевину Француску, која је овакав горњи дом добила након рестаурације монархије 1815. године следећи британски пример.

3 У португалском случају – Уставотворни кортес.

Уз одређене ситније измене, Уставна повеља остала је на снази све до 1910. године. Тада се догодила револуција којом је укинута монархија, а Португалија проглашена републиком. У наредних годину дана земљом је владала привремена влада која је организовала изборе за уставотворну скупштину, те је нови, а уједно и први републикански Устав усвојен у августу 1911. године. Овим, иначе најкраћим уставом у историји Португалије, учињен је први озбиљнији дисконтинуитет у уставној историји ове државе. После Француске и Швајцарске, Португалија је трећа европска земља која је увела институцију председника републике. Шеф државе именован је владу, но, за разлику од периода монархије, није поседовао право вета нити право распуштања Конгреса. Национални парламент, односно Конгрес републике, организован је као дводоман, а чинили су га Представнички дом и Сенат. Мандат посланика трајао је три, а сенатора шест година. Посланици Конгреса бирани су на непосредним изборима од стране грађана, па је поред легислативне функције, Конгрес располагао и изборном функцијом. Имао је право да именује и разрешава дужности председника републике, као и право разрешавања дужности чланова владе, чиме је уведен класични парламентарни систем. Уставом из 1911. довршено је успостављање Прве републике која је била утемељена на концепту националне суверености, али је демократска политичка култура имала крајње ограничени домет. С тим у вези, право гласа уживали су искључиво писмени мушкарци старији од 21 године, као и „главе породица“, те изузетно и жене у случају смрти или погибије свих мушких глава у породици, што је у пракси ограничавало право гласа на свега 400.000 од шест милиона Португалаца у том моменту. Са друге стране, Римокатоличка црква је дефинитивно одвојена од државе. Римокатолицизам је престао да буде државна религија, црквени редови су протерани, док је веронаука забрањена (Ferreira, 2016: 159-160, 161-162).

Уставна традиција нове државе

У наредних деценију и по Прва република пролазила је кроз изразито турбулентан период како у политичком и друштвено-економском, тако и у уставном погледу. За свега 16 година измењено је 45 влада и седам председника Републике, те и не чуди контраудар националистичких,

римокатоличких и монархистичких снага 1926. године. Након неколико година, међу наведеним снагама Антонио де Салазар (António de Salazar), министар финансија, издваја се својим резултатима у сређивању привреде, односно превазилажењу економске кризе. Он, затим, 1932. године постаје председник владе, те уводи ауторитарни ултранационалистички режим сличан фашистичком режиму Бенита Мусолинија (Benito Mussolini). Нови, до тада непознат режим у уставној историји Португалије, по карактеру ауторитаран, колонијалистички, ултраримокатолички и ултранационалистички, познат под синтагмом Нова држава, обележиће наредне четири деценије уставног развоја ове државе. У том периоду основна права бивају у озбиљној мери ограничена, општи интерес односи превагу над појединачним, тј. колективно претеже над индивидуалним. Као и у случају других сличних ауторитарних режима, основна начела либералне демократије и парламентарног система уступила су место једној врсти хиперпрезидентијализма.⁴ Практично је озваничен једнопартијски систем, имајући у виду да је Национални савез представљао једину законом дозвољену политичку странку у земљи. Национална скупштина је формално постојала, али је била сачињена искључиво од представника Националног савеза, док је, са друге стране, Салазар уставним променама увео режим доминације егzekутиве над легислативом, што је, као и у другим упоредивим системима, правдано превладавањем кризе у коју је Република упала у првој фази свога постојања. Изразито је негован Салазаров култ личности све до краја његове политичке каријере 1968. године, али и неколико година потом, све до избијања Каранфилске револуције 1974. године.

У првој глави, Салазаров устав посебну пажњу посвећује дефинисању националне територије Португалије. Јасно је да је тадашњи уставописац, задржавајући јаке колонијалне традиције, прописао да ниједан део државне територије не може бити предат од стране португалске владе или било ког органа јавне власти било ком страном субјекту. Португалија се састојала од европског дела, што је поред континенталне

⁴ Хиперпрезидентијализам као појава није ексклузивно везана само за јужноевропске ауторитарне режиме, већ и за латиноамеричке у којима се ауторитаризам веома често испољавао као каудиљизам, односно као једна врста специфичног одраза тамошње политичке културе и развоја демократских и квазидемократских институција. Више у: Zoran Krstić, *Latinska Amerika: izazovi i prepreke demokratizacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2014, str. 137.

Португалије укључивало и архипелаге Азора и Мадеиру; затим од западноафричког (Зеленортских острва, Гвинеја Бисао, Сао Томе и Принсипе, С. Жоао Баптиста де Ажуда, Кабинда и Ангола), источноафричког (Мозамбик), азијског (држава Индија и Макао) и океанијског дела (Тимор) (Constituição de 11 de Abril de 1933: artigo 1). Устав је одредио државу као унитарну и корпоративну републику засновану на законом гарантованој једнакости грађана (Constituição de 11 de Abril de 1933: artigo 5). Како се радило о ултраконзервативном режиму, логична је посебна уставна заштита породице као основне ћелије сваког друштва. Стога и не чуди формулација из чл. 11. који породицу сматра извором заштите и развоја расе, темељном основом образовања, дисциплине и друштвене хармоније, те основом целокупног политичког поретка кроз своју акумулацију и представљање на нивоу парохија и општина.

Устав из 1933. године спада у групу тзв. корпоративистичких устава, тј. устава који су покушали да маргинализују дотадашње традиције парламентаризма корпоративизмом. Поред других организација, овај устав предвиђа и оснивање тзв. „моралних корпорација“. Њих финансира држава, где оне представљају органске елементе нације. Овакав органицистички приступ друштву потврђен је и формирањем Корпоративног дома.⁵ Ово тело, које је окупљало моралне и њима сличне корпорације, имало је искључиво консултативни карактер. Оно је имало више симболичку, него конкретну улогу у политичком систему познатом као Нова држава, изражавајући дух корпоративизма који је требало да прожима целокупну државу и друштво. Тиме је португалска држава стала у ред оних земаља које су се, када је реч о репрезентованости бирачког тела, определиле за социјално-економски модел (Илић, 2016: 9-10). Основна права и слободе јесу номинално загарантовани, али су детаљнијом разрадом појединих чланова многи од њих обесмишљени, те је у суштини легализован ауторитарни систем. Тако је, на пример, слобода мишљења дозвољена, осим ако није у супротности са националним интересима, што је било подложно арбитрарности власти. Установљена је обавеза државних власти да регулишу и координишу привредне активности и социјални живот. Држава је, по слову

5 У српској литератури, домаћи конституционалисти преводе назив овог тела као Веће корпорација. Погледати опширније у: Владан Петров, *Парламентарно право*, Београд, 2010, стр. 65.

Уставу, била дужна да ради на успостављању равнотеже професија, рада и капитала, као и одбране националне економије од сваке врсте експлоатације и паразитизма (Constituição de 11 de Abril de 1933: artigos 31-32). Целокупан економски систем базиран је на интервенционизму који је сматран пожељним моделом у постизању виших друштвених циљева, односно у заштити националних интереса.

Када је реч о односима државе и цркве, ваља истаћи да је овом питању посвећена цела једна глава Устава. Аналогно сличним јужноевропским ауторитарним системима тога доба, држава је имала посебне односе са Ватиканом. Но, када је реч о уставном решењу, оно је било засновано на начелу одвојености државе од цркве, уз гаранцију слободе вероисповести у јавном простору без обзира на религију, у складу са законом и под условом да иста није усмерена против уставног поретка. Иако је држава начелно била одвојена од Римокатоличке цркве и свих других и верских заједница, имајући у виду спрегу конзервативних снага у већински римокатоличкој земљи са Светом столицом, односи између Португалије и Ватикана дефинисани су кроз конкордатску праксу, те су у складу са тим успостављени дипломатски односи између двеју држава на бази реципроцитета (Constituição de 11 de Abril de 1933: artigos 45-48).

Демократска уставна транзиција

Након више од три и по деценије власти, Антонио Салазар доживљава мождани удар 1968. године, када његову функцију преузима његов истомишљеник Марсело Каетано (Marcelo Caetano), који ће руководити државом све до 1974. године. Међутим, без обзира на жеље грађана за променом политичког система, те промене су у наредних шест година биле само козметичке. То је изазвало тзв. Каранфилску револуцију 25. априла 1974. године, када је група официра извршила пуч, свргла Каетана са власти, размонтирала главне институције Нове државе, декриминализовала рад свих политичких партија, те организовала изборе за уставотворну скупштину. Она ће 1976. године усвојити нови Устав, чиме отпочиње следећа фаза у уставном развоју Португалије, познатија под називом Друга република (Cabral, 1983: 127). Након тога долази период демократске политичке транзиције који ће

резултирати враћањем Португалије на пут уставног развоја започетог након револуције из 1910. године. Португалска уставна пракса од тада се дефинитивно опредељује за либерално-демократску традицију уставности.

Дух новог уставног поретка најбоље осликавају формулације из саме преамбуле. У њој се претходни режим квалификује као фашистички, а у главне револуционарне тековине убрајају ослобођење од диктатуре и колонијализма. Нови устав гарантује изградњу социјалистичког друштва, уз гаранцију основних људских права (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: Preamble). Задржан је републикански облик владавине, а земља је остала унитарна. У потпуности је реafirмисан принцип националног суверенитета, као и доследна подела власти на законодавну, извршну и судску. Нови устав омогућио је дефинитивну деколонизацију, будући да су се у првој глави међу основним начелима нашли и принципи поштовања основних људских права, једнакости међу државама и народима, немешање у унутрашња питања других земаља, сарадња са свим другим народима са циљем напретка и еманциповања целог човечанства, као и право народа на самоопредељење и независност, уз право на устанак против сваке врсте угњетавања. Прокламована је и антиколонијалистичка и антимиеријалистичка оријентација, као и тежња за укидањем било ког другог вида агресивних односа међу државама, укључујући и експлоатацију (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: artigo 7).

Као што је наведено, Португалија је задржала унитарну структуру, при том се обавезујући на напуштање својих дојучерашњих колонијалних поседа. Међутим, Устав експлицитно наводи два архипелага, Азоре и Мадеиру, као интегрални део португалске територије са специфичним статусом. Ова два поседа новим решењем добијају аутономни статус, што због своје географске удаљености, што због другачијег културно-историјског развоја. Предвиђено је да ће аутономни статус бити утврђен статутом, као и постојање институција самоуправе и посебних надлежности назначених двају региона (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: artigo 6.2). Ово је сврстало Португалију у ред оних европских држава које по својој унутрашњој структури јесу унитарне, али чији поједини делови имају другачији правни и политички статус од остатка територије. Стога Португалија не спада у ред тзв. држава аутономија, попут Италије или Шпаније (Salgado, 2005: 233-234), већ у групу

земаља које, попут Србије или предратне Украјине, имају искуства са аутономијама на једном делу државног простора. Зато и не чуди оцена појединих аутора да је Португалија унитарна децентрализована држава, односно јединствена држава у којој је спроведена демократска децентрализација (Михајловић, 2009: 139).

Устав из 1976. прокламује осам основних задатака државе: „стварање политичких, друштвених, економских и културних услова који би гарантовали националну независност; поштовање основних права и слобода и поштовање принципа демократске државе засноване на владавини права; подстицање и омогућавање демократске партиципације грађана у решавању државних проблема, али и у заштити демократског поретка; промовисање и унапређење благостања и квалитета живота људи и стварне једнакости, као и ефективно спровођење економских, социјалних, културних и еколошких права путем трансформације и модернизације економских и друштвених структура; заштита португалске културне баштине, као и очување и адекватна употреба природних ресурса и заштита животне средине; омогућавање континуираног образовања и усавршавања, са посебним акцентом на употребу и промоцију португалског језика на међународном нивоу; уравнотежен развој свих делова државе, са посебном пажњом усмереном ка географски периферним архипелазима Азора и Мадеиरे и промоција једнакости између мушкараца и жена“ (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: artigo 9).

У другој глави, уставотворац је прокламовао основна права и слободу грађана, те утврдио механизме њихове заштите. Дозвољена је слобода мисли и јавног изражавања, као и слобода штампе и друштвених медија. Извршено је раздвајање државе од цркве, односно свих цркава и верских заједница, уз гарантовано право на слободу сопствене организације и вршење својих обичаја и других функција. Важно је нагласити да Устав гарантује и слободу удруживања, где удружења не смеју бити насилна, а своје деловање морају ускладити са одредбама кривичног законика. Гарантовано је право оснивања политичких партија и других облика политичког удруживања, којима је истовремено забрањена употреба верских термина или симбола у називима и обележјима (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: artigo 51.3).

У трећој глави, која се бави регулацијом економске организације државе, нови Устав коначно је раскрстио за салазаристичким

корпоративним моделом. Социјално-економски тип представљања бирача замењен је класичним либерално-демократским, односно идеолошко-политичким. Тако је Португалија поново добила плуралистичку Скупштину, поред бицефалне егzekутиве. Такође, у португалски политички систем по први пут бива уведен и институт уставног суда (Constitution of the Portuguese Republic, 1976: artigo 221).

Паралеле између Устава из 1933. и Устава из 1976. године

Када анализирамо најважнија решења последња два португалска устава, јасно је уочити да међу њима има много више разлика него што има сличности. Оба устава имала су карактер револуционарних у односу на своје претходнике, те су чинили озбиљне дисконтинуитете у уставном развоју Португалије. Оно што им је поред ове чињенице такође заједничко је, пре свега, републикански облик владавине, који је представљао главну тековину Револуције из 1910. године. Такође, оба устава су официјелно прокламовала принцип секуларности, односно одвојеност државе од цркве, мада је у пракси утицај Римокатоличке цркве на друштвене прилике био значајно већи у доба Салазаровог режима. Међутим, на том нивоу се завршавају њихове сличности. Што се разлика тиче, оне су прилично бројније. Прво, дефинисање националне територије одражава два дијаметрално супротна приступа проблему колонијализма. И док је Салазарова Нова држава подразумевала, поред континенталне територије, и све прекоморске колоније као свој интегрални део, дотле се Друга република практично одрекла истих, прокламујући принцип права народа на самоопредељење и основна начела деколонизације. Када је реч о државном уређењу, ваља рећи да су обе државе дефинисане као унитарне, али док је прва била изразито централистичка, друга је допустила демократску децентрализацију, уз регулисање аутономног статуса за једине две прекоморске територије, Азорска острва и Мадеиру. Када се посматра однос између најважнијих државних органа, Устав из 1976. враћа у уставни живот Португалије принцип поделе власти на законодавну, извршну и судску, са одговорношћу владе пред шефом државе⁶ и парламентом, док је његов

⁶ Који формално именује првог министра, односно председника Владе.

претходник увео потпуну доминацију егзекутиве над легислативом, што је у пракси значило концентracију власти у рукама једног човека, председника владе, у конкретном случају Антонија Салазара. Следећа важна разлика тиче се одређења према питању партијског плурализма. Тако је Нова држава оптирала за једностраначки систем, у коме је Национална скупштина била састављена искључиво од представника једне партије, Националног савеза, док је Друга република декриминализовала рад свих политичких партија у земљи, те омогућила пуну реафирмацију страначког плурализма. Посебно је интересантно питање репрезентовања нације у највишем представничком телу. Устав из 1933. године увео је систем који је целокупно друштво посматрао као један организам. У складу са тим, Португалија је кренула путем корпоративизма, не само на економском, него и на политичком плану. Тако је, слично као и у другим европским ауторитарним режимима тога времена, ова држава добила Корпоративни дом, у чији састав су улазили репрезенти различитих тзв. моралних корпорација, односно различитих социо-економских друштвених група. Ово решење, по угледу на друге европске примере, било је инспирисано утицајем Римокатоличке цркве, која је 1931. године донела енциклику *Quadragesimo Anno* „којом је подржала укључивање професионалних интереса у друштвене процесе одлучивања, што је практично значило подршку организовању највиших законодавних тела на струковним принципима“ (Илић, 2023: 171). Међутим, наведени Корпоративни дом играо је само консултативну улогу. Са друге стране, Устав из 1976. године враћа класични либерално-демократски модел плуралистичке скупштине, односно реафирмише идеолошко-страначки критеријум као једини параметар у представљању бирачког тела у националном парламенту.

Даље разлике огледају се у институцији уставног судства која је уведена у политички систем Друге републике, али и економској организацији државе. Наиме, док је Нова држава по уставу била дужна да регулише и координише привредне активности и целокупан социјални живот, уз наглашену интервенционистичку улогу у економском развоју, дотле је Друга република оптирала за социјално-тржишни модел привреде у коме је интервенционистички приступ умногоме ограничен. Када је реч о основним људским правима, оба устава су номинално прокламовала основни пакет личних, политичких, економских и социјалних права, с том разликом да су у случају Салазаровог устава бројна

права била практично обесмишљена њиховом каснијом детаљнијом разрадом, а која је углавном обухватала бројна ограничења. У случају Устава из 1976. године таквих ограничења је веома мало. Дobar пример је право на слободу мисли, које је у епохи Нове државе било дозвољено само ако није у супротности са националним интересима, као и право на слободу удруживања које је након 1976. године проширено, осим када се ради о организацијама које се заснивају на насилним методама.

Закључак

Иако је Португалија у последња два века, која се, између осталог, карактеришу и као доба уставности, прошла кроз турбулентан политички период, ова држава, за разлику од великог дела европских земаља, није тако често мењала највиши правни акт. Чини се да је од ступања Португалије на европску уставну сцену 1822. године па све кроз наредни непуни век ова земља пролазила кроз борбу између круне и либерала пре свега, затим око питања носиоца суверености, те уставних овлашћења монарха и парламента, али и постојања горњег дома као уточишта конзервативаца и монархиста. Међутим, након укидања монархије 1910. и усвајања републиканског Устава 1911. године ова земља чини први озбиљнији дисконтинуитет у свом уставном развоју. Револуционарна решења ове уставне епохе донеће велике турбуленције у друштвено-политичком развоју Португалије, те ће се на наредни радикални заокрет чекати свега двадесетак година. Салазаров устав којим је успостављена тзв. Нова држава 1933. године представљао је са становишта целокупног уставног развоја једну врсту експеримента заснованог на корпоративизму, доминацији егzekутиве, али пре свега на култу личности, односно ауторитарном режиму. Стога је нови уставни дисконтинуитет учињен 1976. године, односно две године после Каранфилске револуције, представљао покушај обнове оних уставних традиција зачетих Уставом из 1911. године. Португалија се њиме вратила на утабани пут либерално-демократске уставности којим је ходила кроз читав XIX и добрим делом кроз XX век, притом се опредељујући за републиканске, секуларне, монокамералне и полупрезиденцијалистичке традиције које су, ипак, значиле отклон од прва два устава из монархистичке ере.

Литература

- Илић, Душан (2023): Шпанско-југословенске уставне паралеле са освртом на Устав СФРЈ 1974. и Устав Шпаније 1978 у Рајко Петровић (ур.): *Јујословенско-шпанске паралеле: између заблуда и стварности*, Институт за европске студије, Београд, стр. 89-107.
- Илић, Душан (2016): *Идеја социјално-економској дикамерализма у српском и јујословенском праву*, мастер рад, Београд, Правни факултет Универзитета у Београду.
- Илић, Душан (2023): *Улога другој дома у евројским унијарним државама*, докторска дисертација, Београд, Правни факултет Универзитета у Београду.
- Михајловић, Владан (2009): *Уставно право*, Краљево.
- Петровић, Рајко (2021): „Португал и Шпанија: случај првих светских колонијалних империја у Данило Бабић, Рајко Петровић и Јелена Вићентић (ур.): *Суочавање Евроје са њеном колонијалном прошлошћу*, Београд, Институт за европске студије, стр. 17-38.
- Alvares da Cunha, Andréa e Campos e Sant’anna, James Eduard (2021): A Reconquista Cristã Portuguesa e a Reordenação Muçulmana: o Uso dos Forais como Modelo de Submissão e o Controle Régio nos Séculos XII a XV, *Nearco*, Vol. 13, N. 1, págs. 49-71.
- Barroso, Ivo Miguel (2012): A consagração das liberdades de reunião e de associação na Constituição portuguesa de 1838 (PDF), icjp.pt, Instituto de Ciências Juridico-Políticas, *Historia Constitucional*, n. 13, págs. 563-583.
- Cabral, Manuel Villaverde (1983): A «Segunda República» portuguesa numa perspectiva histórica, *Análise Social*, Vol. XIX (75), pág. 127-142.
- Constituição de 11 de Abril de 1933, Lisboa: Diário do Governo, Decreto n. 22 241, 22 de Fevereiro de 1933.
- Constitution of the Portuguese Republic, 1976, доступно на: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf>, приступљено 10.05.2023.
- Ferreira, Diogo e Dias, Paulo (2016): *História de Portugal*, Lisboa, Verso da Kara.
- Krstić, Zoran (2014): *Latinska Amerika: izazovi i prepreke demokratizacije*, Београд, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Manuel Amaral, no Portal da História (2010): «A Constituição de 1822 (Inclui o texto original)», Consultado em 30 de Outubro de 2010,

доступно на: <https://www.arqnet.pt/portal/portugal/liberalismo/const822.html>, приступљено: 17.04.2024.

Martins, Oliveira (2014): *História de Portugal*, Braga, Edições Vercial.

Paquette, Gabriel (2011): The Brazilian origins of the 1826 Portuguese Constitution, *European History Quarterly*, 41 (3), pp. 444-471.

Salgado, Argimiro Rojo (2005): La experiencia del Estado regional en Europa: un referente para el caso español, *Revista de Estudios Políticos (nueva época)*, Núm. 127, pp. 233-273.

Vidović, Josip (2017): Uloga Portugala u geografskim otkrićima, *Pleter: Journal of the Association of History Students*, Vol. 1, No. 1, str. 121-146.

Dušan Ilić

Institute of European Studies, Belgrade

THE CONSTITUTIONAL DISCONTINUITY OF PORTUGAL: THE EXAMPLE OF THE 1933 AND 1976 CONSTITUTIONS

Summary: The aim of this article is to show the rich constitutional tradition of Portugal, a country that represents one of the first global empires in the Modern Era. In contrast to the neighboring Spain, but also the pan-European and Serbian constitutional-historical development, Portugal belongs to the rare countries that have only changed the highest legal act a few times during the past two centuries. However, in the case of this country, the aforementioned constitutional changes qualitatively changed the constitutional order, and had much greater significance than in some European countries, which often changed their constitution almost "cosmetically". The paper will analyze the most important provisions of the last two Portuguese constitutions, Salazar's from 1933 and the currently valid one from 1976. In particular, the most important constitutional and legal solutions from the two mentioned constitutional epochs will be compared and their characteristics and peculiarities will be especially considered. Also, their role models will be analyzed, as well as the specifics that the Portuguese constitutional law practice gave to the European tradition of constitutionalism. In addition, the process of democratic transition will be discussed, which, after the end of the Carnation Revolution, led to a change in the constitutional arrangement, which was definitively crowned by the still valid Constitution from 1976.

Keywords: Portugal, constitutional history, Constitution of 1933, Constitution of 1976, Salazar, democratic transition.

Dušan Ilić

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

A DESCONTINUIDADE CONSTITUCIONAL DE PORTUGAL: O EXEMPLO DAS CONSTITUIÇÕES DE 1933 E 1976

Resumo: O objetivo deste artigo é mostrar a rica tradição constitucional de Portugal, país que representa um dos primeiros impérios globais da Era Moderna. Em contraste com a vizinha Espanha, mas também com o desenvolvimento histórico-constitucional pan-europeu e sérvio, Portugal pertence aos raros países que apenas alteraram o ato jurídico mais elevado algumas vezes durante os últimos dois séculos. No entanto, no caso deste país, as referidas alterações constitucionais alteraram qualitativamente a ordem constitucional, e tiveram um significado muito maior do que em alguns países europeus, que muitas vezes alteraram a sua constituição quase "cosmeticamente". O artigo analisará as disposições mais importantes das duas últimas constituições portuguesas, a de Salazar de 1933 e a actualmente em vigor de 1976. Em particular, serão comparadas as soluções constitucionais e jurídicas mais importantes das duas épocas constitucionais mencionadas, as suas características e peculiaridades serão especialmente considerados. Além disso, serão analisados os seus modelos, bem como as especificidades que a prática do direito constitucional português deu à tradição europeia do constitucionalismo. Além disso, será discutido o processo de transição democrática que, após a queda da Revolução dos Cravos, levou a uma mudança no arranjo constitucional, que foi definitivamente coroado pela ainda vigente Constituição de 1976.

Palavras-chave: Portugal, história constitucional, Constituição de 1933, Constituição de 1976, Salazar, transição democrática.

Марија Д. Марсенић

Институт за европске студије, Београд

УТИЦАЈ ВОКЕ ПОКРЕТА НА ДРУШТВО И УНИВЕРЗИТЕТЕ: ПРИМЈЕРИ ИЗ ПОРТУГАЛИЈЕ

Сажетак: Воке покрет, настао као одговор на друштвене неправде изазване BLM протестима, постао је доминантна сила у савременом друштву, заговарајући социјалну правду и укидање системских облика дискриминације. Основна идеја воке културе, подржана критичком расном теоријом и политикама идентитета је да расизам, сексизам и друге форме дискриминације не настају спонтано, већ произилазе из системских структура, те морају бити деконструисани. Политике идентитета наглашавају диверзитет идентитета у друштву, упућујући на различите основе угњетавања као што су пол, раса, национално поријекло и родни идентитет. Иако тежи ка једнакости, воке идеологија је критикована због фаворизовања маргиналних група и фокусирања на „културне ратове“ умјесто на конкретне кораке за унапређење друштва. На универзитетима, примјена воке идеологије обухвата измјене курикулума, утицај на администрацију и обликовање студентске културе. Рад пружа увид у примјену воке стратегија путем тзв. DEI програма на неколико универзитета у Португалији, гдје се, неуобичајено, умјесто од стране студената, имплементација воке идеологије дешава под иницијативом руководства универзитета које тежи ка инклузивнијој атмосфери у образовним институцијама. Потенцијалне разлоге за овакав приступ тражили смо у друштвено-политичком уређењу Португалије.

Кључне ријечи: воке покрет, универзитети, Португалија, једнакост, инклузивност, диверзитет.

Теоријски оквир истраживања

Убиство Џорџа Флојда (George Floyd) од стране полицајца у мају 2020. године изазвало је талас протеста широм Сједињених Америчких Држава и привукло пажњу цијелог свијета на проблем полицијског насиља над Афроамериканцима. Флојдова смрт изазвала је најмасовнији протест у историји земље, предвођен организацијом „Црни животи су битни” (Black Lives Matter – BLM), која је успјешно подигла свијест о расизму и расној неправди. Теме које су некада биле избјежаване, попут расизма и расне неправде, постале су доминантне у јавном дискурсу. Овај покрет подстакао је почетак реформи оријентисаних ка правди од корпорација и владиних агенција, преко различитих компанија до школских програма и универзитета.

Woke је термин који означава друштвени и политички покрет који се бави друштвеним неправдама, неједнакошћу и дискриминацијом. Woke (Stay woke!) у преводу „Остани будан!” потиче о афроамеричког вернакулног енглеског језика (AAVE) и означава освијешћеност и опрез у вези са друштвеним и политичким питањима, еволуирајући у шири покрет који се залаже за социјалну правду, једнакост и укидање системске дискриминације. Woke култура, коју карактерише посвећено залагање за питања социјалне правде и системске промјене, постала је истакнута сила која обликује јавни дискурс и активизам у савременом друштву. Временом, термин woke је почео да се користи у контексту лијевих идеологија у САД-у које се односе на друштвене борбе. Ове борбе обухватају не само борбу против расизма и дискриминације афроамеричког становништва, већ и борбу за поштовање права ЛГБТ заједнице, те борбу против сексизма и насиља над женама (Vezzosi, 2021). Данас, woke представља суштину политичке прогресивности. Woke идеологија, која обухвата оквир од критичке расне теорије до политика идентитета, све више добија на значају у деконструкцији културног, историјског, филозофског и научног наслеђа, које оптужује за системску сексистичку, расистичку и колонијалну природу. Основна идеја критичке расне теорије је да је раса друштвени конструкт и да расизам није само производ индивидуалне пристрасности или предрасуда, већ и нешто што је уграђено у правне системе и политике (Crenshaw, 1995). Критичка расна теорија расу третира као централну призму за анализу свих аспеката друштва. Њени заговорници користе овај приступ како

би објаснили различите феномене и неједнакости у друштву, наглашавајући системску природу расизма и структуралне неправде. „Бијела надмоћ“ је термин који се стално појављује у дискурсу критичке расне теорије и који данас увелико користе лидери организација BLM, за који кажу да мора бити деконструисан. Ауторка књиге Бијела крхкост (White fragility) која је доживјела огромну популарност након протеста BLM, Робин Ди Ангело (Robin DiAngelo), написала је:

„Надмоћ бијеле доје је користан термин за схватање свеобухватне централности и претпостављене супериорности људи који су дефинисани и перципирани као бијели и праксе засноване на овој претпоставци. Превласт бијелаца у овом контексту се не односи на појединачне бијеле људе и њихове индивидуалне намјере или поступке, већ на свеобухватни политички, економски и друштвени систем доминације. Опет, расизам је структура, а не догађај“ (DiAngelo, 2018: 28).

Воке култура привилегује најугроженије друштвене категорије, умјесто да тежи промовисању једнакости. Користи се тзв. „културним ратовима“ умјесто да предлаже конкретне кораке за унапријеђење друштва. Иако теоретски има за циљ постизање једнакости међу људима различитих група, у пракси често само фаворизује маргинализоване групе, без икакве интеграције. Према овој идеологији, пол је промјенљива категорија и индивидуални избор, дакле, нису важне биолошке одреднице пола, већ је важна „свијест“ коју свака особа има о томе да ли се осећа као мушкарац, жена или нешто што се разликује од ова два пола. Поред критичке теорије расе, присталице woke покрета се користе и тзв. „теоријом интерсекционалности“ како би доказали да се различити облици дискриминације (расизам, сексизам, ксенофобија, хомофобија, трансфобија итд.) прожимају и дјелују заједно, стварајући тако систем угњетавања који садржи неколико нивоа дискриминације (Crenshaw, 1991). Теорија интерсекционалности се у овом случају користи као алат који подупире различите идентитетске политике оних који себе доживљавају жртвама, захтијевајући друштвену репарацију и трансформацију, позивајући на борбу против оних који су одговорни за дискриминацију и угњетавање, док они вјерују да су њихова мета.

Критичка расна теорија подупире политике идентитета, напоре да се друштво не перципира као хомогено, већ подијељено на основу пола, расе, националног поријекла, родног идентитета, свако са специфичним тврдњама о виктимизацији. Према овим политикама, неко може

тврдити да је угњетаван на више основа, односно на основу различитих идентитета (Plakrouz i Lindzi, 2022).

Френсис Фукујама (Francis Fukuyama) то објашњава на примјеру опадања броја демократија широм свијета у последњих неколико година, док се истовремено бљежи појачана асертивност ауторитарних режима, прије свих Кине и Русије (Fukuyama, 2018). Неки од ентитета који су изгледали као успјешне либералне демократије током деведесетих година, попут Мађарске, Пољске и Турске, су склизнули уназад ка ауторитаризму, а још је значајнији успјех популистичког национализма на изборима 2016. године одржаним у двије најотпорније либералне земаља на свијету: Уједињеном Краљевству, гдје су гласачи одлучили да напусте Европску унију и у Сједињеним Државама, гдје је Доналд Трамп (Donald Trump) постигао шокантне изборне резултате (Fukuyama, 2018). Заједно са тим, десили су се и озбиљни глобализацијски помаци у сфери економије и технологије, који су укоријењени у растућем феномену политика идентитета. Углавном, дошло је до драстичне промјене у политичком поретку. Док су раније економска питања доминирала политички дијалог, данас су у фокусу идентитетске теме и политике. Раније се лијеви политички сектор фокусирао на раднике, синдикате и питања социјалне заштите, док је десница тежила смањењу утицаја државе и јачању приватног сектора (Fukuyama, 2018). Међутим, данас су ствари значајно промијениле: борба за економску једнакост остала је на маргинама, док је лијева страна све више усмјерена на промовисање интереса маргинализованих група као што су етничке мањине, имигранти, избјеглице и ЛГБТ заједница. Покрет BLM није само упозорио свијет на проблем полицијске бруталности према Афроамериканцима, већ је отворио дијалог о широком спектру идентитетских тема. На америчким универзитетским кампусима експанзију су доживјеле теме о сексуалном насиљу, маргиналном положају транс особа, ЛГБТ заједници и другим питањима. Овај покрет освијестио је људе да је њихово мјесто у друштву несигурно и да њихови идентитети требају адекватно признање. Самим тим, политика идентитета више није маргинализована, већ данас представља главни концепт за објашњавање глобалних процеса. Глобализација је донијела и разноврсност идентитета и захтјев за признавањем популација које раније нису биле у фокусу и којима се није посвећивала политичка пажња. Међутим, са тим долази опасност да друштва постају раздвојена

на сегменте засноване на ужим идентитетима, угрожавајући могућност колективног промишљања и дјеловања. Да би се избјегли ови проблеми, важно је спријечити даљу идентитетску атомизацију друштва и радити на универзалнијем разумијевању људског достојанства.

Манифестација woke покрета на универзитетима

Woke покрет све више продире на универзитете и прожима све ни-
вове образовања. Често настоји да измијени курикулуме, да утиче на администрацију и обликује општу студентску културу. У најкраћем смислу, универзитети настоје да кроз имплементацију woke идеологије фокусирају студенте на питања расних идентитета, интерсекционалности, разноликости, мултикултуралности, родних идентитета и слично (Ludwig, 2022). Иако су први покушаји усмјерени ка инкулизији расе у универзитетске програме започети још 2005. године, значајни помаци ка активном ангажовању на овој теми примијећени су тек од 2015. године када је дошло до већих помака ка активизму (Ludwig, 2022). Већ од 2020. године универзитети су почели озбиљно да разматрају усвајање и примјену woke идеологије (Ludwig, 2022).

Woke покрет на универзитетима има своје предности, али и ограничења. Једна од позитивних страна је што је овај покрет покренуо важна питања о системским неједнакостима које су раније биле занемариване. Кроз своје дјеловање, woke покрет је подстакао друштвену интроспекцију и навео институције да преиспитају своје праксе. Као једна од најважнијих предности woke покрета на универзитетима наглашава се инклузија различитих култура и идентитета (Toke, 2023). Посматрање себе у односу на друге културе помаже студентима да се ослободе етноцентризма и да стекну компаративну културну перспективу која ће им помоћи да боље обликују своје ставове и перцепције (Bowman, 2011). Као позитиван тренд се наводи и све већа диверзификација коју промовише woke покрет, посебно кроз промовисање позитивне расне климе, што може унаприједити развој студената. Будући да ће, како се чини, радити и живјети у све хетерогенијем друштву, студенти који су изложени различитим перспективама и људима већ на универзитету биће спремнији за активно учешће у грађанском животу (Bowman, 2011). Јако важан резултат тога је позитивна промјена ставова према

неједнакости и социјалној правди, што ће резултирати већом укључе-ношћу студената у политичке активности (Bowman, 2011). Још једна предност *woke* покрета на универзитетима која се често истиче је та да доприноси већој отворености и разумијевању, што повећава мултикултуралну компетенцију и побољшава критичко размишљање студената (Elicker et al., 2009).

Разговори о смислу и природи моралних принципа су у току на универзитетима и шире. Редефинисање моралних норми и правила, како треба третирати преступнике ових правила, шта се сматра увредом и сл. постају предмет дискусија и преиспитивања. Овај отклон од раније усвојених норми и вриједности одражава транзицију ка новој моралној култури која се све чешће назива културом жртве (Campbell & Manning, 2018). У академском чланку „Микроагресија и морална култура“, Бредли Кембел (Bradley Campbell) и Џејсон Менинг (Jason Manning), социолози са Државног универзитета Калифорније и Универзитета Западна Вирџинија, анализирали су еволуцију од културе части од прије неколико вјекова до данашње културе жртве. Како објашњавају, у давним временима част је била мјерило вриједности неке особе. Стога су сукоби и преступи захтијевали брзу и насилну реакцију, а решавали су се на личном нивоу, обезбјеђујући правду најчешће кроз физички обрачун (Campbell & Manning, 2018). У културама достојанства, достојанство се сматрало суштинским за све људе, без обзира на било какву спољашњу притужбу. Реакција на мање или више озбиљне прекршаје је еволуирала тако да захтијева директну, али ненасилну акцију. Стога је рјешавање сукоба препуштено трећим лицима, као што су судови. Међутим, садашњу културу жртве карактерише преосјетљивост и нетолеранција прекршаја, чак и ако су ненамјерни, те жртва захтијева пажњу заједнице, надлежних или шире јавности (Campbell & Manning, 2018). Виктимизација је постала начин привлачења симпатија па умјесто да истичу своју снагу или унутрашњу вриједност, оштећени истичу своју опресију и друштвену маргинализацију. Осјећати се као жртва је постао знак некаквог престижа. Данијел Ђилиоли (Daniel Giglioli), професор на Универзитету у Тренту, у својој књизи *Критика жртве* (Crittica Della Vittima), пише да је фигура жртве потпуно измијенила данашњу парадигму (Giglioli, 2014). У свијетлу савремених друштвених тенденција, жртва је постала носилац највиших вриједности, објекат за дивљење и симбол идентификације (Giglioli, 2014).

Бројна истраживања сугеришу да су друштвено либералне вриједности према културним питањима као што су родна равноправност, секуларизација и хомосексуалност највише напредовале међу млађом генерацијом и најобразованијим друштвеним слојевима (Norris, 2020). На универзитетима се све чешће јавља тренд „миловања“ студентских умова, гдје се емоционална нелагодност сматра еквивалентном физичкој повреди (Lukianoff & Haidt, 2018). Студенти су традиционално били заговорници слободе говора и често су је захтијевали. Међутим, последњих година је дошло до промјене у овој динамици па се ријечи све више посматрају као извори опасности. Све више универзитета примјењује правила или директиве које администратори постављају да би регулисали јавно изражавање. Овај тренд настао је са циљем да се промовише културно осјетљива комуникација и спријече облици говора који се сматрају неприхватљивим или увредљивим, као што су расистички или сексистички коментари. У складу са тим, развијени су и говорни кодови који обухватају примјере ријечи, израза или тема које су сматране неприкладним за јавно изражавање у оквиру академског дискурса (Lukianoff & Haidt, 2018). Иако су администратори првобитно креирали ове говорне кодове да би смањили расистички или сексистички говор, студенти су почели да користе ова правила како не би угрозили своје здравствено стање. Студенти тврде да одређени курсеви, књиге или начин комуникације могу негативно утицати на њихову менталну добробит, тражећи заштиту од материјала који могу изазвати непријатне емотивне реакције и учинити их да се осјећају несигурно (Lukianoff & Haidt, 2018). На примјер, изучавање текстова који су проткани историјатом и наративима о искључености и угњетавању могу бити тешки за читање и дискусију обојеним особама или студентима који долазе из породица са ниским приходима. Такви текстови могу бити окидач и увредљив материјал који маргинализује идентитет студента (Johnson et al., 2015). Према томе, професори би за текстове који су емоционално изазовни за читање и дискусију требало да издају „упозорења о тригеровану“ и пруже подршку студентима који се осјете погођеним (Johnson et al., 2015). Када услови студената нису задовољени, они често примјењују такозвани „хеклеров вето“¹ организујући се у активистичке групе и

1 У дискурсу, хеклеров вето је ситуација у којој страна која се не слаже са поруком говорника може једнострано да покрене догађаје који резултирају цензурисањем говорника (Langhofer, 2023).

протесте како би задовољили циљеве социјалне правде. За такве активисте, мисија универзитета је социјална правда, а не потрага за коначном истином (Campbell & Manning, 2018). Према томе, универзитет не треба да буде мјесто гдје људи могу слободно износити идеје и оспоравати их, гдје се критика толерише, умјесто тога, универзитет треба да буде издвојен из ширег друштва, не као уточиште слободног изражавања, већ као безбједан простор гдје су студенти заштићени од угњетавања.

Термин „микроагресије“ изазвао је значајне контроверзе на универзитетима, али и у свакодневnoj комуникацији. Дералд Винг Сју (Derald Wing Sue), професор на Учитељском колеџу Универзитета Колумбија, дефинише микроагресије као „кратка и уобичајена свакодневна вербална, бихејвиорална и еколошка понижења, било намјерна или ненамјерна, која комуницирају непријатељску, погрдну или негативну расну, родну и сексуалну оријентацију и увреде према обојеним особама“ (Sue, 2010: 5). Израз је прво примјењен на обојене људе, али се сада примјењује много шире. У оригиналном есеју, Сју је пружио низ примјера микроагресија који сугеришу да постоје негативни стереотипи у погледу различитих група. Неки од примјера укључују ситуације као што је бијела жена која стеже своју ташну када поред ње пролази припадник црне расе, таксиста који пролази поред обојене особе да би покупио бијелог путника или бијела особа која хвали црну особу због њене „артикулисаности“ (Sue, 2010). Ови примјери указују на различите начине на које се свакодневне интеракције могу протумачити као негативни стереотипи и микроагресије. У свом раду, Сју је нагласио постојање „ненамјernih“ увреда и дефинисао их као увреде које слушалац сам интерпретира на основу онога што је изговорено. Овај приступ може подстаћи људе да производе погрешне перцепције и да се упусте у емоционално расуђивање. Наиме, они могу почети са својим осјећањима, а затим оправдати та осјећања изводећи закључак да је неко извршио акт агресије против њих, иако то можда није била намјера особе која је извршила тај поступак. Глобални језички монитор је прогласио ријеч „микроагресија“ за ријеч године 2015. године, што је било признање распрострањености овог концепта у свакодневном језику (Brown, 2015). Концепт микроагресије је постао значајан и у популарној култури, а примјер за то је Фејсбук страница „The Microaggressions Project“ која је покренута 2010. године са циљем да документује случајеве микроагресије. Ова страница је дио ширег напора да се образује и подигне

свијест о микроагресијама и њиховом утицају на различитим мјестима и аспектима као што су радно мјесто, кућа, школа, дјетињство, адолесценција и сл. Током последњих година концепт микроагресије постао је централни дио јавних расправа на бројним колеџима и универзитетима. Многе институције су почеле да нуде радионице или семинаре за чланове факултета о томе како да препознају и избјегну учешће у микроагресијама. Ове активности имају за циљ да образују и сензибилизују чланове академске заједнице о важности разумијевања и сузбијања микроагресија у оквиру образовног окружења. У неким случајевима, универзитети и колеџи су дистрибуирали листе микроагресија како би упозорили професоре и студенте на потенцијално увредљиве изјаве које би могле да утичу на мањине (Lilienfeld, 2017). Ове листе служе као напомена да се избјегну субјективне и увредљиве изјаве, али и да се створи клима толеранције и укључивости у академском окружењу (Lilienfeld, 2017).

Поставља се питање како би студенти и професори требало да воде интелектуалну дискусију о предностима афирмативне акције ако је неко ко износи супротан случај аутоматски означен као расиста? Када универзитетски администратори превенцију увреде поставе главним циљем и аутоматски примјењују термине „расистички“ и „сексистички“ на благе облике говора – ентузијастичке слободе говора имају све разлоге за бригу. Могу постојати случајеви када је потребно разговарати о увредама и промовисати инклузивније комуникационе праксе, али примјена термина „расистички“, „сексистички“ итд. треба бити базирана на конкретним доказима и контекстуалној анализи. У многим кампусима позиви, а у неким случајевима и захтјеви од студената да се званично обратe члановима факултета и колегама се повећавају. Одлуке колеџа Оксидентал и Универзитета Висконсин иду у смјеру превенције и сузбијања микроагресија у образовним окружењима. Оксидентал колеџ разматра имплементацију формалног система за пријаву микроагресија факултета, што би могло значити стварање механизма који омогућавају студентима да безбједно и ефикасно пријаве инциденте микроагресија којима су били изложени (Schmidt, 2015). С друге стране, Универзитет Висконсин планира да захтијева од свих студената, укључујући 1.000 бруцоша, да прођу обуку за културну компетенцију (Gunn, 2016).

Као што је горе наведено, културу жртве карактерише ниска толеранција према најмањим непријатностима, прекршајима и увредама,

што доводи до снижене способности да се издрже било какве врсте изазова, чак и ако се не сматрају прекршајима као таквим. Такође, карактерише је тенденција да се од трећих страна (шире заједнице, власти, медија и сл.) тражи подршка у сукобима, али на начине који могу рекламирати или преувеличати статус жртве (Campbell & Manning, 2018). Као један од резултата ових тенденција, постоје кампање за спровођење упозорења која штите људе од излагања ријечима, сликама или идејама које би могле изазвати непријатности, односно тзв. „упозорења о тригеровану“² (Campbell & Manning, 2018). Упозорења о тригеровану су усмена или писана обавјештења која даје професор како би упозорио студенте да ће наићи на потенцијално узнемирујући садржај (Lukianoff & Haidt, 2018). Студентски активизам је дио духа у образовним институцијама већ деценијама, али постоје разлике у начину како је он изражен током година. На примјер, у 1990-им годинама студенти су, заједно са професорима, водили „канонске ратове“³ и активно се борили за инклузивнију литературу, захтијевајући да се више жена и мушкараца обојене расе укључи у листе за читање које су претежно садржале дјела бијелих мушкараца (Lukianoff & Haidt, 2018). Слично томе, у 1960-им и 1970-им годинама студенти су се противили говорницима који су промовисали идеје које су сматрали штетним за опште друштво (Haidt, 2006). Међутим, постоје значајне разлике које примјећујемо у вези са начином на који се активизам данас изражава. Оно што се данас претпоставља је да су студенти сувише осјетљиви и крхки и да им је потребна заштита од потенцијално непријатних идеја и/или израза. Култура жртве ствара окружење у коме се студенти често осјећају угроженим и траже заштиту од власти и администрације због присуства одређених људи. Ова увјерења демонстрирају колико је култура жртве проникла у друштво и образовне институције. Чак

2 Упозорења о тригеровану односе се на ефекте посттрауматског стресног поремећаја (ПТСП), менталног стања у којем људи који су прошли кроз неке екстремне догађаје могу касније искусити симптоме као што су напади панике и флешбекови у којима поново проживљавају аспекте трауматског догађаја. Окидач је свако искуство које изазива ове симптоме (Campbell & Manning, 2018).

3 Канонски ратови односе се на сукобе и полемике у области образовања 80-их и 90-их година прошлог вијека, у којима су се традиционалисти који су се залагали за фокусирање наставног плана и програма на класична књижевна дјела сукобили са мултикултуралистима који су жељели да укључе више дјела које су написали припадници друштвених мањина (Bloom, 1987).

и они студенти који нису крхки или рањиви често могу указивати на опасност по друге и захтијевати њихову заштиту. Напори да се ученици заштите од потенцијално увредљивог садржаја, као и сузбијање суочавања са изазовним идејама или мишљењима, може створити окружење у коме су студенти ускраћени да се суоче са различитим ставовима и мишљењима, што може ограничити њихову способност да развијају критичко мишљење. Већ десет година студентски активисти на различитим универзитетским кампусима спроводе кампање за упозорења о потенцијално увредљивом садржају на њиховим курсевима. Неки од њих су професоре молили за добровољно издавање упозорења из љубазности, док су други, ослањајући се на културу жртве и ауторитет администрације, захтијевали да администрација уведе политике које би од професора то захтијевале (Campbell & Manning, 2018). На примјер, студенти са Универзитета Калифорнија у Санта Барбари позвали су администрацију да уведе политику која би захтијевала да сви наставни планови и програми у силабусу садрже упозорења о било ком садржају наставе који би могао да изазове симптоме трауме (Diamba, 2014). Такође су тражили да се студентима омогући да изостају са часова који садрже такав материјал, а да то не утиче на њихову коначну оцјену (Diamba, 2014). Упозорења о тригеровану се углавном захтијевају прије курсева на којима ће се разговарати о темама, као што су силовање, самоповређивање, отмица, маргинализовани положај обојених народа кроз историју, сиромаштво и слично.

У последње вријеме примећујемо да се све чешће појављују иницијативе за безбједним просторима на универзитетима. Ове иницијативе имају за циљ да обезбиједе окружење у којем се сви студенти осјећају безбједно и заштићено. Безбједни простори обично укључују различите активности и ресурсе који подржавају диверзитет, инклузију и уважавање различитих идентитетских политика и опредјељења. Заправо, термин „безбједни простор“ има различите конотације и користи се у различитим контекстима. Првобитно је настао из женског покрета прије скоро 50 година означавајући форуме на којима се разговарало о питањима женских права, гдје су жене могле да се осјећају безбједно и слободно да изражавају своје ставове и искуства (Рахон, 2016). Касније је термин проширен да обухвати просторе у којима се не толерише насиље и узнемиравање које може да доживи ЛГБТ заједница (Рахон, 2016). Даље, он је проширен и на просторе гдје студенти из маргинализованих

група могу да се окупе и разговарају о својим искуствима, без страха од осуде или дискриминације (Рахон, 2016). У овом широком контексту, „безбједни простори“ представљају мјеста гдје се поштују различити идентитети, искуства и ставови, гдје се промовишу инклузивност, подршка и емпатија. Тако факултети све чешће на вратима својих канцеларија имају налепнице у дугиним бојама као сигнал да су отворени за разговоре и подршку студентима који се идентификују са ЛГБТ заједницом (Campbell & Manning, 2018). Овакве налепнице су служиле да обележе мјеста гдје су студенти могли да се осјећају сигурно и удобно да разговарају о својим искуствима и изазовима. У овим случајевима, концепт безбједног простора не ограничава се само на простор гдје су чланови мањинских група добродошли, већ представља званично одређену област у којој они могу бити слободни од интеракције са другима који су различити од њих (Campbell & Manning, 2018). Циљ је заштитити мањине од потенцијалног стреса који произилази из интеракције са културном већином, што може бити у виду микроагресија, анксиозности или осјећаја изолованости. Сигурни простори омогућавају мањинама да се ослободе од овог стреса и да буду сами без страха од осуде или непријатности. На тим мјестима могу да пруже подршку једни другима и да се заједно суочавају са предрасудама и негативним стереотипима који могу да владају на њиховом универзитету. Међутим, култура екстремне заштите студената може имати негативне последице по њихов развој и способност да се сами носе са изазовима у свакодневном окружењу. Претјерана заштита може довести до страха, анксиозности и депресије као резултата сталне бриге о потенцијалним опасностима. Друго, овај приступ може довести до превише широког тумачења шта представља потенцијалну опасност, што доводи до хиперсензитивности и пренаглашене реакције на уобичајене ситуације. Стварање безбједних простора може довести до изоловања студената од различитих ставова, идеја и мишљења, што потенцијално може умањити могућност за дијалог, разноликост и учење. Овај феномен, познат као „echo chamber“⁴ рефлектује тенденцију студената да се окруже са другим студентима који имају исте ставове и гдје се само потврђују њихова постојећа убјеђења и ставови, без излагања новим и различитим перспективама.

4 Echo chamber – окружење у којем се неко сусреће само са мишљењима и увјерењима сличним његовим и не мора да разматра алтернативе (Oxford Learning Dictionary).

Woke покрет на универзитетима у Португалији

Универзитет Мадеира. План за једнакост, разноликост и инклузију (DEI) формиран је 2022. године на Универзитету Мадеира.⁵ Овим планом постављени су важни стандарди за ограничавање дискриминације и промовисање равноправности и поштовања различитости. План је заснован на начелима поштовања људских права и етичког понашања, а његов циљ је осигурати да нико не буде привилегован, оштећен или лишен права због различитих карактеристика као што су поријекло, пол, раса, вјера, образовање, економска ситуација или сексуална оријентација. Једна од кључних тачака овог плана је елиминисање сваког облика притиска према припадницима различитих идентитета. План укључује и подизање свијести о значају инклузије и разноликости, као и пружање алата и ресурса за превазилажење препрека са којима се појединци могу суочити. Универзитет Мадеира намјерава, конкретно кроз овај план, да допринесе ублажавању дискриминације у свим њеним облицима, омогућавајући стварање инклузивног окружења које гарантује једнаке могућности и обуку за пуно учешће и једнакост, како на јавном, тако и на приватним нивоима. У оквиру овог плана, посебна пажња се посвећује повећању посвећености Универзитета Мадеира принципима једнакости, што подразумијева потребу за спровођењем инклузивне културе у којој се поштује право на различитост у свим аспектима, спречавањем сексистичких пракси, сексуалног и моралног узнемиравања.

Универзитет у Лисабону. DEI план спроводи се и на Универзитету у Лисабону.⁶ Овај план има за циљ јачање и консолидацију родне равноправности на свим нивоима универзитетског система, укључујући професоре, истраживаче, административно особље и студенте. Битна компонента овог плана је и борба против свих облика дискриминације, било да је заснована на полу и родним идентитетима, сексуалној или расној оријентацији или политичком мишљењу. У плану се наводи да Универзитет у Лисабону настоји да укључи тему једнакости и инклузије у формалну комуникацију која ће обухватати: веб страницу, брошуре

5 <https://www.uma.pt/wp-content/themes/uma/docs/Plano%20final.pdf>

6 https://www.ulisboa.pt/sites/ulisboa.pt/files/basicpage/docs/plan_gender_equality_inclusion_non-discrimination_ulisboa.pdf

и интерне и екстерне документе за дистрибуцију. Такође, према ДЕИ плану треба преиспитати формалне начине комуникације и користити језик којим се издјегава дискриминација, било по основу пола или по другим компонентама. План подразумијева и промовисање кампања за подизање свијести које имају за циљ уравнотежену заступљеност полова у главним структурама за представљање и доношење одлука, као и промовисање и подршку иницијативама које фаворизују родну равноправност, инклузију и разноликост.

Универзитет у Порту. Универзитет у Порту такође примјењује ДЕИ план.⁷ Кроз овај план, Универзитет у Порту показује посвећеност једнакости, инклузији и признавању различитости у свим својим активностима. У том контексту, Универзитет у Порту активно промовише и примјењује ове вриједности у академској и научној заједници. Један од кључних аспеката ДЕИ плана овог универзитета је примјена инклузивног језика који настоји да укине и трансформише примјену ријечи и израза који се могу сматрати дискриминаторним и стигматизујућим према особама, групама или заједницама које су маргинализоване. Што се тиче идентитета, у плану се наводи да свака особа приписује различите вриједности одређеним карактеристикама које их дефинишу, па их стога треба третирати у зависности од начина на који се идентификују. Овдје се не говори само о именима тих особа, већ и о терминима које та особа користи када говори о себи. На примјер, због законских ограничења, транс особе могу имати законско име које не одговара имену са којим се идентификују и, према овом плану, њихово име се увијек мора поштовати. Узимајући у обзир горе наведено о важности употребе инклузивног језика, битно је напоменути да је то постепено постало видљиво од стране неколико истакнутих институција. Учионице се такође морају представити као безбједно окружење, гдје постоје јасна правила међусобног поштовања. Подстицање сваког ученика да транспарентно користи замјенице са којима се идентификује, приликом свог писменог и усменог изражавања, као и учење других људи да то поштују, представља важан корак ка инклузивнијој академији, наводи се у плану.

⁷ <https://www.up.pt/portal/en/explore/about-uporto/equality-inclusion-and-diversity/>

Универзитет у Авеиру. План за родну равноправност Универзитета у Авеиру⁸ формиран је 2021. године и посвећен је разноликости и инклузији и обавезује цијелу академску заједницу да се активно ангажује у изградњи праведнијег и кохезивнијег друштва. План обухвата неколико стратегија за успјешно спровођење родне равноправности и инклузије на универзитету. Обавезне су обуке и дебатне акције о једнакости и инклузији које ће укључити академско особље са управљачким функцијама, административно особље и студенте. Креирање и усвајање инклузивног језичког приручника и усвајање инклузивног језика у установи још једна је од стратегија овог плана. План прописује и стварање институционалних механизма комуникације који омогућавају афирмацију и ширење културе једнакости.

Универзитет Мињо. Универзитет Мињо примјењује скуп принципа који промовишу једнаке могућности за своје запослене⁹ кроз праксу недискриминације, било да се заснива на раси, етничкој припадности, полу, старости, инвалидитету, вјерском увјерењу, мишљењу или политичком идеалу. Универзитет Мињо посвећен је промоцији различитости и једнаких могућности за мушкарце и жене. Створени су нови и унапријеђени студијски програми на нивоу дипломских и постдипломских студија у областима у развоју.

Поред ових програма које спроводе универзитети, наишли смо и на пар случајева који се могу окарактерисати као woke, а који су потекли од стране студената.

Априла 2022. године студенти Универзитета у Лисабону окупили су се испред зграде ректората како би протестовали због дискриминације, сексизма и сексуалног злостављања у образовним институцијама, наглашавајући да ове праксе на универзитетима у Португалији нису нове и да су одувijek биле укоријењене у образовном окружењу.¹⁰

Универзитет Авеиро је привремено суспендовао професора Паула Лопеса (Paulo Lopes) због промоције хомофобије. Професор Лопес назвао је припаднике ЛГБТ популације нетолерантним, радикалним,

8 //www.ua.pt/en/genderequality#:~:text=The%20University%20of%20Aveiro%20Gender,more%20equal%20and%20cohesive%20society.

9 https://www.uminho.pt/PT/uminho/Informacao-Institucional/Planos-e-Relatorios/Documents/Plano%20IGUM_EN.pdf

10 <https://www.gettyimages.dk/detail/news-photo/demonstrators-hold-anti-harassment-signs-as-students-gather-news-photo/1390137775>

ментално нестабилним особама услед чега је велики број студената протествовао испред универзитета против расизма и хомофобије (Rocha, 2022).

Студенти Универзитета Нова у Лисабону протествовали су против гостовања Ногуеире Пинта (Nogueira Pinto), чврстог браниоца бившег диктатора Антонија Салазара. Универзитет је, упркос томе, одлучио да гостовање неће бити отказано, након чега су се студенти жалили и изнијели став да би гостовање представљало безбједносни ризик, те да полиција и обезбјеђење морају бити присутни током предавања како би се гарантовала њихова безбједност (Standring, Cardoso, 2020).

Међутим, ово су само изоловани примјери који се не могу окарактерисати као покрет па зато и не врше велики утицај на руководство универзитета.

После трагичног убиства Џорџа Флојда у мају 2020. године и међународних протеста као одговора на овај догађај, питање расизма је постало кључно у јавном дискурсу, па су се покренуле дискусије о томе како да се ријешу растућа забринутост у вези са расном правдом у различитим институцијама, између осталог и на универзитетима. Бројне институције су прихватиле покрет BLM и учествовале у дискусијама о постојању системског расизма и ангажовале консултанте како би обучили своје запослене о спречавању даље дискриминације на различитим нивоима. Као одговор на системски расизам и солидарност са покретом BLM, институције су одговориле давањем изјаве о различитости и усвајањем DEI (Diversity, Equity, Inclusion) програма. Програми DEI постају све више препознати као кључни за повећање разноликости, спровођење политика, иницијатива, пракси и програма са циљем промовисања различитости, обезбјеђивања једнакости и подстицања инклузивности у различитим институцијама (Nwoga, 2023). Напори у корист разноврсности, једнакости и инклузивности на универзитетима су директан изданак критичке расне теорије (Pidluzny, 2023). У овим плановима се често наводи да универзитет има потенцијал да послужи као агент за промјену, не само кроз образовни процес, већ и кроз активно учешће у процесу реинжењеринга друштва. Ова идеја сугерише потребу за изазовом традиционалних концепата меритократије који могу бити слијепи за системске неједнакости и захтијевају активније ангажовање у осигуравању једнакости у друштву. Оно што је занимљиво у вези са woke покретом на универзитетима је

да они у већини случајева долазе „одоздо“, односно woke покрет обично има своје коријене у активизму студената и младих, као и у ширим друштвеним покретима који се боре за социјалну правду и промјене у друштву. Студенти су најчешће ти који покрећу протесте, кампање и захтјеве за промјенама на универзитетима како би се адресирале неједнакости, дискриминација и неправде према маргинализованим групама. Ти захтјеви укључују борбу против расизма, хомофобије, сексизма, трансфобије и других облика неправде. Међутим, случај са универзитетима у Португалији је обрнут, јер руководство универзитета намеће важност инклузивности и разноликости и предузима кораке за унапређивање политика и пракси у циљу стварања инклузивније атмосфере на универзитетима. Потенцијалне разлоге за то можемо тражити у друштвено политичком уређењу Португалије.

Наиме, један од разлога због којег woke покрет у Португалији не долази „одоздо“ је чињеница да Португалија подразумијева друштво које је мање подложно трендовима попут woke покрета, јер су људи више религиозни и више посвећени традиционалним улогама и националном идентитету (Gallagher, 2020). Више од половине (53%) свих португалских грађана старости од 16 до 29 година идентификују се као католици.¹¹ Према последњем попису, који је 2021. спровео Национални институт за статистику, 80,2% Португалаца старијих од 15 година изјашњавају се као католици. Са друге стране, Португалија има једну од израженијих неједнаких расподела прихода у Европи и нивои сиромаштва су високи, на шта нам и указују следећи подаци о неједнакости прихода у овој земљи. Наиме, португалски Џини индекс је 2021. године био 33,0%, већи (тј. више неједнак) од пројсека ЕУ-27 од 30,1% (Abreu, 2023). Био је 31,9% у 2019. године у поређењу са 30,2% у ЕУ као цјелини, што сугерише да су пандемија корона вируса и изолација имали већи ефекат на повећање неједнакости у Португалији него у остатку Европе (Abreu, 2023). Заговорници критичке расне теорије инсистирају на свеобухватним промјенама заснованим на раси како би се исправили укоријењени нивои дискриминације у друштву. Међутим, на радикалној левици у Португалији влада став да расне карактеристике не

¹¹ Ово је резултат студије о младим људима и религији спроведеној у 21 европској земљи која је објављена 2018. године. Спровели су је Католички институт из Париза и Католички универзитет Свете Марије, Тикенем (УК) (LaCroix International).

играју велику улогу у формирању системских неправди. Социјална класа се сматра кључним фактором који одређује животне шансе и који одржава системске неједнакости (Gallagher, 2020). У јужној Европи, земље са латинском културом које су под јаким утицајем католицизма или су то донедавно биле показале су мало склоности ка прихватању идентитетских питања и брига интелектуалних елита у Британији или Америци (Gallagher, 2020). Културне опсесије изгледају ирелевантне с обзиром на дубоко укоријењене економске проблеме који погађају овај дио Европе. Готово двије деценије суочавају се са интензивном економском кризом, па су у овим друштвима интереси сличнији са интересима португалских револуционара из 1975. него са интересима радикала из woke покрета (Gallagher, 2020). Ове иконокластичке преокупације језиком и расним и сексуалним категоријама нису успјеле да потисну забринутост широм јужне Европе о међугенерацијском сиромаштву, те се ово може сматрати још једним разлогом зашто woke покрет није покренут бунтом младих.

Занимљиво је осврнути се и на случај успона једне крајње десничарске политичке партије у Португалији како би се објаснило слабо ангажовање младих када је у питању woke покрет. Наиме, ради се о партији Шега (CHEGA!), што би у преводу са португалског значило „Доста је!“. Рајко Петровић у свом раду наглашава да је Шега обликовала своју идеолошку оријентацију инспирисана крајње десничарским снагама у другим европским земљама као што су шпански Вокс, француски Национални савез, италијанска Лига, мађарски Фидес и друге (Петровић, 2023). Шега се залаже за повратак пуног суверенитета португалској држави и промовише широк спектар десничарских конзервативних и националистичких вриједности попут подршке традиционалним породичним вриједностима, пронаталитетној политици, ограниченој имиграционој политици и сл. (Петровић, 2023). На предсједничким изборима одржаним 2022. године у Португалији, Шега је освојила скоро милион гласова, односно дванаест посланичких мјеста и тиме заузела високо треће мјесто међу политичким снагама у овој земљи, што је највећи број од краја диктатуре. Важно је напоменути да је Португалија земља која је већ деценијама лијево оријентисана па се након тешко избореног повратка демократији након 1974. године Португалија сматрала готово имуном за успон крајње деснице. У складу са тим, примјећујемо да је ниво неповјерења у кључне политичке

институције попут ЕУ, националну владу, парламент и политику која је фокусирана на питања родних идентитета, диверзитета и инклузивности нагло порастао. Овакве околности створиле су плодно тло за напредовање десничарске Шеге, што нам може послужити као још један оквир за разумијевање пасивности омладине по питањима воке прогресивности.

Могућност да све више обликују политику и у извјесној мјери индоктринирају младе, либерални прогресивци су видјели у Европској унији. Током протекле двије деценије, једнакост, разноликост и инклузија су постали све важнији на универзитетима и на радним мјестима. Осјетљивост на ова питања довела је до повећања броја радних група, политика, извештаја и иницијатива Европске уније. Европска комисија је 2017. године у својој обновљеној агенди за високо образовање навела да системе високог образовања треба учинити инклузивнијим, а то ће учинити кроз инклузивне процесе и културе које пружају једнаке шансе за све, без обзира на сексуалну оријентацију, етничку припадност, друштвену класу и сл. (Siri et al., 2022). Један од разлога због којег универзитети у Португалији усвајају планове за једнакост, разноврсност и инклузивност, а да за то претходно није покренута иницијатива од стране студената, је тај што су у обавези да слиједе смјернице Европске уније и прате европски пут како би, између осталог, формирали такозване „европске универзитете“ (Siri et al., 2022). Ови универзитети се састоје од мреже високошколских установа широм ЕУ и сматрају се водећим примјером модерних и инклузивних високошколских институција будућности у Европи, посебно у контексту промовисања родне равноправности, инклузивности и једнакости (Council of Europe, 2022). Овај приступ покреће напоре универзитета у Португалији да створе окружење које је отворено за различите студенте и поштује принципе разноликости и инклузивности у образовању према смјерницама Европске уније. Такође, још један од разлога је свакако и питање финансирања пројеката на поменутиим универзитетима у Португалији. На примјер, захтјев Хоризонта Европа¹² је да сви јавни субјекти који ће конкурисати за финансирање морају имати усвојен План родне

12 Хоризонт Европа је нови оквирни програм ЕУ за истраживање и иновације за период 2021-2027, а циљ овог програма је да се ЕУ задржи на челу глобалних истраживања и иновација, да се ојачају научни и технолошки темељи, повећају иновативни капацитети и конкурентност и испуне приоритети грађана (Enterprise Europe Network).

равноправности и усвојити Gender+ стратегију у којој род остаје главни разматрани тип неједнакости (Siri et al., 2022). Овакве иницијативе универзитета могу бити осуђене на неуспјех ако се перципирају као потпуно наметнуте „одозго“. Стога је довољно оснажити студенте и студентске организације да сами преузму водећу улогу у олакшавању дијалога међу различитостима.

Закључак

Woке покрет на универзитетима представља важну друштвену и културну појаву која је добила значајну популарност у последњим годинама. Сходно томе, неки универзитети су преплављени заштитничком наклоношћу која обавезује студенте, особље и професоре да „двапут размисле прије него што проговоре, да се не би суочили са оптужбама за неосјетљивост, агресију или нешто горе“ (Lukiyanoff & Haidt, 2015). Woке покрет користи тзв. деколонијалну педагогију која образовање види као средство за оснаживање и суочавање са неправдом (Silva, 2018). Кроз овај педагошки приступ изазивају се доминантне праксе у образовању, а универзитети се претварају у мјеста за развој критичке свијести у корист обојених народа, ЛГБТ популације и идентитетских политика. За овакву врсту наставног плана и програма морају се обучавати како студенти, тако и наставно особље и то најчешће кроз DEI образовне програме. Програми DEI постају све више препознати као кључни за повећање разноликости, укључују спровођење политика, иницијатива, пракси и програма са циљем промовисања различитости, обезбјеђивања једнакости и подстицања инклузивности. Међутим, ови програми могу бити опасни за високо образовање јер се придржавају педагогије која њихове студенте претвара у активисте. Woке покрет на универзитетима обично има два оквира. Први је критичка теорија расе, која истражује како су расизам и расне неједнакости уграђени у друштво. Други је политика идентитета, која студенте учи о различитим друштвеним идентитетима, најчешће оним маргиналним, и како они утичу на животна искуства људи.

Иако су најчешће студенти ти који покрећу кампање и протесте на универзитетима ради борбе против неједнакости, дискриминације и неправде према маргинализованим групама, у Португалији се ситуација

чини обрнутом јер универзитетско руководство активно промовише важност инклузивности и разноликости, предузимајући кораке за унапређење политика и пракси како би створило инклузивнију атмосферу на универзитетима. Оваква пракса универзитета у Португалији дјелимично је објашњена друштвено-политичким уређењем ове земље. Португалија се сматра мање подложном трендовима попут woke покрета, јер је већи дио популације религиозан и посвећен традиционалним улогама и националном идентитету. С друге стране, Португалија има једну од најизраженијих неједнаких расподела прихода у Европи, при чему су нивои сиромаштва високи. Док критичка расна теорија посматра расу као кључну динамику за разумијевање друштвене неједнакости, у Португалији влада став да расне карактеристике не играју велику улогу у формирању системских неправди. У Португалији, али и у осталим земљама јужне Европе, економске бриге су приоритет, па из тог разлога преокупације језиком, расним и сексуалним категоријама нису успјеле да потисну забринутост о међугенерациском сиромаштву. Осврнули смо се и на успон крајње десничарске партије Шега, инспирисане широким спектром конзервативних и националистичких вриједности, након деценија лијево оријентисаног друштвеног поретка, као оквиром за разумијевање пасивности младих у вези са прогресивним вриједностима woke покрета. Обавеза Португалије да усваја политике и смјернице о високом образовању које прописује Европска унија још један је од оквира којим смо настојали да објаснимо неуобичајен правац усвајања woke вриједности на универзитетима.

Успон десничарске партије Шега обиљежио је и долазак тзв. „десничарског таласа“ у Португалију, иако је она важила за једину земљу у Европи која се, до недавно, успјешно одупирала јачању десничарских партија и вриједности. Такође, чињеница да ову партију подржавају углавном млади људи од 18 до 24 године (Fernandes, 2015), указује на опадање повјерења у политичке и идеолошке вриједности које су до сада углавном биле повезане са левичарским партијама. Смањена подршка младих левичарским вриједностима може ограничити потенцијал woke покрета да привуче ширу подршку у будућности.

Литература

- Петровић, Р. (2023): Успон крајње деснице у Португалији – крај „португалског изузетка“, *Српска ревија за евројске студије*, 2(1), 34-71.
- Abreu, A. (2023): Portugal's Inequality Regime: Many Contradictions, Multiple Pressures, *Notas Económicas*, 50, 85-101.
- Bloom, A. (1987): *The closing of the American mind: how higher education has failed democracy and impoverished the souls of today's students*, Simon and Schuster, New York.
- Bowman, N. A. (2011): Promoting Participation in a Diverse Democracy, *Review of Educational Research*, 81(1), 29-68. doi:10.3102/0034654310383047
- Brown, A. (2015, December 27): "Microaggression" top word of 2015, *Minnesota Brown*, <http://minnesotabrown.com/2015/12/microaggression-topword-2015.html>
- Campbell, B., & Manning, J. (2018): *The rise of victimhood culture. Microaggressions, safe spaces, and the new culture wars*, London, Palgrave Macmillan.
- Council of the European Union. Council Conclusions on Moving towards a Vision of a European Education Area. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0607\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018XG0607(01))
- Crenshaw, K. (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence against Women of Colour, *Stanford Law Review*, 43, br. 6, 1241-1299.
- Crenshaw, K. (1995): *Critical Race Theory: The Key Writings That Formed the Movement*, New York, The New Press.
- Diamba, J. (2014): A.S. Resolution Policy Aims to Protect Students from PTSD Triggers, *The Daily Nexus*, <http://dailynexus.com/2014-03-07/a-s-resolution-policy-aims-to-protect-students-from-ptsd-triggers/> March 7.
- DiAngelo, R. (2018): *White Fragility*, Boston, Beacon Press.
- Elicker, J. D., Snell, A. F., & O'Malley, A. L. (2009): Do student perceptions of diversity emphasis relate to perceived learning of psychology?, *Teaching of Psychology*, 37, 36-40.
- Fernandes, R. C. (2022): The Rise of Portugal's Far Right Is a Wake-Up Call, *Jacobin*, <https://jacobin.com/2022/02/portugal-election-check-a-far-right-andre-ventura> March 2.
- Fukuyama, F. (2018): Against Identity Politics The New Tribalism and the Crisis of Democracy, *Foreign Affairs*, 97(5), 90-114.

- Gallagher, T. (2020): Revolutionary Portugal & the Woke Anglosphere I, *Country Squire Magazine*, <https://countrysquire.co.uk/2020/12/16/revolutionary-portugal-the-woke-anglosphere-i/> December 16.
- Giglioli, D. (2014): *Crittica della Vittima*, Milan, Nottetempo.
- Gunn, S. (2016): University of Wisconsin students to undergo mandatory “cultural competency training”, *EAGnews.org*, <http://eagnews.org/university-of-wisconsin-students-to-undergo-mandatory-culturalcompetency-training/> June 14.
- Haidt, J. (2006): *The happiness hypothesis: Finding modern truth in ancient wisdom*, New York, NY: Basic Books.
- Johnson, K., Lynch, T., Monroe, E., & Wang, T. (2015): Our identities matter in Core classrooms, *Columbia Daily Spectator*, <http://spc.columbiaspectator.com/opinion/2015/04/30/our-identities-matter-core-classrooms>
- LaCroix International (2023): Portugal, the WYD host, still has a strong Catholic identity, <https://international.la-croix.com/news/culture/portugal-the-wyd-host-still-has-a-strong-catholic-identity/18199> July 26.
- Langhofer, T. (2023): The Heckler's Veto: Censorship in Disguise, *Aliance Defending Freedom*, <https://adflegal.org/article/hecklers-veto-censorship-disguise> May 30.
- Lilienfeld, S. O. (2017): Microaggressions: Strong claims, inadequate evidence“, *Perspectives on Psychological Science*, 12(1), 138-169.
- Ludwig, H. (2022): Wokeism in Private Schools: Go Woke or Get Out, *Capital Research Center*, <https://capitalresearch.org/article/wokeism-in-private-schools-part-4/> March 15.
- Lukianoff, G., & Haidt, J. (2018): *The Coddling of the American Mind*, New York, Penguin Press.
- Norris, P. (2020): Closed Minds? Is a ‘Cancel Culture’ Stifling Academic Freedom and Intellectual Debate in Political Science?, Harvard Kennedy School Working paper, No. RWP20.
- Nwoga, A. (2023): Breaking the Invisible Wall: Barriers to DEI Program Implementation, *Open Journal of Business and Management*, 11(4), 1787-1815.
- Paxson, C. (2016): Brown University President: A Safe Space for Freedom of Expression, *Washington Post*, https://www.washingtonpost.com/opinions/brown-university-president-safe-spaces-dont-threaten-freedom-of-expression-they-protect-it/2016/09/05/6201870e-736a-11e6-8149-b8d05321db62_story.html?noredirect=on&utm_term=.1a13559d268a September 5.

- Pidluzny, J. (2023): Reversing the Woke Takeover of Higher Education: Strategies to Dismantle Campus DEI, *AFPI*, <https://americafirstpolicy.com/issues/research-report-reversing-the-woke-takeover-of-higher-education-strategies-to-dismantle-campus-dei> August 25.
- Plakrouz, H. i Lindzi Dž. (2022): *Cinične teorije. Kako su aktivisti u obrazovnom sistemu sveli sve na rasu, rod i identitet i zašto to šteti svima*, Smederevo, Heliks.
- Rocha, C. (2022): University of Aveiro temporarily suspends professor accused of homophobic comments, *Observador*, <https://observador.pt/2022/07/04/universidade-de-aveiro-suspende-temporariamente-professor-acusado-de-comentarios-homofobicos/>
- Schmidt, P. (2015, July 9): Campaigns against microaggressions prompt big concerns about free speech, *Chronicle of Higher Education*, <https://www.chronicle.com/article/campaigns-against-microaggressions-prompt-big-concerns-about-free-speech/> July 9.
- Silva, J. M., & The Space Makers (2023): Decolonial pedagogy and the undergraduate psychology classroom: Lessons from the intergroup relations course, *Scholarship of Teaching and Learning in Psychology*, 9(4), 392-404.
- Siri, A., Leone, C., Bencivenga, R. (2022): Equality, Diversity, and Inclusion Strategies Adopted in a European University Alliance to Facilitate the Higher Education-to-Work Transition, *Societies*, 12, 140.
- Standring, A., Cardoso, D. (2020): The politicisation of campus free speech in Portugal, In book: *The Free Speech Wars: How Did We Get Here and Why Does It Matter?*, Manchester, Manchester University Press.
- Sue, D. W. (2010): *Microaggressions in everyday life : race, gender, and sexual orientation*, New Jersey, John Wiley & Sons.
- Toke, N. (2023): Wokeism: What Does It Mean, Why Is It Important, And Why We Need To Support It. Diversity for Social Impact, <https://diversity.social/wokeism-woke-culture/> May 11.
- Vezzosi, G. (2021): 'Stay woke!': cos'è la Woke culture e perche viene criticata, *Ultima Voce*, <https://www.ultimavoce.it/stay-woke/> November 16.

Marija D. Marsenić

Institute of European Studies, Belgrade

THE INFLUENCE OF THE WOKE MOVEMENT ON SOCIETY AND UNIVERSITIES: EXAMPLES FROM PORTUGAL

Summary: The Woke movement, created as a response to the social injustices caused by the BLM protests, has become a dominant force in contemporary society, advocating social justice and the abolition of systemic forms of discrimination. The basic idea of woke culture, supported by critical racial theory and identity politics, is that racism, sexism and other forms of discrimination do not arise spontaneously, but arise from systemic structures, and must be deconstructed. Identity politics emphasize the diversity of identities in society, referring to different bases of oppression such as gender, race, national origin and gender identity. Although it strives for equality, woke ideology has been criticized for favoring marginal groups and focusing on "culture wars" instead of concrete steps to improve society. In universities, the application of woke ideology includes curriculum changes, influence on administration and shaping of student culture. The paper provides an insight into the application of woke strategies through the so-called DEI programs at several universities in Portugal, where, unusually, instead of by students, the implementation of the woke ideology is taking place under the initiative of the university leadership, which strives for a more inclusive atmosphere in educational institutions. We looked for potential reasons for this approach in the socio-political structure of Portugal.

Keywords: woke movement, universities, Portugal, equality, inclusiveness, diversity.

Marija D. Marsenić

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

A INFLUÊNCIA DO MOVIMENTO WOKE NA SOCIEDADE E NAS UNIVERSIDADES: EXEMPLOS DE PORTUGAL

Resumo: O movimento Woke, criado como resposta às injustiças sociais causadas pelos protestos do BLM, tornou-se uma força dominante na sociedade contemporânea, defendendo a justiça social e a abolição de formas sistêmicas de discriminação. A ideia básica da cultura desperta, apoiada pela teoria racial crítica e pelas políticas de identidade, é que o racismo, o sexismo e outras formas de discriminação não surgem espontaneamente, mas surgem de estruturas sistêmicas e devem ser desconstruídas. As políticas de identidade enfatizam a diversidade de identidades na sociedade, referindo-se a diferentes bases de opressão, tais como gênero, raça, origem nacional e identidade de gênero. Embora lute pela igualdade, a ideologia desperta tem sido criticada por favorecer grupos marginais e focar em "guerras culturais" em vez de medidas concretas para melhorar a sociedade. Nas universidades, a aplicação da ideologia desperta inclui mudanças curriculares, influência na administração e formação da cultura estudantil. O artigo fornece uma visão sobre a aplicação de estratégias woke através dos chamados programas DEI em várias universidades em Portugal, onde, invulgarmente, em vez de pelos estudantes, a implementação da ideologia woke está a ter lugar sob a iniciativa da liderança universitária, que busca um ambiente mais inclusivo nas instituições de ensino. Procurámos razões potenciais para esta abordagem na estrutura sócio-política de Portugal.

Palavras-chave: movimento woke, universidades, Portugal, igualdade, inclusão, diversidade.

СПОЉНА ПОЛИТИКА И ЕКОНОМИЈА

Петар Милутиновић

Институт за европске студије, Београд

ПРОЦЕС ПРИСТУПАЊА РЕПУБЛИКЕ ПОРТУГАЛИЈЕ ЕВРОПСКОЈ УНИЈИ КАО УЗРОК УСПЕШНЕ ДЕМОКРАТСКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ДРЖАВЕ – ПОУКЕ И ИСКУСТВО РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Сажетак: Република Португалија је постала пуноправна чланица Европске економске заједнице (ЕЕЗ), односно данашње Европске уније (ЕУ), у околностима тзв. „трећег таласа демократизације“ у јануару 1986. године. Основна теза овог рада јесте да је процес приступања Републике Португалије Европској унији био кључни узрок демократске транзиције португалског политичког система од аутократског ка демократском у периоду од 1974. до 1986. године. Користећи методе студије случаја, анализе садржаја докумената и анализе дискурса, рад настоји да покаже како је политичка воља Португалије да приступи тадашњој Европској економској заједници условила доношење новог демократског устава 1976. године. Овај устав успоставио је парламентарну демократију у Португалији са слободним и поштеним изборима, гарантујући основна грађанска права и створивши оквир за демократско управљање. Рад ће настојати да предочи поуке за увећање изгледа за чланство Републике Србије у ЕУ који захтевају усклађивање политичког, економског и правног система са европским стандардима и нормама, укључујући демократске принципе, владавину права и заштиту људска права.

Кључне речи: Португалија, Србија, процес приступања Европској унији, трећи талас демократизације, демократско управљање, владавина права.

Увод

Прелазак са ауторитарног на демократски политички систем представља сложен и вишеслојан процес који обухвата мноштво различитих политичких, друштвених и институционалних промена. Историјски посматрано, државе које пролазе кроз овакав вид транзиције често су под спољашњим утицајем при консолидацији својих напора у демократизацији. Један од таквих примера јесте случај Републике Португалије која је доживела изузетну трансформацију из вишедеценијског ауторитарног режима у демократски после Каранфилске револуције из 1974. године, односно од доношења новог Устава 1976. године наовамо. Кључна детерминанта за ову транзицију била је одлука владе Португала да оствари пуноправно чланство у Европској економској заједници (ЕЕЗ), касније познатој као Европска унија (ЕУ).

Португалска Каранфилска револуција (*Revolução dos Cravos*) од 25. априла 1974. године представља вододелницу у португалској историји, односно дан обележавања свргавања ауторитарног и корпоративистичког режима тадашње португалске Нове државе (*Estado Novo*) и улазак у нову еру политичке отворености и демократских тежњи. Међутим, док је револуција збацила ауторитарну владу, она је оставила вакуум власти и државу која се бори са политичком нестабилношћу и друштвеним немирима. Усред тих превирања, Португал се суочио са задатком да обнови своје политичке институције, подстакне социјалну кохезију и учрпа курс ка својеврсном демократском управљању.

Управо је у оквирима те друштвене транзиције и неизвесности Португалија кренула својим путем ка европским интеграцијама. Изгледи за приступање тадашњој Европској економској заједници појавили су се као светионик наде и могућности за нацију која жели да се ослободи своје ауторитарне прошлости и прихвати принципе демократије, владавине закона и људских права које заступа Европска заједница. Одлука о чланству у ЕУ није била само стратешки избор подстакнут економским разматрањима, већ и дубока политичка посвећеност усклађивању политичког и правног система Португалије са европским нормама и стандардима.

Овај рад настоји да истражи узрочно-последичне односе између приступања Португалије ЕУ и португалске демократске транзиције са специфичним фокусом на период који се протеже од Каранфилске

револуције 1974. године. Каранфилска револуција је пуч који је започет под вођством војске у Португалији и који је довео до промене ауторитарне диктатуре у либералну демократију. Свргнут је диктатор Марсело Каetano (Marcelo Caetano) који је на том месту заменио Антонио Салазара (António de Oliveira Salazar) који је владао скоро 40 година. Народ који је изашао на улице је као симбол жеље за мирним променама поклањао војницима и полицајцима каранфиле, тако да су они постали симбол ових догађања.

Кроз истраживање историјских догађаја, политичких докумената и политичког дискурса, циљ рада је да докаже да је политичка тежња Португалије за европским интеграцијама утицала на њену унутрашњу политичку динамику, односно обликовала њен уставни оквир и на крају олакшала консолидацију демократије. Поред тога, овај рад има за циљ да повуче својеврсну паралелу између искуства Португалије у придруживању и тренутних тежњи Републике Србије за чланством у ЕУ. Док се Србија креће сопственим путем ка европској интеграцији, суочава се са мноштвом изазова везаних за политичке реформе, економски развој и изградњу институционалних капацитета. Анализом процеса транзиције Португалије од аутократије до демократије у контексту придруживања ЕУ, циљ нам је да извучемо драгоцене увиде и лекције које би могле да допринесу напорима Србије да се усклади са европским нормама и стандардима и унапреди своје изгледе за чланство у ЕУ. На тај начин овај рад доприноси дубљем разумевању трансформативног потенцијала процеса приступања ЕУ у контексту демократских транзиција унутар држава кандидата. Испитивањем студије случаја Португалије кроз упоредни објектив надамо се да ћемо понудити практичне смернице и препоруке за креаторе јавних политика, као и свим заинтересованим странама и актерима цивилног друштва који учествују на путу Србије ка европским интеграцијама. Кроз изнијансиране анализе и емпиријске доказе настојимо да нагласимо кључну улогу европских интеграција у обликовању путање демократског управљања и политичких реформи у државама кандидатима које теже пријему у ЕУ.

Историјски осврт

Историјски контекст транзиције Португалије од аутократије ка демократији од кључног је значаја за разумевање динамике која је обликовала њен пут ка европској интеграцији. Пре Каранфилске револуције 1974. године ауторитарни етатистички режим владао је Португалијом скоро пет пуних деценија у XX веку. Тадашњи режим под вођством лика и дела Антониа Салазара карактерисали су ограничавање грађанских слобода, цензура, политичка репресија, те следствено томе и економска стагнација (Gallagher, 2020). Каранфилска револуција, изазвана војним ударом углавном без крви и насиља и уз распрострањену расподелу каранфила између војног особља и цивила, симболизовала је жељу за слободом, демократијом и социјалном правдом. То је довело до успостављања револуционарне хунте која је покренула низ политичких реформи усмерених на укидање ауторитарног апарата и утирање пута демократској транзицији. После револуције, Португалија је доживела период политичке неизвесности и друштвених турбуленција, јер су се разне политичке фракције бориле за политичку моћ и домаћи утицај. Међутим, транзиција од ауторитаризма ка демократији није била без изазова, јер се нација борила са питањима политичког легитимитета, институционалне стабилности и социјалне кохезије. Усред ове бурне позадине, питање будућег стратешког политичког правца Португалије – да ли пригрлити демократију или се вратити ауторитаризму – представљало је велико питање на домаћој политичкој агенди (Cuzán, 1999).

Кључни тренутак у транзицији Португала са ауторитаризма на демократију било је усвајање новог устава 1976. године. Први демократски Устав Португалске Републике, донет 2. априла 1976. године, поставио је основе за парламентарну демократију, основна грађанска права, политички плурализам и принципе демократског управљања. После Каранфилске револуције 1974. године израда новог Устава посматрана је као кључни корак у консолидацији добитака револуције и изради националног курса ка демократском управљању. Овим првим португалским демократским Уставом унапређени су принципи народног суверенитета, раздвајања власти и владавине закона, постављајући основе за демократски политички систем који карактеришу систем „провере и равнотежа“ (checks and balances) и поштовање индивидуалних слобода. Кључне одредбе устава укључивале су успостављање

једнодомног парламента, познатог као Скупштина Републике са законодавним овлашћењима изабраних представника (посланика) народа (Constitution of the Portuguese Republic, 2005). Такође, уставом су загарантована основна права и слободе, укључујући право на слободу изражавања, удруживања и окупљања, као и заштиту од произвољног хапшења и притвора (Ibid). Поред тога, Уставом је потврђена посвећеност Португала социјалној правди и економском развоју, препознајући улогу државе у промовисању социјалне заштите, прерасподели богатства и обезбеђивању приступа образовању, здравству и смештају за све грађане. Додатно, Устав је омогућио прве слободне и равноправне националне изборе за Скупштину Републике 1976. године. После избора 1979. године уследила је консолидација демократских институција и мирољубив пренос власти између политичких странака, наговештавајући сазревање младе португалске демократије. Свеукупно гледано, усвајање новог устава представљало је значајну прекретницу у транзицији Португалије ка демократији обезбеђујући правни и институционални оквир за заштиту индивидуалних права, промовисање демократских вредности и консолидацију демократског управљања. У контексту европских интеграција, Устав је био одраз посвећености Португалије усклађивању са европским нормама и стандардима, поставивши основу за њено коначно приступање Европској унији и интеграцију у европску заједницу нација.

Овакав след догађаја може се сагледавати кроз шири контекст „трећег таласа демократизације“. Наиме, концепт „трећег таласа демократизације“ представља сложен и вишестран концепт са различитим тумачењима и импликацијама. Бруно (Bruneau) и Тринкунас (Trinkunas) (2008), као и реномирани Хантингтон (Huntington) (1991) нуде сагледавање различитог контекста процеса „трећег таласа демократизације“. Бруно и Тринкунас говоре о улози промоције међународне демократије у оквиру „трећег таласа демократизације“, док Хантингтон анализира узроке и природу демократских транзиција. Ове перспективе сугеришу да „трећи талас демократизације“ представља значајан и еволуирајући феномен под утицајем домаћих и међународних фактора. Поред тога, „трећи талас демократизације“ карактерише прелазак са ауторитарног на демократске системе власти са кључним факторима који укључују питање легитимности ауторитарних режима, економски и друштвени развој, улогу Католичке цркве и међународне утицаје

(Huntington, 1991). Економски развој и образовање посебно су важни у демократским транзицијама, имајући у виду то да је вероватније да ће се богатија и образованија друштва демократизовати (Papaioannou & Siourounis, 2004). Такође, успешне демократске транзиције повезане су са присуством цивилног друштва и капацитетом за колективно деловање (Haggard & Kaufman, 2016). Ови закључци указују да су узроци и природа демократске транзиције током „трећег таласа демократизације“ вишеструки и под утицајем комбинације домаћих и међународних фактора.

Управо је усред таквог политичког флукса и друштвене трансформације Португалија кренула у своју потрагу за европским интеграцијама. Одлука о чланству у Европској економској заједници (ЕЕЗ) представљала је стратешки избор за Португалију са циљем да се ослободи своје изолационистичке прошлости и прихвати принципе демократије, владавине права и људских права које подржава Европска заједница. Изгледи за чланство у ЕУ послужили су као катализатор унутрашњих реформи што је навело Португалију да предузме свеобухватне политичке, економске и правне трансформације усмерене на усклађивање са европским нормама и стандардима. Стога, историјски контекст који окружује транзицију Португалије из аутократије у демократију пружа драгоцене увиде у мотивације, изазове и могућности које су обликовале њен пут ка европским интеграцијама. Испитивањем међуигара између унутрашње политичке динамике и спољних утицаја стичемо дубље разумевање како је тежња Португалије за европским интеграцијама утицала на њену демократску транзицију и поставила темеље за њено коначно придруживање Европској унији.

Процес приступања Републике Португалије Европској унији

Приступање Португалије Европској унији представља тренутак у њеној историји који симболизује не само њену интеграцију у европску заједницу нација него и њену успешну транзицију из диктатуре у демократију. Овај рад нуди педантно испитивање пута Португалије ка приступању ЕУ удубљујући се у замршену историјску, политичку и институционалну међуигру која је обликовала путању наведеног пута.

Проучавањем приступних реформи, преговарачких стратегија и пост-пријемних изазова са којима се суочава Португалија, овај рад тежи да пружи изнијансирано разумевање трансформативне моћи процеса европских интеграција у подстицању демократске консолидације и социјално-економског развоја.

Пут Португалије од диктатуре до демократије, који је кулминирао њеним приступањем Европској економској заједници 1. јануара 1986. године, представља пример трансформативног потенцијала процеса европских интеграција у обликовању политичког пејзажа држава кандидата, односно држава чланица. Процес приступања Португалије Европској унији играо је значајну улогу у њеној транзицији ка демократији од 1974. године. Маседо (Macedo) (1987) и Магоне (Magone) (2000) наглашавају значај чланства у ЕУ у обликовању португалског политичког система, истичући улогу европске регионалне политике у модернизацији португалских административних структура. Овај процес европеизације даље истражује Магоне (1997) који говори о утицају европских институција на португалски политички систем. Такође, изазове и предности чланства у ЕУ истичу Фернандез (Fernández) и Фонт (Font) (2009), подржавајући демократску консолидацију земље и економску модернизацију, истовремено представљајући изазове у областима као што је управљање животном средином.

Приступање Португалије ЕУ мора се разумети у ширем историјском контексту њеног преласка са ауторитаризма на демократију. Укореењена после Каранфилске револуције 1974. године, транзиција Португалије из ауторитаризма у демократију поставила је основе за њен ангажман са Европском заједницом. Процес приступања послужио је као катализатор за свеобухватне политичке, економске и институционалне реформе, преобликујући национални идентитет Португалије и његово место на глобалној сцени. Тежња Португалије ка чланству у ЕУ захтевала је далекосежне реформе широм политичке, економске и социјалне сфере. Политичке реформе усмерене на консолидацију демократије укључивале су плурализацију политичких странака, децентрализацију власти и заштиту људских права. Економске реформе биле су усредсређене на модернизацију инфраструктуре, либерализацију тржишта и унапређивање конкурентности како би се домаћи стандарди ускладили са европским. Социјалне реформе дале су приоритет улагањима у

образовање, здравство и социјалну помоћ како би се смањиле друштвене разлике и промовисала социјална кохезија.

Преговарачки процес карактерисала је ригорозна провера португалског политичког, економског и правног система како би се осигурало поштовање норми и стандарда ЕУ. Посвећеност Португалије демократским принципима, владавини закона и људским правима била је централни фокус преговора, као и питања везана за економску конвергенцију, регионални развој и пољопривредну политику. Упркос изазовима и уступцима, Португалија је успешно управљала преговарачким процесом, што је кулминирало потписивањем Споразума о приступању 1985. године. Мада је приступање ЕУ донело значајне користи Португалији, укључујући приступ финансијским ресурсима, инвестиционим могућностима и трговинским мрежама, процес приступања је такође представљао и изазов у постпријемном периоду. Структурне неједнакости, регионални диспаритети и социјално-економски изазови и даље су присутни, што захтева одрживе реформске напоре и инвестиције у областима попут образовања, здравства и инфраструктуре. Поред тога, Португалија се ухватила у коштац са комплексношћу европских интеграција, балансирајући национални суверенитет са наднационалним доношењем одлука на нивоу ЕУ.

Као закључак, пут Португалије ка пуноправном чланству у ЕУ представља паралелан процес демократске транзиције и економске интеграције које карактеришу истрајност, еластичност и адаптација. Процес приступања послужио је као катализатор дубоких политичких, економских и социјалних трансформација, што је подстакло демократску консолидацију и друштвено-економски развој у Португалији. Политичка тежња ка чланству у ЕУ послужила је као катализатор политичких реформи усмерених на консолидацију демократских институција и промовисање политичког плурализма у Португалији. Наиме, условљавање својствено процесу приступања приморало је португалске власти да предузму суштинске реформе, укључујући плурализацију политичких странака, децентрализацију власти и заштиту људских права. Те реформе не само да су ускладиле Португалију са европским стандардима и нормама, него су допринеле и консолидацији демократског управљања и јачању цивилног друштва. Процес економске интеграције захтевао је од Португалије да либерализује своју економију, модернизује инфраструктуру и повећа конкурентност на европском

тржишту. Упркос трансформативном утицају приступања ЕУ на политичку и економску сцену Португалије, преостали изазови наглашавају потребу наставка реформи и инвестиција у домену социо-економске кохезије и регионалног развоја.

Утицај чланства у Европској унији на демократску транзицију

Овај одељак истражује узрочно-последичан однос који постоји између процеса приступања Португалије ЕУ и њене унутрашње демократске транзиције. Наша је теза да је условљавање својствено процесу придруживања приморало португалске власти да предузму суштинске реформе усмерене на демократизацију политичких институција, промовисање плурализма и унапређивање грађанског учешћа у изборном процесу. Анализом кључних уставних амандмана, законодавних измена и институционалних реформи спроведених током периода придруживања ЕУ, настојимо да покажемо како је чланство у ЕУ послужило као катализатор за консолидацију демократског управљања у Португалији.

Процес приступања ЕУ имао је значајан утицај на демократизацију Португалије осамдесетих и деведесетих година XX века, пруживши материјалну и симболичну подршку транзицији земље ка демократији и економској модернизацији (Fernández, 2009). Такође, овај процес је утицао на домаће политичке и изборне процесе, кључне институције и ставове грађана (Teixeira & Pinto, 2012). Међутим, то је представљало изазове за административне традиције и политику земље, посебно у регулаторним доменима као што је еколошка политика (Fernández, 2009). Процес придруживања, заснован на усвајању европског законодавства, имао је важне институционалне и законодавне импликације на националном нивоу (Borrás-Alomar, 1999).

Приступање бивших ауторитарних режима Европској унији представља јединствену студију случаја о трансформативном демократском потенцијалу процеса европских интеграција. Пут Португалије од диктатуре до демократије, који је кулминирао њеним приступањем ЕУ 1. јануара 1986. године, служи као убедљив пример како спољашњи подстицаји и механизми условљавања могу да подстакну унутрашње

политичке промене и демократску консолидацију. Наиме, форма условавања уграђена у процес приступања ЕУ одиграо је кључну улогу у подстицају демократских реформи у Португалији. У замену за чланство, од Португалије се тражило да покаже посвећеност демократским принципима, владавини закона и људским правима, што је навело креаторе политике да предузму суштинске политичке, правне и институционалне реформе. Изгледи за чланство у ЕУ послужили су као снажан катализатор политичке либерализације, подстицања већег политичког плурализма, слободе изражавања и грађанског ангажовања унутар португалског друштва.

Придруживање ЕУ је захтевало значајне институционалне промене у Португалији, укључујући успостављање структура демократског управљања, децентрализацију власти и јачање независности правосудја. Усвајање првог демократског Устава 1976. године, у складу са нормама и стандардима ЕУ, обезбедило је правни оквир за демократско управљање и заштиту основних права и слобода. Поред тога, придруживање ЕУ олакшало је интеграцију Португалије у транснационалне мреже управљања, промовишући транспарентност, одговорност и добре праксе управљања. Преговарачка динамика око приступања Португалије ЕУ одраз је деликатне равнотеже између домаћих интереса, спољашњих притисака и стратешких разматрања. Политичке елите у Португалији посматрале су чланство у ЕУ као средство консолидације демократије, унапређивања националног престижа и подстицања економског развоја. Међутим, преговори су укључивали и трговинске концесије и политичке компромисе, посебно у областима као што су пољопривредна политика, регионални развој и питања суверенитета. Упркос томе, свеобухватни циљ придруживања ЕУ послужио је као уједињујућа покретачка снага у креирању политичког консензуса и сарадње свих домаћих политичких актера.

Као закључак, утицај придруживања ЕУ на процес демократске транзиције у Португалији имао је трансформативни потенцијал у подстицању политичких промена и институционалних реформи. Историјски гледано, придруживање ЕУ послужило је као катализатор за демократску консолидацију и друштвено-економски развој у Португалији. Кроз анализу искуства Португалије у процесу придруживања ЕУ, овај рад настоји да понуди драгоцене увиде и лекције за друге државе кандидате, попут Републике Србије, које теже пуноправном чланству

у ЕУ, истичући улогу спољашњих подстицаја и механизма условљавања приликом спровођења демократске транзиције и промовисања европских интеграција, односно економског регионалног интегрисања.

Наравоученија португалског искуства за Републику Србију

Повлачећи паралелу са тренутним тежњама Републике Србије за чланство у ЕУ, настојимо да дестилујемо лекције из искустава Португалије везаних за придруживање које су од значаја за демократску транзицију Србије и њене напоре у процесу европских интеграција. Додатно, истичемо значај усклађивања политичких, економских и правних структура са европским нормама и стандардима, наглашавајући потребу истинске посвећености демократији, владавини закона и људским правима. Кроз упоредну анализу идентификујемо потенцијалне изазове и могућности за Србију на њеном путу ка приступању ЕУ, нудећи препоруке креаторима политика и заинтересованим странама. Повлачење паралеле између искуства Португалије у придруживању и тренутних тежњи Србије за чланство у ЕУ откривамо драгоцене лекције и увиде који могу да оснаже демократску транзицију Србије и њене напоре у европским интеграцијама. Иако су историјски контекст сваке земље и институционална динамика јединствени, постоји неколико свеобухватних лекција које Србија може да добије од европског пута Португалије:

Посвећеност демократским принципима. Успешно придруживање Португалије ЕУ било је предодређено њеном непоколебљивом посвећеношћу демократским вредностима, укључујући владавину закона, политички плурализам и поштовање људских права. Слично томе, Србија мора да одреди приоритете у демократским реформама, јачању институција и заштити грађанских слобода као основним предусловима за чланство у ЕУ.

1. **Владавина права.** Поштовање владавине закона је од највећег значаја за демократско управљање. Србија треба да обезбеди једнак приступ правди, непристрасност у правном поступку и спровођење закона без дискриминације. Јачање оквира владавине закона укључује борбу против корупције, заштиту независности правосуђа и промовисање правне извесности и предвидљивости.

2. **Политички плурализам.** Србија мора да негује окружење политичког плурализма, где су различити гласови, мишљења и интереси заступљени и поштовани. Подстицање политичке конкуренције, олакшавање формирања политичких странака и организација цивилног друштва, те обезбеђивање медијског плурализма од суштинског су значаја за промовисање плуралистичке демократије и живахног јавног дискурса.
3. **Изборни интегритет.** Обезбеђивање интегритета и правичности националних избора од критичног је значаја за поштовање демократских принципа. Србија мора да успостави транспарентне изборне процесе, укључујући регистрацију бирача, прописе о финансирању кампања и непристрасну изборну администрацију. Гарантовање једнаког приступа медијском извештавању и борба против изборних малверзација и манипулација од суштинског су значаја за одржање поверења јавности у изборни систем.

Усклађивање са евројским сјандардима и нормама. Усклађивање Португалије са европским стандардима и нормама широм политичких, економских и правних димензија било је инструментално у португалском процесу придруживања. Србија мора да предузме свеобухватне реформе да би ускладила своје законодавство, институције и праксу са нормама ЕУ, посебно у областима као што су независност правосуђа, антикорупцијске мере и слобода медија.

1. **Хармонизација законодавства.** Србија мора да усклади своје законодавство са регулативима (уредбама) и директивама (упутствима), мишљењима и препорукама ЕУ. То подразумева спровођење темељних правних ревизија, измену постојећих закона и усвајање нових закона како би се осигурала компатибилност са стандардима ЕУ у различитим секторима, укључујући, али не ограничавајући се на трговину, животну средину, конкурентност и заштиту потрошача.
2. **Изградња институционалних капацитета.** Изградња институционалних капацитета од кључног је значаја за ефикасно спровођење и примену стандарда и прописа ЕУ. Србија би требало да ојача своје административне структуре, регулаторне агенције и механизме спровођења како би осигурала усклађеност са захтевима ЕУ. То укључује улагање у програме обуке, унапређивање административних процедура и унапређивање координације између релевантних власти.

3. **Квалитет инфраструктуре и стандарди.** Придржавање стандарда ЕУ често захтева модернизацију инфраструктуре и имплементацију стандарда квалитета у различитим секторима. Србија би требало да инвестира у модернизацију инфраструктуре, као што су транспортне мреже, енергетске мреже и телекомуникациони системи, како би испунила услове ЕУ. Поред тога, усвајање стандарда квалитета у областима као што су производња, пољопривреда и безбедност хране повећава квалитет производа, конкурентност и приступ тржишту.

Дијалој и сарадња. Приступне преговоре Португалије карактерисали су конструктиван дијалог, сарадња и компромис између домаћих заинтересованих страна и институција ЕУ. Србија мора да подстакне инклузиван политички дијалог, ангажовање заинтересованих страна и изградњу консензуса како би се кретала по ободима сложености придруживања ЕУ и ефикасно управљала дивергентним интересима.

1. **Дијалог Србије и ЕУ. Отворен** и конструктиван дијалог између Србије и Европске уније од суштинског је значаја за унапређивање приступних преговора, решавање изазова и изградњу међусобног поверења. Редовни канали комуникације, као што су састанци на високом нивоу, радне групе и преговарачке сесије, олакшавају размену ставова, појашњење питања и решавање спорова.

2. **Ангажовање заинтересованих страна.** Инклузивно ангажовање са домаћим заинтересованим странама, укључујући владине институције, политичке странке, организације цивилног друштва и приватни сектор, промовише изградњу консензуса око приоритета приступања ЕУ. Консултативни механизми, јавне консултације и процеси доношења одлука обезбеђују да се разноврсне перспективе размотре и интегришу у стратегију интеграције Србије у ЕУ.

Социјално-економски развој. Придруживање Португалије ЕУ пружило је значајне могућности за друштвено-економски развој, укључујући приступ фондовима ЕУ, инвестиционе могућности и тржишну интеграцију. Србија мора да одреди приоритете у економској модернизацији, развоју инфраструктуре и инвестицијама у људски капитал како би повећала своју конкурентност и еластичност унутар европског тржишта.

1. **Економски раст.** Промовисање одрживог економског раста од суштинског је значаја за јачање конкурентности и еластичности Србије. Улагање у инфраструктуру, иновације и предузетништво стимулише отварање нових радних места, повећава продуктивност и подстиче економску диверсификацију, постављајући темеље за дугорочни просперитет.
2. **Смањење сиромаштва.** Решавање питања сиромаштва и социјалних неједнакости приоритет је за подстицање инклузивног развоја. Србија би требало да спроводи циљане политике и програме за ублажавање сиромаштва, промовисање социјалне инклузије и унапређивање приступа основним услугама као што су здравство, образовање и становање, посебно у маргинализованим заједницама.
3. **Подстицање запошљавања.** Стварање могућности запошљавања за све сегменте друштва, укључујући младе, жене и рањиве групе, од кључног је значаја за смањење незапослености и промовисање социјалне кохезије. Србија би требало да подржи реформе на тржишту рада, стручну обуку и иницијативе за предузетништво како би се унапредила запосленост и олакшао прелазак на економију засновану на знању.

Регионална сарадња. Ангажовање Португалије са суседним земљама и поједине иницијативе за регионалну сарадњу одиграли су кључну улогу у њеном процесу придруживања, подстицању стабилности, односно изградњи поверења и интеграцији у ширем европском контексту. Србија мора да активно учествује у механизмима регионалне сарадње, реши отворена билатерална питања и промовише добросуседске односе како би унапредила своје изгледе за чланство у ЕУ.

1. **Стабилност и помирење.** Регионална сарадња доприноси стабилности и помирењу на Западном Балкану подстицањем дијалога, изградњом поверења и решавањем историјских спорова. Решавање билатералних и регионалних питања дипломатским каналима и кооперативним механизмима јача политичке односе и смањује тензије, стварајући окружење које погодује напретку у преговорима о приступању ЕУ.
2. **Економска интеграција.** Унапређена регионална сарадња промовише економску интеграцију и трговинске олакшице, откључава могућности за раст и побољшава конкурентност. Иницијативе као

што су Регионални економски простор (РЕА) и Централноевропски споразум о слободној трговини (ЦЕФТА) промовишу либерализацију трговине, усклађивање прописа и развој инфраструктуре, те олакшавање прекограничне трговине и инвестиционих токова.

- 3. Развој инфраструктуре.** Заједнички пројекти у развоју инфраструктуре, транспорта и енергетике доприносе повезивању и модернизацији инфраструктуре у региону. Учешће Србије у регионалним инфраструктурним иницијативама, као што су Споразум о транспортној заједници и Споразум о енергетској заједници, подстиче прекограничну повезаност, унапређује инфраструктурне мреже и унапређује енергетску безбедност.

Јавно ангажовање и свесћ. Србија мора да одреди приоритете у кампањама јавног ангажовања и подизања свести како би подстакла осећај припадништва и разумевања процеса европских интеграција међу својим грађанима. Јачањем свести јавности о предностима и изазовима чланства у ЕУ промовише се информисано доношење одлука и јача подршка европским аспирацијама Србије.

- 1. Информативне кампање.** Покретање циљаних информативних кампања за едукацију јавности о ЕУ, њеним институцијама, политици и процесу придруживања помаже да се одагнају митови, разјасне заблуде и повећа разумевање међу грађанима.
- 2. Консултације и учешће.** Пружање могућности грађанима да учествују у процесима доношења одлука везаним за интеграцију у ЕУ путем јавних консултација, састанака градске скупштине и онлајн платформи подстиче осећај власништва и оснаживања грађана и осигурава да се њихов глас чује.
- 3. Образовање и обука.** Интегрисање тема везаних за ЕУ у школски програм и пружање програма обуке за просветне раднике, државне службенике и друге заинтересоване стране помаже у изградњи знања и разумевања европских питања од раног узраста и обезбеђује информисано доношење одлука у будућности.

Укључивање ових лекција у стратегију приступања Србије ЕУ може да повећа изгледе за успешну интеграцију Србије у европску заједницу нација, подстицање демократског управљања, социјално-економски развој и регионалну стабилност у том процесу. Поучена искуством

Португалије, Србија може да управља изазовима и могућностима чланства у ЕУ са поверењем и одлучношћу, на крају реализујући своју визију просперитетне, демократске и европске будућности.

Закључак

Укратко, пут Португалије ка пуноправном чланству у ЕУ пружа драгоцене лекције и увиде за Србију која се креће сопственим путем европских интеграција. Случај Португалије представља пример трансформативног потенцијала процеса приступања ЕУ у подстицању демократских транзиција, институционалних реформи и промовисању социјално-економског развоја. Повлачењем паралела између искуства Португалије и тежњи Србије за чланство у ЕУ можемо назначити неколико кључних лекција:

1. Прво, посвећеност демократским принципима лежи у сржи успешног приступања ЕУ. Србија мора да одреди приоритете за демократске реформе, владавину закона и поштовање људских права као основне стубове свог процеса приступања.
2. Друго, усклађивање са европским стандардима и нормама широм политичких, економских и правних домена јесте од суштинског значаја. Србија мора да предузме свеобухватне реформе да би ускладила своје законодавство, институције и праксу са захтевима ЕУ.
3. Треће, конструктиван дијалог, сарадња и компромис између домаћих заинтересованих страна и институција ЕУ су од кључног значаја. Србија мора да подстакне инклузивни политички дијалог и изградњу консензуса како би ефикасно руководила дивергентним интересима.
4. Четврто, социјално-економски развој и модернизација инфраструктуре од виталног су значаја за јачање конкурентности и еластичности унутар европског тржишта. Србија мора да одреди приоритете економских реформи и инвестиција у људски капитал како би се покренуо одрживи раст и омогућио већи степен просперитета.
5. Пето, регионална сарадња и добросуседски односи играју значајну улогу у подстицању стабилности и интеграције у ширем европском контексту. Србија мора активно да се ангажује у регионалним ини-

цијативама и реши билатерална питања како би ојачала своју позицију у процесу приступања.

На крају, јавно ангажовање, свест и подршка су од суштинског значаја за одржавање моментума и легитимитета процеса приступања ЕУ. Србија мора да инвестира у домен јавног информисања и образовања са циљем да подстакне свест о природи европских интеграција. Укључивањем наведених португалских лекција у своју стратегију приступања ЕУ, Србија може да повећа своје изгледе за успешну интеграцију у Европску унију. Пажљивим разматрањем искуства Португалије у приступању, Србија може да се креће кроз изазове и могућности европског пуноправног чланства у циљу јачања свог демократског капацитета, социо-економског развоја и регионалне стабилности у том процесу.

Литература

- Borrás-Alomar, S. (1999): The Europeanization of Politics in the Southern Members of the EU in Appendini, K., Bislev, S. (eds.): *Economic Integration in NAFTA and the EU*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1007/978-0-333-99488-7_9
- Bruneau, T., Trinkunas, H. (2008): International Democracy Promotion and its Impact on Civil-Military Relations In: Bruneau, T., Trinkunas, H. (eds.): *Global Politics of Defense Reform. Initiatives in Strategic Studies: Issues and Policies*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9780230611054_3.
- Constitution of The Portuguese Republic. (2005): Доступно на: <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/conteudo/files/constituicaoingles.pdf> (10.03.2024).
- Cuzán, A.G. (1999): Democratic Transitions: The Portuguese Case in: Rimaneli, M. (eds.): *Comparative Democratization and Peaceful Change in Single-Party-Dominant Countries*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9780312292676_4.
- Fernández, A.M. and Font, N. (2009): Portugal: The Challenges of Environmental Governance and the Realities of Government in Börzel, T.A. (eds.): *Coping with Accession to the European Union*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230245358_5
- Gallagher, T. (2020): *Salazar: the dictator who refused to die*. C. Hurst & Co. (Publishers) Ltd.
- Haggard, S., Kaufman, R.R. (2016): Democratization During the Third Wave, *Annual Review of Political Science*, Vol. 19, pp. 125–144. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-042114-015137>.
- Huntington, S.P. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Macedo, J.B. (1987): *Portugal and Europe: The Longest Transition*. Research Papers in Economics. <https://cepr.org/publications/dp163>.
- Magone, J.M. (1997): Portugal and the European Union in: *European Portugal*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230371224_9.
- Magone, J.M. (2000): The Transformation of the Portuguese Political System: European Regional Policy and Democratization in a Small EU Member

- State, *South European Society and Politics*, Vol. 5, pp. 119–140. <https://doi.org/10.1080/13608740508539605>.
- Papaioannou, E., Siourounis, G. (2004): Economic and Social Factors Driving the Third Wave of Democratization. *Public Choice & Political Economy eJournal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.566021>.
- Teixeira, N.S., and Pinto, A.C. (2012): *The Europeanization of Portuguese Democracy*, Social Science Monographs, Boulder. https://run.unl.pt/bitstream/10362/53263/1/NST_ACP_Europeanization_Portuguese_Democracy_2012.pdf.

Petar Milutinović

Institute of European Studies, Belgrade

THE ACCESSORY PROCESS OF THE REPUBLIC OF PORTUGAL TO THE EUROPEAN UNION AS A CAUSE OF THE SUCCESSFUL DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF THE COUNTRY – LESSONS AND EXPERIENCE FROM THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary: The Republic of Portugal has become a full member of the European Economic Community (EEC) or today's European Union (EU) in the circumstances of the so-called "*third wave of democratization*" in January 1986. The main thesis of this paper is that the accession process of the Republic of Portugal to the European Union was the key cause of the democratic transition of the Portuguese political system from an autocratic to the democratic type in the period from 1974 to 1986. Using case study methods, analyzing the content of documents and analyzing the discourse, the paper seeks to show how Portugal's political will to join the European Union (then European Economic Community) was a key cause of the adoption of a new Portuguese democratic constitution in 1976. This constitution established a parliamentary democracy in Portugal with free and fair elections, guaranteeing basic civil rights and creating a framework for democratic governance. The paper will seek to present lessons to increase the prospects for EU membership of the Republic of Serbia which require alignment of the political, economic and legal system with European standards and norms, including democratic principles, the rule of law and protection of human rights.

Keywords: Portugal, Serbia, European Union accession process, third wave of democratization, democratic governance, rule of law.

Petar Milutinović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

O PROCESSO ACESSÓRIO DA REPÚBLICA PORTUGUESA À UNIÃO EUROPEIA COMO CAUSA DO BEM SUCEDIDO DA TRANSFORMAÇÃO DEMOCRÁTICA DO PAÍS – LIÇÕES E EXPERIÊNCIA DA REPÚBLICA DA SÉRVIA

Resumo: A República de Portugal tornou-se membro de pleno direito da Comunidade Económica Europeia (CEE) ou da actual União Europeia (UE) nas circunstâncias da chamada “terceira vaga de democratização” em Janeiro de 1986. A tese principal deste artigo é que o processo de adesão da República Portuguesa à União Europeia foi a causa chave da transição democrática do sistema político português de um tipo autocrático para um democrático no período de 1974 a 1986. Utilizando métodos de estudo de caso, analisando o conteúdo de documentos e analisando o discurso, o artigo procura mostrar como a vontade política de Portugal de aderir à União Europeia (então Comunidade Económica Europeia) foi uma das principais causas da adoção de uma nova constituição democrática portuguesa em 1976. Esta constituição estabeleceu uma democracia parlamentar em Portugal com eleições livres e justas, garantindo os direitos civis básicos e criando um quadro para a governação democrática. O documento procurará apresentar lições para aumentar as perspectivas de adesão da República da Sérvia à UE, que exigem o alinhamento do sistema político, económico e jurídico com os padrões e normas europeias, incluindo os princípios democráticos, o Estado de direito e a protecção dos direitos humanos.

Palavras-chave: Portugal, Sérvia, processo de adesão à União Europeia, terceira vaga de democratização, governação democrática, Estado de direito.

Алекса Филиповић

Институт за европске студије, Београд

ПОРТУГАЛИЈА И УКРАЈИНСКА КРИЗА – ОДНОСИ ЛИСАБОНА И МОСКВЕ ПОСЛЕ ФЕБРУАРА 2022. ГОДИНЕ

Сажетак: До фебруара 2022. године, односи између Португалије и Русије су се углавном заснивали на трговинској, културној и туристичкој размени. После почетка руске инвазије на Украјину (тзв. Специјалне војне операције) фебруара 2022. године односи између Лисабона и Москве се нагло погоршавају, иако се трговинска размена наставила преко тзв. „трећих земаља“. Званични Лисабон у потпуности подржава Украјину у рату против Русије помажући је финансијски, политички, хуманитарно и војно. Скоро све парламентарне политичке партије Португалије деле исти став португалске владе по том питању, осим Португалске комунистичке партије и донекле Левичарског блока. Резултати истраживања показују да тренутна позиција Лисабона према Украјини неће имати неки велики значај за Русију и на њено доношење геополитичких одлука. У зависности од тога како се рат у Украјини заврши и какви даље буду односи између НАТО, ЕУ и Русије, може се очекивати да ће ипак и даље постојати економска сарадња између Русије и Португалије.

Кључне речи: Португалија, Украјина, Русија, СВО, ЕУ, НАТО.

Увод

После ескалације оружаног сукоба у Украјини фебруара 2024. године и почетка онога што је Москва назвала „Специјална војна операција“

(специјална војна операција – СВО), земље Европске уније и колективног Запада ушле су у отворену конфронтацију са Русијом. То се, пре свега, видело у имплементацији још јачих економских и политичких санкција против Русије него што је то био случај током Кримске кризе 2014. године, затим директној војној помоћи режиму председника Украјине Володимира Зеленског (Володимир Зеленський), као и кроз незванично присуство НАТО особља на територији Украјине. Самим тим, иако се може рећи да су односи између земаља Европске уније и Русије на историјском минимуму, појединачне земље Уније имају и даље активну сарадњу са Русијом, пре свега економску. У првој половини 2024. године унутар Европске уније су се могле приметити земље и владе које се критичније односе према рату у Украјини и које стреме ка добрим односима са Русијом, попут Мађарске и Словачке. Ипак, скоро све друге земље Уније, укључујући и Португалију, следе званичну спољну и безбедносну политику коју је поставио Брисел.

Односи Португалије и Русије пре фебруара 2022. године не би се могли описати као блиски, што је било пре свега условљено географским положајем двеју земаља, иако су постојали донекле развијени економски, туристички и културни односи. Русија за Португалију никада није имала геополитички значај, нити је постојао конфликт због преплитања интереса у зонама утицаја ове две земље. Са друге стране, не би се могло рећи да постоје снажни разлози због којих би се Португалија и Русија старале да задрже добре односе после ескалације украјинске кризе фебруара 2022. године. Нова влада у Лисабону, која је дошла на власт после парламентарних избора у марту 2024. године, наставила је политику подршке Украјини, а на штету односа са Русијом. Можемо очекивати да ће се политика Лисабона према Русији и даље ослањати на директиве Брисела, независно од завршетка и резултата рата у Украјини.

Ово истраживање ће представити португалско-руске односе на следећи начин: представиће се историја руско-португалских односа од 18. века до данашњих дана; размотриће се тзв. „три стуба сарадње” између Португалије и Русије (економија, туризам и култура), са освртом на последице ескалације украјинске кризе после фебруара 2022. године; те ће се анализирати позиција Португалије према Украјини и Русији после фебруара 2022. године, као и став парламентарних политичких партија према Украјини и Русији на основу њихових изборних програма и изјава званичника.

Методологија овог истраживања састоји се од анализе садржаја, која се користила приликом проучавања званичних докумената политичких партија Португалије и статистичких података, као и упоредне анализе која се користила у делу истраживања посвећеног ставовима политичких партија према Украјини и Русији после фебруара 2022. године.

Историјски односи Португалије и Русије

У 18. веку одвијају се први кораци ка успостављању званичних дипломатских односа између Португалије и Русије. Два значајна догађаја обележавају овај период – посета опата Томаса да Силва де Алвера (Tomás da Silva de Alvera) двору Петра I (Пётр I) 1724. године и посета секретара португалске амбасаде у Лондону руском дипломати у Енглеској Антиохи Кантемиру (Антиох Кантемир) 1732. године, што се касније изродило у низ трговинских споразума између Португалије и Русије. Политику Петра I према Португалији наставила је и Јекатерина II (Екатерина II), где се уз повећање обима трговине утврдила и жеља да се успоставе званични дипломатски односи између двеју земаља. После успешних преговора, 1769. године је назначен руски генерални конзул у Лисабону, а 1779. године званично су успостављени дипломатски односи између Португалије и Русије (Чернявский, 2016: 16-23).

Наредних двеста година Руској империји Португалија није била спољнополитички приоритет, иако су се и даље развијали културни и трговински односи између двеју земаља, поготово од друге половине 19. века до почетка 20. века (МИД, 2017). После свргавања монархије у Португалији 1910. године Руска империја је признала нову републику годину дана касније, односно 1911. године. Са друге стране, после револуције у Русији 1917. године, Португалија је одбијала да успостави дипломатске односе са новим револуционарним властима у Русији, а потом и са Совјетским Савезом све до 1974. године, тј. после Каранфилске револуције (Revolução dos Cravos) у Португалији (Јаковлева & Јаковлев, 2019: 106). Иако је Португалија била чланица НАТО-а и Европске економске заједнице и самим тим на супротстављеној страни у односу на Москву, није било значајнијих размирица или инцидената током трајања Хладног рата (Јаковлева & Јаковлев, 2019: 107).

После распада Совјетског Савеза и успостављања Руске Федерације, Португалија и Русија потписују 1994. године Договор о пријатељству и сарадњи, што је поставило темеље даљих дипломатско-економских односа између двеју земаља (Яковлева & Яковлев, 2019: 107). Дипломатско-економски односи између Португалије и Русије достижу свој зенит у првој деценији XXI века, што се огледало у самиту Русија-ЕУ одржаном 2007. године у Лисабону приликом председавања Португалије Европском унијом (Яковлева, 2017: 69). Са почетком светске економске кризе 2009. године, па све до 2014. године, дипломатски контакти између Русије и Португалије су се значајно смањили и поред потписивања „Заједничке изјаве о партнерству за модернизацију” између две земље 2013. године (Яковлева, 2017: 69). После Кримске кризе 2014. године, Португалија се придружила режиму економских и политичких санкција Западних земаља према Русији, али су се поједини дипломатски контакти обновили током наредних година (Яковлева, 2017: 69-70).

Три стуба португалско-руске сарадње

До 2022. године три главна стуба сарадње између Португалије и Русије заснивали су се на трговинској, туристичкој и културној размени. Крајем 2013. године тадашња португалска влада изражава заинтересованост за јачање трговинских односа са Русијом уз двојаки циљ – улазак португалског бизниса на руско тржиште и привлачење руских инвестиција. До 2022. године, и поред санкција уведених против Русије 2014. године, као и руских противмера, трговина између посматраних двеју земаља се развијала (Яковлева, 2017: 69-70). Што се тиче културне размене између ове две земље, ту можемо да издвојимо отварање Руског центра за науку и културу 2010. године у Лисабону, као и разне манифестације посвећење промоцији руске науке, културе и језика у Португалији од 2015. године па надаље (Яковлева, 2017: 69-70).

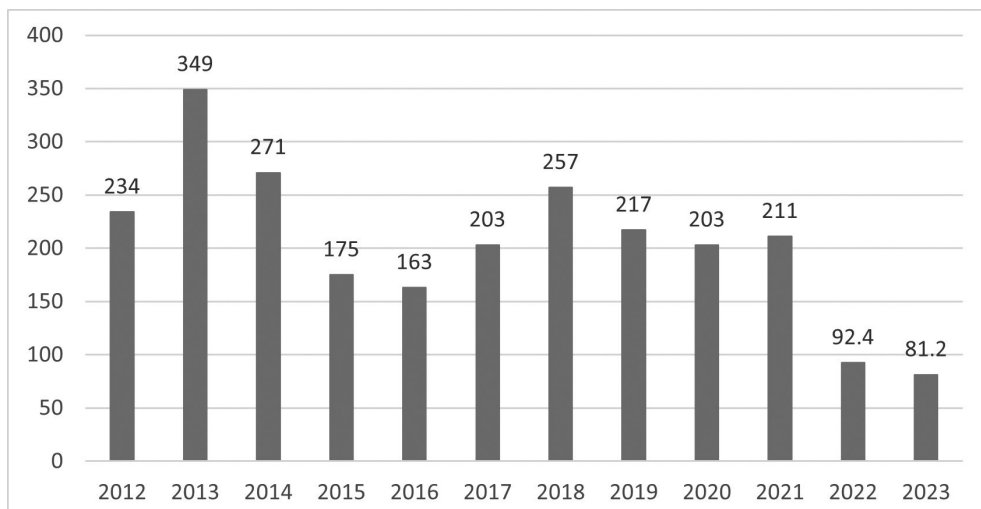
Туризам је такође играо важну улогу у односима између Русије и Португалије, што доказује „Споразум о сарадњи у области туризма” потписан 2007. године између званичног Лисабона и Москве. Доказ да су и једна и друга земља активно радиле на привлачењу туриста до 2022. године можемо да видимо у повећању броја летова између Португалије и Русије, са пет летова недељно у 2009. години на 14 летова недељно у

2016. години, као и у оснивању „Португалског туристичког клуба” од стране обједињених руских туристичких агенција и туроператера (Јковлева, 2017: 69-70). Глобална пандемија Ковид-19 започета 2019. године довела је до зачајног пада туризма у целом свету, што се очекивано одразило и на туристичку размену између Португалије и Русије. Ипак, кључну улогу у осетном паду туристичке размене између двеју земаља је одиграла ескалација украјинске кризе фебруара 2022. године после које је званични Лисабон затворио своје небо за руске путничке авионе, баш као што су урадиле и друге чланице ЕУ (Коваленко & Давыдова, 2023: 48-49). Ипак, званични Лисабон је наставио да издаје туристичке визе за грађане Русије сматрајући да због ситуације у Украјини не треба да се кажњава руски народ, већ само „руска ратна машинерија” (Gomes, 2022).

Санкције уведене од стране Европске уније, али и земаља колективног Запада Русији после фебруара 2022. године, као и контра-санкције уведене тим земљама од стране Русије, оставиле су последице и на португалску економију која тренутно пролази кроз ограничени економски раст и растућу инфлацију, што је у складу са оштим трендом унутар ЕУ (BPortugal, 2022). Централна банка Португалије навела је додатне разлоге за такву економску ситуацију који, осим санкција и оружаног сукоба у Украјини, чине и повећање цена сировина, смањење поверења међу економским агентима, као и општа турбулентност на финансијским тржиштима (BPortugal, 2022). Ипак, подаци везани за трговинску размену добара између Португалије и Русије показују да, иако је видно опао португалски извоз у Русију, али и увоз руских добара, он се и даље одвија без обзира на режим санкција Русији, као и на уведене руске противмере. Тачни подаци везани за трговинску размену Португалије са Русијом могу се видети у Табели 1. и Табели 2.

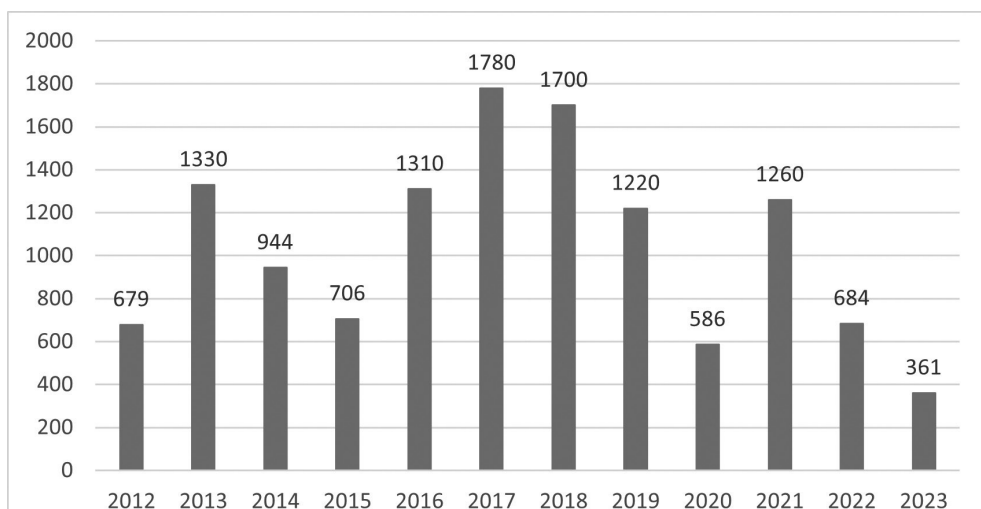
И поред усклађивања са Европском унијом у вези санкција Русији могле су се чути критике упућене на адресу власти у Лисабону од стране иницијатива попут Грађанског фронта (Frente Cívica) у вези са имовином руских држављана у Португалији. Наиме, Грађански фронт је августа 2023. године објавио истраживање у коме је наведено да је имовина руских олигарха у Португалији нетакнута и и да је потребно да влада Португалије идентификује и замрзне имовину руских грађана и ентитета који су санкционисани у Португалији (Lusa, 2023). Ипак, Министарство спољних послова Португалије саопштило је фебруара 2024. године да је од почетка војне ескалације у Украјини замрзло 25 милиона долара руске имовине (Crisóstomo, 2024).

Табела 1. Извоз Португалије у Русију у милионима долара, за период од 2012. до 2023. године

Извор: Trading Economics, 2024a

Табела 2. Увоз Португалије из Русије у милионима долара, за период од 2012. до 2023. године

Извор: Trading Economics, 2024б

Истог месеца објављени су резултати истраживња спроведеног од стране француског Института за научну економију и менаџмент (IÉSEG) који су показали да земље ЕУ заобилазе економске санкције према Русији преко извоза ка „трећим земљама” попут Јерменије, Азербејџана, Белорусије, Грузије, Киргизије, Казахстан, Турске, Узбекистана и Уједињених Арапских Емирата (Esquerda, 2024). Што се тиче Португалије, може да се наведе пример португалског извоза у Киргизију 2021. године који је износио мање од 200.000 евра, док је 2023. године он износио више од 1,4 милиона евра. То се такође односи и на увећање извоза у Узбекистан, Казахстан и Јерменију који се после 2022. године увећао више од 200% (Esquerda, 2024). Такође је занимљиво приметити да је португалски извоз ка Русији опао за 103 милиона евра између 2021. и 2023. године, док је у земљама у суседству Русије португалски експорт порастао за 474 милиона евра за исти временски период (Esquerda, 2024).

Другим речима, португалска роба и поред санкција налази свој пут ка руском тржишту, док је профит остварен повећаним извозом португалске робе у земље „ближег суседства”¹ Русије надокнадио губитке изазване опадањем директног извоза у Русију. То показује да је Русија и даље интересантно тржиште за Португалију, док и Русија такође показује интерес према португалској роби. Уколико дозволимо одређени оптимизам и претпоставимо да ће се односи између ЕУ и Русије донекле нормализовати после окончања оружаног сукоба у Украјини, можемо онда и очекивати да ће трговинска размена и туристичка са-радња опет бити главне теме на релацији Лисабон-Москва.

Однос Португалије према Украјини и Русији после почетка „СВО”

Како смо већ навели, од тренутка покретања руске „Специјалне војне операције” у Украјини, тј. инвазије оружаних снага Русије на Украјину, Европска унија, САД и друге земље колективног Запада увеле су беспрецидентне политичке и економске санкције Русији. Португалија је по том питању у потпуности следила политику Брисела и Вашингтона

¹ рус. *ближнее зарубежье* – колоквијални назив у Русији за земље бившег СССР-а.

према Украјини. То се могло видети и на сам дан почетка руске инвазије на Украјину када је премијер Португалије Антонио Коста (António Costa) изјавио да Португалија снажно осуђује војну акцију Русије против Украјине и да ће се одмах у Европском савету расправљати о доношењу санкција Русији (PortugalGov, 2022).

Даље, можемо поменути случај из априла 2022. године када је Португалија протерала из земље десеторо руских дипломата прогласивши их за *persona non grata*, на шта је Русија одмах одговорила протеривањем петоро португалских дипломата из амбасаде Португалије у Москви (Злобин, 2022). Лисабон се обавезао и на финансијску подршку Кијеву па је тако португалска влада у мају 2022. године обећала укупну финансијску помоћ Кијеву од 250 милиона евра која би требала да буде исплаћена до 2026. године (RFI, 2022). Међутим, до 2024. године Кијеву је од стране Лисабона исплаћено свега око пет и по милиона евра финансијске помоћи, док је такође испоручена и хуманитарна помоћ у вредности од око три милиона евра (PDiplomatico, 2024).

Непоколебљива подршка Лисабона Украјини, као и осуда руског оружаног присуства у тој земљи наставили су се и током 2023. године. Можемо узети као пример изјаву министра спољних послова Португалије Жоаоа Гомеса Кравиња (João Gomes Cravinho) који је у априлу те године изјавио да пре свега Бразил, али и Кина и Индија играју значајну улогу у одржавању дијалога са Русијом, с обзиром да се тиме отварају могућности да се Русија преговорима „извуче из хаоса који је сама направила или ће у супротном доживети бодраз на бојном пољу” (Georgian, 2023). Такође, Кравињо је изјавио да не види Украјину као нову чланицу НАТО-а све док траје оружани конфликт у тој земљи, али да ће се обавезно водити дискусија о томе када се рат заврши (Georgian, 2023).

Такође, у јулу исте године председник Украјине Володимир Зеленски и премијер Португалије Антонио Коста објавили су заједничку декларацију у којој стоји да Португалија непоколебљиво подржава украјинску независност, суверенитет и територијални интегритет, као и да ће Лисабон наставити са политичком, хуманитарном и војном подршком Украјини „док год то буде било потребно” (Zelensky, 2023). Следећег месеца, приликом посете Кијеву при обележавању Дана независности Украјине, председник Португалије Марсело Ребело де Соза (Marcelo Rebelo de Sousa) је одржао говор у коме је истакао да је будућност Украјине у ЕУ и НАТО, те да ће Португалија увек бити уз Украјину (Ferrão, 2023).

Истоветна подршка Украјини од стране Португалије наставила се и током 2024. године па тако, примера ради, имамо одлуку Градске скупштине Лисабона из фебруара те године да суспендује Протокол о пријатељству и сарадњи између Лисабона и Москве све до „повлачења оружаних снага Русије са територије Украјине, признавања украјинске независности од стране Русије, као и суђења за руске ратне злочине у Међународном суду правде” (Amado, 2024). Ипак, нису сви једногласно подржали ову одлуку, што се види у изјави посланика Португалске комунистичке партије Педра Фријаса (Pedro Frias) у којој је изнео став да је ово пре свега симболичка и политичка одлука, с обзиром да је за две деценије постојања овог протокола било „изузетно мало сарадње и пријатељства између двају градова”, као и да суспензија овог протокола доводи до повећања неразумевања, дезинформације и одсуства дијалога између Португалије и Русије (Amado, 2024).

Од почетка руске СВО у Украјини званични Лисабон активно пружа војну помоћ Кијеву. До почетка 2024. године Украјини су испоручени, између осталог, 3 Леопард 2Аб тенка, више од 40 М113 оклопних транспортера, вишенаменске брзе борбене чамце, хаубице, беспилотне летелице, муниција за артиљерију и пешадијско наоружање, медицинска, санитарна и комуникациона опрема, униформе, генератори електричне енергије и слично (DNacional, 2024). Такође, Португалија је преузела на себе тренинг украјинских пилота и авио-техничара за ловачке авионе Ф-16 (DNacional, 2024). У марту 2024. године португалска влада је изјавила да ће се придружити чешкој иницијативи за набавку милион комада артиљериске муниције за Украјину тако што ће обезбедити 100 милиона евра за њу (PortugalGov, 2024). Ипак, Лисабон се до сада противио испорукама касетне муниције Украјини, с обзиром да је Португалија потписница Споразума о забрани касетних бомби (Observador, 2023).

Иако званично Португалија није организовано слала добровољце и инструкторе у Украјину, грађани Португалије су присутни међу оружаним снагама Украјине, пре свега у тзв. Украјинској легији странаца (Інтернаціональний легион територіальної оборони Збройних сил України), што укључује и бивше припаднике португалске војске (Malhado, 2022). Такође, фебруара 2024. године председник Украјине Володимир Зеленски позвао је грађане Португалије да се придруже Националној гарди Украјине (Національна гвардія України) и дају свој допринос у

рату против Русије (Laranjeira, 2024). Остаје питање да ли ће нова влада у Лисабону формирана априла 2024. године бити заговорник потенцијалног слања НАТО трупа у Украјину, као и учешћа португалског континента у таквој хипотетичкој ситуацији.

Ипак, за сада је могуће рећи да ће нова власт у Португалији наставити политику претходне власти, па тако у априлу 2024. године имамо изјаву новог премијера Португалије Луиса Монтенегра (Luís Montenegro) у којој је истакао да португалска подршка Украјини остаје „недодирљива” и да ће Португалија наставити да игра активну улогу у испуњавању раније преузетих обавеза према Кијеву (Novo, 2024). Већ наредног месеца нови министар спољних послова Португалије Пауло Ранжел (Paulo Rangel) изјавио је да Португалија стоји уз Украјину и украјински народ докле год је то потребно, отпуштајући Русију да је одговорна за ратне злочине и злочине против човечности у Украјини (PortugalGov, 2024б). Истог месеца, Ранжел је изјавио да Португалија наставља да производи још више војне опреме која ће бити послата као помоћ Украјини, али и да ће Лисабон размотрити учешће у иницијативи Немачке за повећање испоруке муниције и система противваздушне одбране Украјини (RTP, 2024а).

Ставови португалских парламентарних партија према рату у Украјини

Почетак 2024. године у Португалији су обележили избори за национални парламент и формирање мањинске владе на челу са премијером Монтенегром (RTP, 2024б). Оно што је занимљиво јесте то да португалске политичке партије нису обраћале пажњу толико на спољну политику у својим изборним кампањама, тако да су унутрашње теме преузеле главну улогу у изборним програмима (Gomes & Rosa, 2024). Ипак, неке од партија су се дотакле Русије и Украјине у својим програмима, па тако имамо, на пример, коалицију између Социјалдемократке партије (Partido Social Democrata), Народне партије (Partido Popular) и Народне монархистичке партије (Partido Popular Monárquico) под називом Демократски савез (Aliança Democrática) која је у свом програму навела да је потребно да се Португалија фокусира на подршку

Европске уније Украјини у њеној одбрани „од руске агресије и њеног кршења међународног права” (AD Programa, 2024: 91).

Фебруара 2024. године вођа Демократског савеза и будући премијер Португалије Луис Монтенегро је потврдио солидарност Демократског савеза са украјинским народом и изјавио је да су „слобода, демократија и поштовање територијалног интегритета” угрожени у Украјини (AD, 2024). Такође, Монтенегро је навео да, за разлику од неких других партија попут Португалске комунистичке партије и Левичарског блока, Демократски савез осуђује агресију Русије и даје подршку даљим португалским евроатлантским интеграцијама (AD, 2024). Довољно је само приметити да тренутна политика Демократског савеза према Украјини, сада већ као дела португалске владе, потврђује претходно изречене ставове.

Следећа партија коју разматрамо је партија под именом Слободан/ЛИВРЕ (LIVRE). Ливре је у свом програму навела да подржава одбрану Украјине која се бори против „инвазије Русије, за коју ми (ЛИВРЕ, прим. аут.) сматрамо да је нелегитимна и нелегална”, као и да подржава Украјину у Међународном суду правде у вези са истраживањем ратних злочина (Livre Programa, 2024: 150). Такође, у свом програму ЛИВРЕ наводи да подржава сваку иницијативу португалских власти, Уједињених нација и Европске уније везану за дипломатске преговоре који би довели до решења конфликта и повлачења руских трупа из Украјине (Livre Programa, 2024: 150). Став ЛИВРЕ према теми оружаног сукоба у Украјини може се видети и из изјава званичника ове партије. На пример, у фебруару 2023. године ЛИВРЕ је издала саопштење у коме потврђује још једном своју осуду Руске Федерације, као и руског председника Владимира Путина, док природу конфликта у Украјини назива „борбом за опстанак украјинског народа” (LIVRE, 2023). Такође, ЛИВРЕ наводи да „рат у Украјини наглашава потребу да Европска унија стекне стратешку аутономију у погледу међународних односа, укључујући одбрану и безбедност, смањујући нашу (португалску, прим. аут.) зависност од Сједињених Америчких Држава и НАТО-а” (LIVRE, 2023).

Фебруара 2024. године портпарол ЛИВРЕ Руи Таварес (Rui Tavares) потврдио је претходно становиште ове партије према украјинском сукобу, наводећи да Украјина мора бити подржана како би победила у рату против Русије, те да подршка ове партије такође иде иницијативи да се та дужност додели европском комесару за одбрану у следећем

сазиву Европске комисије (Observador, 2024a). Такође, Руи Таварес је навео да је подршка Украјини да победи у рату против Русије чин солидарности према тој земљи, али и према поштовању вредности територијалног интегритета и суверенитета, као и да мале и средње земље Европе попут Португалије „знају да ако се не удружимо и обезбедимо да се ове вредности поштују, суперсиле ће моћи да раде све што желе са територијом и суверенитетом других земаља” (Observador, 2024a).

Социјалистичка партија (Partido Socialista) такође заступа становиште слично претходно наведеним партијама па тако у свом изборном програму за 2024. годину наводи да је спремна да настави да доприноси на билатералном и мултилатералном нивоу „самоодбрани Украјине, као путу ка праведном и стабилном миру”, као и да партија заговара наставак санкција према Русији (PS Programa, 2024: 135). Изјаве званичника Социјалистичке партије одражавају наведено у изборном програму па је тако фебруара 2023. године Еурико Бриљанте Дијас (Eurico Brilhante Dias), лидер Социјалистичке партије, изјавио да је потребно да се успостави мир у Украјини уз заједничко ангажовање Украјине, Русије, као и суседских земаља (PS, 2024a). Он је још додао да се неће успоставити мир који ће бити неповољан за Украјину, као и да је руски председник Владимир Путин изгубио рат против Украјине већ фебруара 2022. године када је започета инвазија на ту земљу (PS, 2024a). Такође, марта 2024. године потпредседница парламентарне групе Социјалистичке партије Розарио Гамбоа (Rosário Gambôa) изјавила је да Европа мора да усвоји мере како би се обезбедило финансирање Украјине, као и производња и достављање муниције Кијеву, с обзиром да је, према њеним речима, победа Украјине у рату против Русије „од главног безбедносног значаја за Европску унију” (PS, 2024b).

Још једна политичка партија која је сличних ставова као претходне је партија под називом Људи-Животиње-Природа/ПАН (Pessoas-Animais-Natureza – PAN). У свом изборном програму, ПАН се залаже за продужење као и јачање логистичке и финансијске помоћи Украјини, а која би се користила у сврху борбе против Русије, као и за реконструкцију Украјине (PAN, 2024: 164). Фебруара 2022. године ПАН је изразила солидарност са украјинским народом и снажно је осудила руску инвазију, док је истовремено позвала међународну заједницу да се мобилише „више него икада раније” како би се помогло Украјини (Visão, 2022). Такође, ПАН се залагала да Португалија прими како украјинске

избеглице, тако и руске грађане који желе да избегну учешће у рату (Visão, 2022). Априла 2022. године на иницијативу ПАН-а председник Украјине Владимир Зеленски је одржао говор пред португалским парламентом преко видео везе (Amato, 2022), док је на годишњицу руске инвазије заменица ове партије Инес де Соза Реал (Inês de Sousa Real) предложила председнику Португалије да одликује украјинског председника са највишим одликовањем португалске државе као знак подршке украјинским ратним напорима (Lopes, 2023).

Партија под називом Доста/Шега (Chega) је партија која је донекле имала подељен став према сукобу у Украјини. Са једне стране, председник Шега Андре Вентура (André Ventura) имао је изузетно критичан став према Русији, изјављујући новембра 2022. године да Русија треба да буде проглашена као држава која спонзорише међународни тероризам (Chega, 2022). Вентура је такође марта 2024. године изјавио да је пораз Украјине пораз колективног Запада и да се размишља о сценаријима у којима би Португалија могла да пошаље трупе у Украјину (CNN, 2024). Међутим, фебруара 2024. године један од потпредседника Шега, Антонио Танжер Кореа (António Tânger Corrêa), објавио је на друштвеним мрежама поруку која је описала руску инвазију на Украјину као легитимну реакцију на окруживање Русије од стране НАТО-а, док је истовремено оптужио украјинског председника Володимира Зеленског да се удружио са нацистима (Afonso & Salgado, 2023). Иако је ова порука добила значајну подршку од стране високоранжираних функционера партије, Вентура је убрзо ставио под контролу дисидентске гласове унутар партије па је тако Шега у потпуности наступала са акцијама и политиком подршке Украјини током изборне кампање (Afonso & Salgado, 2023).

Следеће две партије, Левичарски блок и Португалска комунистичка партија су једине две партије које имају другачије ставове према рату у Украјини у односу на друге партије у португалском парламенту. На пример, Левичарски блок је у свом изборном програму навео да је одмах осудио „руски империјалистички пројекат у Украјини” и да су мировни преговори давно требали да замене оружану ескалацију (Bloco, 2024: 273). Левичарски блок даље наводи у свом програму да оптужује Европску унију, као и португалску владу, да су у потпуности неспособне да организују мировне преговоре и да су подређене војним интересима НАТО-а, што „усложњава организовање сваких мировних преговора ... као алтернативу оружаној ескалацији” (Bloco, 2024: 274).

Такође, Левичарски блок је званично осудио руску инвазију на Украјину фебруара 2022. године наводећи да је узрок војног сукоба Украјине и Русије „јачање војне машинерије НАТО-а под изговором да руски империјалистички војни маневри угрожавају мир у Европи” (B loco, 2022). Левичарски блок је осудио „Путинов војни авантуризам пропраћен империјалистичким говором којим се негира право Украјине да постоји као независна држава”, али и америчке и НАТО војне базе дуж граница са Русијом које су довеле до ескалације оружаног конфликта у Украјини (B loco, 2022). Левичарски блок је овом декларацијом такође изнео став да Португалија мора да осуди „Путинов војни авантуризам”, али и да се удаљи „од позиције подршке САД-у и ширењу НАТО-а”, као и да санкционише руско вођство и олигархе који подржавају руску власт (B loco, 2022). Оснивач Левичарског блока, Луис Фазенда (Luís Fazenda), изјавио је марта 2022. године да је ова партија увек осуђивала пораст руског империјализма под вођством председника Русије Владимира Путина, али да је НАТО такође одиграо своју улогу у томе са својим интервенцијама у Ираку, Авганистану, Сирији, Либији итд. Фазенда је такође упутио позив ЕУ и Уједињеним нацијама да помогну да се успоставе преговори између зараћених страна како би се што брже успоставио мир у Украјини (Negócios, 2022). Маја 2023. године Педро Соарес (Pedro Soares), кандидат опозиције за ново руководство унутар Левичарског блока, изјавио је да осећа потпуну солидарност са украјинским народом, као и да у потпуности осуђује Русију и њену улогу у оружаном сукобу (Figueiredo, 2023). Такође, Соарес је рекао да је потребно одмах успоставити прекид ватре између зараћених страна, као и да Португалија не сме да да подршку иницијативи генералног секретара НАТО-а Јенса Столтенберга (Jens Stoltenberg) за даље слање оружја и муниције Украјини (Figueiredo, 2023). Том изјавом Соарес је истовремено критиковао руководство Левичарског блока због одлуке да се ова партија у потпуности усагласи са политиком тадашње владе према Украјини и НАТО-у (Figueiredo, 2023). У мају 2023. године, после унутарстраначких избора за лидера Левичарског блока, Мариана Мортагуа (Mariana Mortágua) је изабрана за председницу партије (Tavares, 2023). Њена позиција према Украјини се може окарактерисати као осуда америчке глобалне агресије и империјализма, али и осуда руског империјалистичког рата против Украјине, као и политике руског председника Владимира Путина (ZAP, 2023).

За Португалску комунистичку партију (Partido Comunista Português) се може рећи да је једина парламентарна партија у Португалији која пре свега криви Сједињене Америчке Државе и НАТО за ескалацију оружаног сукоба у Украјини (РСР, 2022а). Фебруара 2022. године, у парламентарној дебати са другим партијама, Португалска комунистичка партија упоредила је ситуацију у Украјини са догађајима у Југославији, Ираку, Авганистану, Либији и Сирији, где је према њиховим речима НАТО користио оружану силу како би успоставио економску и политичку доминацију над овим земљама, у супротности са међународним правом (РСР, 2022б). Фебруара 2023. године Португалска комунистичка партија је изјавила да је рат у Украјини заправо рат између САД-а и НАТО-а са једне стране и Русије са друге, те да је власт у Кијеву искоришћена као инструмент за „опасну ратнохушкачку акцију по цену жртвовања украјинског народа” (Observador, 2023б). Такође, Португалска комунистичка партија је позвала на хитан прекид подстицања рата у Украјини од стране САД-а, НАТО-а и Европске уније, као и на отварање преговора са Русијом око проналажења мирног решења за овај конфликт (Observador, 2023б). На двогодишњицу почетка рата у Украјини, Португалска комунистичка партија је потврдила да се њен став према овом сукобу није променио, те да је потребно да све стране у сукобу, односно Русија, Украјина, НАТО и Европска унија, седну за сто и започну преговоре о мирном решавању сукоба који је, према њиховом мишљењу, започет још 2014. године (Observador, 2024б). Такође је занимљиво приметити да је Португалска комунистичка партија гласала против разних иницијатива других партија у португалском парламенту, као што су били позив председнику Украјине Володимиру Зеленском да у виртуелном режиму одржи говор у парламенту Португалије априла 2022. године (24Sapo, 2022), резолуција португалског парламента о „Тоталној солидарности са Украјином и украјинским народом” фебруара 2023. године (Renascença, 2023), као и давање подршке у парламенту председнику Португалије за посету Кијеву у августу исте године (Maduro, 2023).

Уколико је судити према већинском ставу парламентарних политичких партија Португалије, можемо да закључимо да оне скоро у потпуности подржавају политику актуелне португалске владе. Изузетак овоме су Португалска комунистичка партија и донекле Левичарски блок, али ни једна ни друга партија немају значајнију подршку међу португалским гласачима, а самим и тим ни значајнији утицај на политику званичног Лисабона.

Закључак

Историјски гледано, односи између Португалије и Русије се не би могли окарактерисати као блиски, што је пре свега условљено географским приликама. Први дипломатски односи између Португалије и Русије успостављени су у 18. веку и тицали су се, пре свега, трговине између двеју земаља. После Октобарске револуције у Русији Португалија одбија да успостави дипломатске односе са Совјетским Савезом све до 1974. године и Каранфилске револуције. Након распада Совјетског Савеза Португалија и Руска Федерација потписују 1994. године Уговор о пријатељству и сарадњи. У даљем периоду односи између Португалије и Русије су се заснивали на такозвана „три стуба сарадње” – економска сарадња, туристичка сарадња и културна сарадња. Међутим, после ексалације оружаног сукоба у Украјини покретањем онога што је Москва назвала „Специјалном војном операцијом”, званични Лисабон се синхронизовао са спољном и безбедносном политиком Брисела, те су односи са Москвом попримили карактер конфронтације унутар структура ЕУ и НАТО.

Ипак, не би требало говорити о томе да су се односи између двеју земаља прекинули у потпуности. Културна сарадња се донекле наставила, што се може рећи и за економску сарадњу – извоз Португалије у Русију преко трећих земаља показао се као профитабилнији за Лисабон него ранији директни извоз у Русију. Што се тиче политичке позиције владе према Украјини која је била актуелна у Лисабону од 2020. до 2024. године, као што је раније наведено, она је у потпуности следила директиве Брисела по том питању. Португалија је, осим политичке подршке, Кијеву пружила и финансијску, хуманитарну и војну помоћ, укључујући и тенкове, борбена возила и обуку украјинских пилота на западним борбеним авионима. Нова власт која је формирана после парламентарних избора 2024. године наставила је политику претходне владе и не очекују се значајнија одступања од тренутног нивоа подршке коју званични Лисабон пружа Кијеву.

Политичке партије у Португалији већински деле овакве ставове и дају своју пуну подршку званичном Кијеву у рату против Русије. Међутим, две партије левице, Португалска комунистичка партија и Левичарски блок, имају донекле супротне ставове од других парламентарних партија у земљи. И док Левичарски блок са једне стране осуђује како

амерички, тако и руски милитаристички империјализам према другим земљама, Португалска комунистичка партија у потпуности криви САД и НАТО за ситуацију у Украјини, наводећи да је Русија имала легитимне разлоге за покретање тзв. СВО. Ипак, ниједна од ових партија нема неку значајнију подршку међу португалским гласачима.

Из свега наведеног можемо да направимо следеће закључке:

1. Португалија и Русија нису и неће бити спољнополитички приоритет једна другој, највише због географске удаљености и непостојања сукоба око сфера утицаја;
2. Економске активности између Португалије и Русије после почетка тзв. СВО указују на одређени степен прагматизма званичног Лисабона који оставља могућност за будућу сарадњу између двеју земаља;
3. Донекле скромнија војна помоћ Украјини од стране званичног Лисабона (у поређењу са другим чланицама НАТО-а) указује на то да Португалија нема превелику жељу да антагонизује односе са Русијом. Са друге стране, изјаве португалских званичника указују на то да ће Португалија у потпуности следити политику ЕУ и НАТО по том питању;
4. Парламентарне партије у Португалији скоро у потпуности подржавају тренутну политику званичног Лисабона према сукобу у Украјини. Левичарски блок и Португалска комунистичка партија, једине две парламентарне партије са другачијим ставовима, немају довољну подршку међу гласачима да изврше било какав утицај на ово питање.

Може се, дакле, закључити да Португалија неће имати значајнију улогу у регулисању сукоба у Украјини и да тренутна позиција Лисабона према Украјини неће имати претеран значај за Русију, односно утицај на њено доношење геополитичких одлука. У зависности како се рат у Украјини заврши, те какви буду односи између НАТО, ЕУ и Русије након тога, може се очекивати да ће ипак и даље постојати економска сарадња између Русије и Португалије, макар се она само тичала увоза португалске робе у Русију преко трећих земаља.

Литература

- Злобин, Андрей (2022): Россия вышлет из страны пять португальских дипломатов, *Forbes*, URL: <https://www.forbes.ru/society/466029-rossia-vyslet-iz-strany-pat-portugal-skih-diplomatov> (приступлено 29.04.2024)
- Коваленко, Владимир Викторович и Давыдова, Лидия Анатольевна (2023): Туристская отрасль России в период кризиса 2022 г., *Научные исследования экономического факультета. Электронный журнал*, 2023, №2, URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/turistskaya-otrasl-rossii-v-period-krizisa-2022-g> (приступлено 29.04.2024)
- МИД – Министерство Иностранных Дел России (2017): История двусторонних отношений, URL: <https://portugal.mid.ru/ru/countries/> (приступлено 29.04.2024)
- Чернявский, Станислав Иванович (2016): У истоков российско-португальских отношений, *Ибероамериканские тетради*, 2016(3): сс. 15-26, URL: <https://doi.org/10.46272/2409-3416-2016-3-15-26> (приступлено 29.04.2024)
- Яковлева Н. (2017): Три опоры российско-португальских отношений, *Мировая экономика и международные отношения*, 2017, т. 61, № 10, сс. 66-75, URL: <https://doi.org/10.20542/0131-2227-2017-61-10-66-75> (приступлено 29.04.2024)
- Яковлева, Наиля Магитовна и Яковлев, Петр Павлович (2019): Португалия: постреволюционное развитие и динамика отношений с Россией, *Перспективы. Электронный журнал*, 2019, №2 (18), URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/portugaliya-postrevolyutsionnoe-razvitie-i-dinamika-otnosheniy-s-rossiey> (приступлено 29.04.2024)
- 24Sapo (2022): Afinal não foi por unanimidade. PCP votou contra o convite para Zelensky discursar no Parlamento, URL: <https://24.sapo.pt/atualidade/artigos/convite-a-zelensky-aprovado-na-ar> (приступлено 29.04.2024)
- AD (2024): Ucrânia: estamos sempre do lado da liberdade e da democracia, URL: <https://ad2024.pt/noticias/ucrania-estamos-sempre-do-lado-da-liberdade-e-da-democracia> (приступлено 29.04.2024)
- AD Programa (2024): Programa Eleitoral, URL: <https://www.portugal.gov.pt/gc24/programa-do-xxiv-governo-pdf.aspx> (приступлено 29.04.2024)
- Afonso, Biscaia and Salgado, Susana (2023): The Ukraine-Russia war and the Far Right in Portugal: Minimal impacts on the rising populist Chega party,

- in Gilles Ivaldi and Emilia Zankina (eds): *The Impacts of the Russian Invasion of Ukraine on Right-wing Populism in Europe*, European Center for Populism Studies (ECPS), Brussels, URL: <https://www.populismstudies.org/the-ukraine-russia-war-and-the-far-right-in-portugal-minimal-impacts-on-the-rising-populist-chega-party/> (приступљено 29.04.2024)
- Amado, Carolina (2024): Lisboa decide cessar Protocolo de Amizade e Cooperação com Moscovo, *Público*, URL: <https://www.publico.pt/2024/02/20/mundo/noticia/lisboa-decide-cessar-protocolo-amizade-cooperacao-moscovo-2081064> (приступљено 29.04.2024)
- Amato, Gian (2022): Zelensky fala no Parlamento de Portugal após dizer que o país 'quase' defende a Ucrânia, URL: <https://blogs.oglobo.globo.com/portugal-giro/post/zelensky-fala-no-parlamento-de-portugal-apos-dizer-que-o-pais-quase-defende-ucrania.html> (приступљено 29.04.2024)
- Bloco (2022): Não à agressão imperialista da Rússia. Por uma Ucrânia integral e neutral, URL: <https://www.bloco.org/noticias/comunicados/item/3635-nao-a-agressao-imperialista-da-russia-por-uma-ucrania-integral-e-neutral.html> (приступљено 29.04.2024)
- Bloco (2024): Programa eleitoral do Bloco de Esquerda, URL: https://www.bloco.org/media/PROGRAMA_BLOCO_2024.pdf (приступљено 29.04.2024)
- BPortugal (2022): Comunicado do Banco de Portugal sobre o Boletim Económico de março de 2022, URL: <https://www.bportugal.pt/comunicado/comunicado-do-banco-de-portugal-sobre-o-boletim-economico-de-marco-de-2022> (приступљено 29.04.2024)
- Chega (2022): Chega propõe que Governo reconheça Rússia como Estado patrocinador do terrorismo, URL: <https://partidochega.pt/index.php/2022/11/29/chega-propoe-que-governo-reconheca-russia-como-estado-patrocinador-do-terrorismo/> (приступљено 29.04.2024)
- CNN (2024): Ventura admite tropas portuguesas na Ucrânia e tem uma posição clara sobre Putin, URL: <https://cnnportugal.iol.pt/videos/ventura-admite-tropas-portuguesas-na-ucrania-e-tem-uma-posicao-clara-sobre-putin/65ef79c30cf2c4edbc0e258c> (приступљено 29.04.2024)
- Crisóstomo, Pedro (2024): Portugal congelou 25 milhões em activos russos desde o início da guerra, *Público*, URL: <https://www.publico.pt/2024/02/24/economia/noticia/portugal-congelou-25-milhoes-activos-russos-desde-inicio-guerra-2081469> (приступљено 29.04.2024)

- DNacional (2024): Apoio militar à Ucrânia, República Portuguesa Defesa Nacional, URL: https://www.defesa.gov.pt/pt/comunicacao/documentos/Lists/PDEFINTER_DocumentoLookupList/apoio_militar_Portugal_Ucrania_20240222.pdf (приступљено 29.04.2024)
- Esquerda (2024): Como a Europa (e Portugal) contornam as sanções que impuseram à Rússia, URL: <https://www.esquerda.net/artigo/como-europa-e-portugal-contornam-sancoes-que-impuseram-russia/89950> (приступљено 29.04.2024)
- Ferrão, André Campos (2023): Portugal pledges long-term support in Ukraine's fight for independence, *Euractiv*, URL: <https://www.euractiv.com/section/politics/news/portugal-pledges-long-term-support-in-ukraines-fight-for-independence/> (приступљено 29.04.2024)
- Figueiredo, Inês André (2023): Pedro Soares: "O Bloco de Esquerda foi à Ucrânia fazer o quê?", *Observador*, URL: <https://observador.pt/2023/05/27/pedro-soares-o-bloco-de-esquerda-foi-a-ucrania-fazer-o-que/> (приступљено 29.04.2024)
- Georgian, Armen (2023): Russia has to 'find a way out of' its own mess, Portugal's foreign minister says, *France 24*, URL: <https://www.france24.com/en/tv-shows/talking-europe/20230428-russia-has-to-find-a-way-out-of-its-own-mess-portugal-s-foreign-minister-says> (приступљено 29.04.2024)
- Gomes, Hélder and Rosa, Sofia Miguel (2022): Com o escalar de duas guerras no mundo, Portugal tem a Defesa preparada?, *Expresso*, URL: <https://expresso.pt/politica/eleicoes/legislativas-2024/grandes-temas/2024-02-19-Com-o-escalar-de-duas-guerras-no-mundo-Portugal-tem-a-Defesa-preparada--d4aae9b7> (приступљено 29.04.2024)
- Gomes, Joana Abrantes (2022): Proibição de vistos a russos? Portugal contra sanções que penalizem o “povo russo”, *SAPO*, URL: <https://eco.sapo.pt/2022/08/19/proibicao-de-vistos-a-russos-portugal-contra-sancoes-que-penalizem-o-povo-russo/> (приступљено 29.04.2024)
- Laranjeira, Francisco (2024): Portugueses podem agora ingressar na Guarda Nacional da Ucrânia, anuncia Zelensky, *Executive Digest*, URL: <https://executivedigest.sapo.pt/noticias/portugueses-podem-agora-ingressar-na-guarda-nacional-da-ucrania-anuncia-zelensky/> (приступљено 29.04.2024)
- Livre (2023): 1 ano de guerra na Ucrânia, URL: <https://partidolivre.pt/comunicado/1-ano-de-guerra-na-ucrania> (приступљено 29.04.2024)

- Livre Programa (2024): Programa do LIVRE às Eleições Legislativas de 2024, URL: https://partidolivre.pt/wp-content/uploads/2024/02/Programa2024_LIVRE.pdf (приступљено 29.04.2024)
- Lopes, Maria (2023): PAN quer agraciar Zelensky com Ordem da Liberdade para assinalar um ano de guerra, URL: <https://www.publico.pt/2023/02/15/politica/noticia/pan-quer-agraciar-zelensky-ordem-liberdade-assinalar-ano-guerra-2038925> (приступљено 29.04.2024)
- Lusa (2023): Portugal: State has no sanctions on Russian oligarchs since start of war – think tank, URL: <https://www.lusa.pt/article/41420421/portugal-state-has-no-sanctions-on-russian-oligarchs-since-start-of-war-think-tank> (приступљено 29.04.2024)
- Maduro, Hugo (2023): PCP não concorda com viagem do Presidente da República à Ucrânia, *SIC Notícias*, URL: <https://sicnoticias.pt/especiais/guerra-russia-ucrania/2023-08-22-PCP-nao-concorda-com-viagem-do-Presidente-da-Republica-a-Ucrania-21a06360> (приступљено 29.04.2024)
- Malhado, Alexandre R. (2022): Ex-militares portugueses que vão combater na Ucrânia pedem donativos, *Sábado*, URL: <https://www.sabado.pt/portugal/detalhe/ex-militares-portugueses-que-vaio-combater-na-ucrania-pedem-donativos> (приступљено 29.04.2024)
- Negócios (2022): Bloco de Esquerda: “A NATO não passou a ser pomba da paz”, URL: <https://www.jornaldenegocios.pt/economia/europa/invasao-da-ucrania/detalhe/bloco-de-esquerda-a-nato-nao-passou-a-ser-pomba-da-paz> (приступљено 29.04.2024)
- Novo (2024): Ucrânia: Luís Montenegro garante solidariedade “intocável”, URL: <https://onovo.sapo.pt/noticias/ucrania-luis-montenegro-garante-solidariedade-intocavel/> (приступљено 29.04.2024)
- Observador (2023a): Portugal lembra que é contra bombas de fragmentação como as que os EUA vão dar à Ucrânia, URL: <https://observador.pt/2023/07/08/portugal-lembra-que-e-contra-bombas-de-fragmentacao-como-as-que-os-eua-vaio-dar-a-ucrania/> (приступљено 29.04.2024)
- Observador (2023b): Ucrânia. PCP considera grave o "posicionamento de submissão" de Portugal, URL: <https://observador.pt/2023/02/23/ucrania-pcp-considera-grave-o-posicionamento-de-submissao-de-portugal/> (приступљено 29.04.2024)
- Observador (2024a): Rui Tavares defende que Ucrânia "tem de ser apoiada para vencer a guerra": "É uma maneira de parar Putin longe da União Europeia", URL: <https://observador.pt/2024/02/27/rui-tavares-defende->

- que-ucrania-tem-de-ser-apoiada-para-vencer-a-guerra-e-uma-maneira-de-parar-putin-longo-da-uniao-europeia/ (приступљено 29.04.2024)
- Observador (2024b): Ucrânia: PCP indica "dia triste" para a paz e "um dia bom para a hipocrisia", URL: <https://observador.pt/2024/02/24/ucrania-pcp-indica-dia-triste-para-a-paz-e-um-dia-bom-para-a-hipocrisia/> (приступљено 29.04.2024)
- PAN (2024): Programa Eleitoral do PAN, URL: <https://2024.pan.com.pt/program> (приступљено 29.04.2024)
- PCP (2022a): Defender a paz, travar a escalada de confrontação, URL: <https://www.pcp.pt/defender-paz-travar-escalada-de-confrontacao> (приступљено 29.04.2024)
- PCP (2022b): Dossier sobre a situação na Ucrânia – elementos para a compreensão, URL: <https://www.pcp.pt/ucrania> (приступљено 29.04.2024)
- PDiplomatico (2024): Apoio Português à Ucrânia, *Portal Diplomático*, URL: <https://portaldiplomatico.mne.gov.pt/servicos/servicos-informativos/ucrania/apoio-portugues-ucrania#1-apoio-humanitario> (приступљено 29.04.2024)
- PortugalGov (2022): Portugal condena veementemente ação militar da Rússia sobre território ucraniano, XXII Governo, URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc22/comunicacao/noticia?i=portugal-condena-veementemente-acao-militar-da-russia-sobre-territorio-ucraniano> (приступљено 29.04.2024)
- PortugalGov (2024a): Portugal apoia a Ucrânia com 100 milhões de euros, XXIII Governo, URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/comunicacao/noticia?i=portugal-apoia-a-ucrania-com-100-milhoes-de-euros> (приступљено 29.04.2024)
- PortugalGov (2024b): Rússia deve ser responsabilizada pelos crimes e destruições na Ucrânia, URL: <https://www.portugal.gov.pt/pt/gc23/comunicacao/noticia?i=russia-deve-ser-responsabilizada-pelos-crime-e-destruicoes-na-ucrania> (приступљено 29.04.2024)
- PS (2024a): À Ucrânia é devida a solidariedade democrática, URL: <https://ps.pt/a-ucrania-e-devida-a-solidariedade-democratica/> (приступљено 29.04.2024)
- PS (2024b): Apoio ao esforço de guerra da Ucrânia é vital para a segurança da Europa, URL: <https://ps.pt/apoio-ao-esforco-de-guerra-da-ucrania-e-vital-para-a-seguranca-da-europa/> (приступљено 29.04.2024)

- PS Programa (2024): Programa Eleitoral do Partido Socialista – Eleições Legislativas 2024 – Portugal Inteiro, URL: https://ps.pt/wp-content/uploads/2024/02/PS-Portugal_Inteiro_2024-6.pdf (приступљено 29.04.2024)
- Renascença (2023): PCP vota contra solidariedade com a Ucrânia. "É tão absurdo como caricato", critica ministro, URL: <https://rr.sapo.pt/noticia/politica/2023/02/24/pcp-vota-contra-solidariedade-com-a-ucrania-e-tao-absurdo-como-caricato-critica-ministro/321445/> (приступљено 29.04.2024)
- RFI (2022): Portugal vai avançar com apoio financeiro à Ucrânia, URL: <https://www.rfi.fr/pt/mundo/20220521-portugal-vai-avan%C3%A7ar-com-apoio-financeiro-%C3%A0-ucr%C3%A2nia> (приступљено 29.04.2024)
- RTP (2024a): Portugal trabalha "em várias frentes" para reforçar apoio a Kiev, URL: https://www.rtp.pt/noticias/guerra-na-ucrania/portugal-trabalha-em-varias-frentes-para-reforcar-apoio-a-kiev_n1566309 (приступљено 29.04.2024)
- RTP (2024b): Montenegro sucede a Costa. XXIV Governo Constitucional já tomou posse, URL: https://www.rtp.pt/noticias/politica/montenegro-sucede-a-costa-xxiv-governo-constitucional-toma-posse_e1561437 (приступљено 29.04.2024)
- Tavares, Rita (2023): Mariana Mortágua ataca Costa: "Poder absoluto só está preocupado em sobreviver ao dramalhão do 4º andar do Ministério" – como aconteceu, *Observador*, URL: <https://observador.pt/liveblogs/convencao-do-be-marca-novo-ciclo-com-mariana-mortagua/> (приступљено 29.04.2024)
- Trading Economics (2022a): Portugal Exports from Russia 2012-2023, URL: <https://tradingeconomics.com/portugal/exports/russia> (приступљено 29.04.2024)
- Trading Economics (2022b): Portugal Imports from Russia 2012-2023, URL: <https://tradingeconomics.com/portugal/imports/russia> (приступљено 29.04.2024)
- Visão (2022): Ucrânia: PAN solidário com povo ucraniano e repudia "fortemente ofensiva russa", URL: https://visao.pt/atualidade/mundo/guerra-na-ucrania/2022-02-24-ucrania-pan-solidario-com-povo-ucraniano-e-repudia-fortemente-ofensiva-russa/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=ucrania-pan-solidario-com-povo-ucraniano-e-repudia-fortemente-ofensiva-russa (приступљено 29.04.2024)

ZAP (2023): Ucrânia origina (mais) tensão no Bloco de Esquerda, URL: <https://zap.uei.pt/ucrania-tensao-bloco-533760> (приступљено 29.04.2024)

Zelensky, Volodymyr (2023): Joint Declaration by Ukraine and the Portuguese Republic, President of Ukraine Official Website, URL: <https://www.president.gov.ua/en/news/spilna-deklaraciya-ukrayini-ta-portugalskoyi-respubliki-84201#:~:text=The%20Portuguese%20Republic%20actively%20contributes,for%20military%20assistance%20to%20Ukraine> (приступљено 29.04.2024)

Aleksa Filipović

Institute of European Studies, Belgrade

PORTUGAL AND THE UKRAINIAN CRISIS – RELATIONS BETWEEN LISBON AND MOSCOW AFTER FEBRUARY 2022

Summary: Until February 2022, relations between Portugal and Russia were mainly based on trade, cultural and tourism exchanges. After the start of the Russian invasion of Ukraine (so-called Special Military Operations) in February 2022, relations between Lisbon and Moscow deteriorated sharply, although trade exchanges continued through the so-called "third countries". Official Lisbon fully supports Ukraine in the war against Russia, helping it financially, politically, humanitarially and militarily. Almost all the parliamentary political parties of Portugal share the same position of the Portuguese government on this issue, except for the Portuguese Communist Party and to some extent the Left Bloc. The results of the research show that Lisbon's current position towards Ukraine will not have any great significance for Russia and its geopolitical decision-making. Depending on how the war in Ukraine ends and what relations between NATO, the EU and Russia will be, it can be expected that there will still be economic cooperation between Russia and Portugal.

Keywords: Portugal, Ukraine, Russia, SMO, EU, NATO.

Aleksa Filipović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

PORTUGAL E A CRISE UCRANIANA – RELAÇÕES ENTRE LISBOA E MOSCOVO APÓS FEVEREIRO DE 2022

Resumo: Até fevereiro de 2022, as relações entre Portugal e a Rússia baseavam-se principalmente em intercâmbios comerciais, culturais e turísticos. Após o início da invasão russa da Ucrânia (o assim chamado operação militar especial) em Fevereiro de 2022, as relações entre Lisboa e Moscovo deterioraram-se acentuadamente, embora as trocas comerciais tenham continuado através das chamadas "países terceiros". A Lisboa oficial apoia totalmente a Ucrânia na guerra contra a Rússia, ajudando-a financeira, política, humanitária e militarmente. Quase todos os partidos políticos parlamentares de Portugal partilham a mesma posição do governo português sobre esta questão, exceto o Partido Comunista Português e, em certa medida, o Bloco de Esquerda. Os resultados da investigação mostram que a posição actual de Lisboa em relação à Ucrânia não terá grande significado para a Rússia e para a sua tomada de decisões geopolíticas. Dependendo de como terminar a guerra na Ucrânia e de como serão as relações entre a NATO, a UE e a Rússia, pode-se esperar que ainda haja cooperação económica entre a Rússia e Portugal.

Palavras-chave: Portugal, Ucrânia, Rússia, OME, UE, NATO.

Петар С. Ђурчић

Институт за европске студије, Београд

ПРИВРЕДА ПОРТУГАЛИЈЕ И ЕКОНОМСКИ ОДНОСИ СА НЕМАЧКОМ У ХХІ ВЕКУ: ШАНСЕ ЗА РАЗВОЈ У ДОБУ КРИЗА

Сажетак: Као делови Европске уније и еврозоне, Португалија и СР Немачка баштине вишедеценијску историју сарадње. Међутим, пред обе земље налазе се велики изазови и могућности. Немачка се последњих година суочава са интензивним преобликовањем сопственог геоекономског статуса. Супротно томе, Португалија, премда се налази међу развијенијим државама Европе и света, више деценија покушава да пронађе одговарајући *modus operandi*, пре свега због чињенице да се земља суочила са великим економским проблемима и презадуженошћу. Изазови отварају и многе могућности за сарадњу компатибилних привреда. Пре свега, Немачка је подржавала напоре Португалије за стабилизацијом након економске кризе и кризе еврозоне у оквиру мултилатераног система међународних финансијских институција. Такође, немачка предузећа традиционално су присутна у Португалији где учествују у нарочитом уделу у индустрији и грађевинарству. Након руске инвазије и почетка рата у Украјини (а услед вишедеценијске тежње за развојем обновљивих извора), Немачка је постала веома заинтересована за португалске могућности у области нових извора енергије. Имајући све наведено у виду, циљ овог рада јесте да прикаже економске односе двеју земаља, а у контексту управљања кризама и могућностима развоја.

Кључне речи: Немачка, Португалија, економија, криза еврозоне.

Португалија и Немачка: историјски преглед односа и геоекономски профили

Премда би се могло рећи доста о богатој прошлости Португалије и Немачке, као и њиховој ванредно важној улози у европској и светској историји, мора се истаћи да се сваки закључак своди на упечатљиву слику поређења Давида и Голијата. Као стара поморска велесила која је пресудно утицала на отварање Европе према свету на почетку XV века, Португалија је успела да прошири свој утицај на бројне колоније међу којима су најважнији Бразил, Мозамбик, Ангола и, иначе њен последњи посед, кинески Макао. Португалске границе остале су непромењиве још од раскида уније са Шпанијом у вишедеценијским ратовима током XVII века. Супротно томе, Немачка је кроз различите фазе своје историје била централноевропска сила са пресудно важном улогом у сливу Подунавља и региону Балтичког мора. Често мењајући границе, Немачка се у данашњем облику усталила тек након уједињења 1990. године, мада су у том формату њене границе утврђене још након Другог светског рата (поготово према Пољској на линији Одра-Ниса).

Немачко-португалски односи, предма пословично блиски о чему сведоче и родбинске везе између португалске династије и немачких владарских кућа, доживели су погоршање у Првом светском рату са порастом антигерманског сентимента због бруталних немачких ратних кампања на Атлантском океану. Под утицајем Уједињеног Краљевства португалска влада је конфисковала немачке бродове током 1916. године што је довело и до немачке објаве рата званичном Лисабону. Као последица тога, Португалци су протерали Немце са сталним пребивалиштем уз поништавање процеса натурализације (додељивања држављанства). Током међуратног периода, португалско опадање демократије одвијало се симултарно са немачким случајем. Млада португалска демократска република (успостављена 1910. године) убрзо је замењена новом државом насталом у војном пучу 1926. године. Нова држава (Estado Novo) на челу са Антониом де Оливеиром Салазаром умногоме је служио као пример антидемократским покретима широм Европе, укључујући и Немачку (Ђурчић, 2023). Премда је током Другог светског рата Португалија била неутрална, Салазаров режим је давао уступке и Берлину и Лондону. Немачкој страни Португалци су продавали волфрам који је био важан као критична сировина за војску. Након Другог светског

рата Немачка и Португалија поделиле су заједничку судбину Западне Европе. Обе земље постале су чланице НАТО, укључиле су се у Европску економску заједницу, Европску унију и еврозону. Западнонемачки, а касније и свенемачки Бундесвер је од 1965. до 1993. имао Команду за тактичку обуку ваздухопловних снага у португалском аеродрому Бежа.

У историји економских односа посебно важне биле су принудне миграције Јевреја из Португалије у немачке земље. Још током XVII века у Хамбургу је била мала трговачка заједница коју су чиниле и португалске породице. Највећа немачка лука могла је да се похвали и португалским кварталом, четврти са развијеним угоститељством. Економски односи између двеју земаља нарочито су постали динамични током шездесетих година XX века. Најпре је 1960. године Португалија била једна од оснивача ЕФТЕ (заједно са Уједињеним Краљевством, Аустријом, Норвешком, Шведском, Швајцарском, Финском и Данском). Након тога, 1964. потписан је Уговор о регрутацији између СР Немачке и Португалије којим су предвиђени услови за појаву гастарбајтера у Немачкој. Економске миграције Португалаца ка Немачкој наставиле су се и у наредним десетлећима, поготово постајући интензивне у првим деценијама XXI века због економске кризе и стагнације у Португалији.

Уколико се погледају бројни демографски и економски индикатори, јасно је да је Немачка далеко већа и доминантнија земља од Португалије. У погледу величине Португалија је скоро 4 пута мања од Немачке (92.230 наспрам 357.590 километара квадратних), док је у популационом погледу ситуација још драстичнија будући да Немачка има 10 пута више становника од Португалије (скоро 84 наспрам 10,4 милиона људи). Такође, Немачка је и гушће насељенија земља (238 наспрам 112 становника по километру квадратном). Као трећа економија света, Немачка је далеко снажнија од Португалије будући да има БНП у износу од 4,5 хиљада милијарди, наспрам португалских 270 милијарди долара. У БНП према паритету куповне моћи ситуација је нешто повољнија за Португалију (456 милијарди долара), премда Немачка и у том сегменту доминира (5,8 хиљада милијарди). Имајући наведено у виду, Немачка има и знатно већи БНП по глави становника и БНП према паритету куповне моћи *per capita* (54.000 и 69.200 долара) од Португалије (26.000 и 43.870 долара). Бруто друштвени производ Португалије је 255 милијарде, а Немачке 4,1 хиљаде милијарди долара. Заједничко обема земаљама јесте да имају дуги очекивани животни век становништва (око

81 годину), ниску стопу фертилитета (око 1,6 у Немачкој, односно 1,4 у Португалији), стопу рађања код адолесцената (у Немачкој 7,5 на 1000 жена између 15 и 19 година, односно 7,4 у Португалији) и малу стопу морталитета деце на порођају и у првих пет година живота (у Немачкој 3,6%, односно 3,1% у Португалији).

У погледу економске структуре, Немачка је земља у којој доминирају трговина и услуге, а извоз износи више од 50% БДП-а док је увоз на 49%. Индустрија представља око $\frac{1}{4}$ БДП-а док је пољопривреда на мање од 1%. У односу на Немачку, пољопривреда у Португалији чини око 2% БДП-а, а индустрија мање од $\frac{1}{5}$. За разлику од Немачке која је извозно оријентисана привреда, у Португалији је обрнут случај будући да увоз доминира (52% наспрам 49,6% БДП-а). Португалија је имала и велики прилив страних директних инвестиција. Наиме, од 1990. у ову земљу је на таласу великих промена и уласком у Европску економску заједницу дошло 2,6 милијарди, да би 2000. године било инвестирано 7,3 милијарде долара. Тај тренд наставио се све до 2014. године када је у Португалију било уложено 12,045 милијарди долара, а након великог пада 2015. уследио је убрзан опоравак од 2016. до 2020. године који није успео да превазиђе врхунац из 2015. године. Иако је 1990. године примала нешто више од 2,5 милијарди долара директних страних инвестиција, Немачка је успела да доживи нагли економски успон и привуче 248 милијарди 2000. године. Слично Португалији и Немачка је 2014. године доживела велики пад инвестиција када је у ову земљу дошло 19,5 милијарди, али након тога је уследио успон и стабилизација од 2015. до 2020. године (када се са 62 милијарде 2015. године број инвестиција повећао на 166,9 и 160 милијарди 2018. и 2020). У првим годинама пандемије ковида, уследио је пад, тако да се у Немачку 2021. и 2022. слило 95,9 и 47,3 милијарде долара. У последњих неколико година у обе земље, које су иначе чланице еврозоне, велики је пораст инфлације (од 2020. до 2023. у Немачкој је она порасла са 1,9 на 5,3, то јест са 1,9 на 5% у Португалији) (World Bank, 2024).

У инфраструктурном погледу, Португалија се налази на маргинама континенталног европског путног и железничког саобраћаја. Уколико се у обзир узме трансевропска транспортна мрежа (Trans-European Transport Network (TEN-T)), кроз ову земљу пролази атлантски коридор који повезује Лисабон са немачким Манхајмом. Међу најважијим инфраструктурним пројектима у Португалији, Европска унија је одредила

железничку мрежу Лисабон-Мадрид и Порто-Лисабон, а предвидела је и средства за стратешки важну луку Лисабон. Насупрот изолованој Португалији, Немачка је инфраструктурно кључна европска земља. Кроз њу пролазе коридори Северно море-Балтик (који обухвата Финску, Естонију, Летонију, Литванију, Пољску, Немачку, Низоземску и Белгију), Исток/Оријент-Медитеран (који пролази кроз Немачку, Чешку, Аустрију, Словачку, Мађарску, Румунију, Бугарску, Грчку и Кипар), Скандинавија-Медитеран (који укључује Финску, Шведску, Данску, Немачку, Аустрију и Италију), Рајна-Алпи (који захвата Низоземску, Белгију, Немачку, Швајцарску и Италију) и Рајна-Дунав (где учествују Немачка, Аустрија, Словачка, Мађарска и Румунија). Поређења ради, Француска је укључена само у медитерански, атлантски и коридор Северно море-Медитеран (Mobility and Transport, 2024a; Mobility and Transport, 2024b; Secchi, 2022).

Немачка и Португалија припадају земљама са изузетно богатом традицијом бродарства и лучког саобраћаја. Немачка је овај положај задржала кроз луку Хамбург чија је годишња карго тонажа износила 114.300.000 тона, заостајући само иза Ротердама, Антверпен-Брижа и Новоросијска. Нешто боља ситуација по Португалију јесте у погледу контејнерског саобраћаја према TEU (Twenty-foot equivalent unit – Јединица еквивалента двадесет стопа) где се међу 20 навећих европских лука налази Синес са 1.663.300 контејнера. Супротно томе, немачке луке Хамбург и Бремерсхафен су на 3. и 6. месту (са 7.700.000 и 4.604.000 контејнера) (Port of Hamburg, 2024).

Криза јавног дуга и криза еврозоне:

Португалија као „смерно чедо“ немачке политике штедње

Португалска криза била је другачија у односу на ону из Грчке која је била *enfant terrible* европске политике током претходне деценије. Још од Каранфилске револуције 25. априла 1974. поред политичке догодила се и економска криза. Иако је Салазар оставио 2,8 милијарди долара у злату и резервама у страним валутама, социјалистичке власти су од 1974. године практиковале велика задуживања, национализацију имовине и експанзивну фискалну политику којом су повећавали редистрибуцију богатства. Уз то, дошло је и до великог прилива португалског

становништва из некадашњих колонија које су стекле независност током седамдесетих година XX века, тако да је незапосленост са 1,7% скочила на 6,2% 1976. године. Повећање незапослености и увође минималне зараде довело је до губитка преосталих резерви из Салазарове епохе. Европска заједница почела је веома да помаже Португалију која је 1986. године постала њен део. Још од половине осамдесетих година стабилизувала се влада Социјалдемократске партије (PSD) која је припадала десном центру и спроводила је политику неолибералних начела. Тада је дошло до раста тржишта, повећавања домаће потражње и опадања незапослености. Током деведесетих година дошло је до пораста задужености и у приватном сектору и привредни раст је доживео стагнацију. Влада Социјалдемократске партије спровела је још током деведесетих година XX века структуралне реформе које су имале за циљ да ојачају Португалију. Банкарско и финансијско тржиште било је приватизовано, либерализовано и дерегулисано. Кућна штедња је опала, задуженост се повећала, а предузећа су приватизована. Потрошња домаћинства и задуженост су рапидно порасле. Овакве реформе су уништиле и конкуритивност, јер се банке нису фокусирали на индустријске секторе. Такође, у земљи је дошло до праве грађевинске грознице током деведесетих година. Насупрот грађевинарству које је током последње деценије XX века доживело експлозију, кључне производне гране попут текстилне индустрије, обућарства и сродних области нагло су опале. То је све довело до тога да се португалска економија преусмерила ка домаћој потрошњи и расту сектора услуга. Пораст сектора кредитних услуга довео је до пораста и приватног и државног кредита. Раст каматних стопа посебно је погодио Португалију током 1999. и 2000. године, што је довело до пораста дефицита и нивоа задужености. Према томе, португалски економски пад био је повезан са пропашћу идеје раста домаће потражње засноване на задуживању. Такође, португалски сектор извоза доживео је велике проблеме будући да је дошло до опадања индустријске производње и пораста незапослености са 5,1% у 2000. години на 9,2% у 2009. и 17,5% у 2011. Такође, Португалију је погодио и снажни талас деиндустријализације. Ранији португалски извоз зависио је од текстилне индустрије и обућарства, али је појава конкуренције из Источне Европе, Северне Африке и Источне Азије пореметила традиционално јаке гране индустрије. Ове две гране су током 1999. године износиле око 1/3 укупног индустријског радништва и извоза.

Улазак Кине у Светску трговинску организацију, као и приступање земаља Централне и Источне Европе ЕУ 2004. године, отежали су положај Португалије. Прилагођавање португалског ескуда евр такође је довело и до поремећаја спољнотрговинског биланса. Такође, покушаји да се Португалија афирмише као произвођач аутомобилске индустрије и електричних машина (где су посебно предњачиле немачке инвестиције) нису могли да заживе будући да су земље Централне и Источне Европе биле велика конкуренција (Amaral, 2023; Nicholls, 2015).

Проблем око кризе евра почивао је у неколико аспеката. Још је британски конзервативни политичар Вилијам Хејг (William Hague) у Фонтенблоу 1998. године говорио да је еврозона зграда без излаза. Убрзо по избијању светске економске кризе у САД, почетком 2009. године еврозона је проширена уласком Словачке, а ЕРМ-у (Exchange Rate Mechanism) су се прикључиле Естонија, Данска, Летонија и Литванија које су своје валуте ускладиле са евром. Већ почетком те године ЕУ је инсистирала да Француска, Шпанија, Ирска и Грчка умање своје буџетске дефиците. Почетком пролећа агенција Стандард и Пур смањила је кредитни рејтинг Грчке, а слично се догодило и са Шпанијом и Португалијом. Почетком 2011. Естонија се прикључила еврозони, док је кредитна агенција Фич након Стандард и Пура и Мудија смањила кредитни рејтинг Грчке. Пред Немачком је било неколико опција. Потенцијални излазак Грчке из еврозоне отворио би могућност стварања институционалних механизма за излазак Немачке (за шта су се залагали поједини политичари). Друга опција значила је одустајање од даље помоћи немачких држављана и пореских обвезника медитеранским земљама и Ирској. Међутим, ова опција била је превише ризична због присуства немачких и француских банака у овим земљама и додатно би отежала стабилизационе мере које су владе две највеће европске земље спровеле на домаћем тржишту. Трећа могућност је подразумевала да се спасавање спроводи преко ЕЦБ који би узимао обвезнице земљама дужницима што је било у супротности са идејом да ЕЦБ буде искључиво гарант стабилизацији цена. Четврта могућност је подразумевала да се на ЕУ пребаци одлучивање у економској политици, што је било у супротности са немачком идејом социјално-тржишне привреде. У том контексту немачки Уставни суд донео је и одлуку да је ЕУ савез држава, а не некаква федерална целина. Немачка је, с тога, почела да инсистира да се земље европске периферије придржавају Маастрихтског уговора

и Пакта за стабилност и раст. То је био разлог због чега су немачка канцеларка Ангела Меркел (Angela Merkel) и тадашњи министар финансија Волфганг Шојбле (Wolfgang Schäuble) инсистирали на увођењу правила о ограничењу дугова. Самим тим, Париз и Берлин су се одлучили за мултилатералне мере дисциплиновања Грчке преко ЕУ, ЕЦБ, ММФ-а и других влада које су поднеле пакет од 110 милијарди евра за ту земљу. Фебруара 2011. године министри финансија еврозоне су установили стални фонд европског стабилизационог механизма (ESM) у износу од 500 милијарди евра. Маја 2011. су ММФ и ЕЦБ одлучиле да одобре 78 милијарди евра Португалији (Vaimbridge & Whyman, 2015; Bundesministerium der Finanzen, 2023; Story, 2014). Прва земља која је напустила програм ЕУ и ММФ била је Ирска (која је имала дуг владе од 139,4% БДП-а), док се Португалија такође кретала ка путу опоравка. И поред пораста незапослености и задужености, Португалија није била ни близу грчког сценарија. Премда је Португалија од 1996. до 2007. имала мању стопу задужености према БДП-у у односу на Немачку, структурна је криза довела до експлозије задужености у овој иберијској земљи на Атлантику. Пошто нису успеле да спроведу смањивање дефицита са 9,3% у 2009. на 3% у 2013. години, португалске власти су се окренуле мерама штедње смањујући плате за 5% и повећавајући порез за 2%. Влада у Лисабону је пристала, уз Словенију, Грчку и Ирску (ову последњу након референдума), на увођење фискалног пакта којим су уведене кочнице националног дуга (Dooley, 2018; Nicholls, 2015; Moreira, 2020; Yeh-Yun et al., 2014; Young, 2014).

Улога Берлина у тим мерама била је посебно важна. Наиме, Немачка је креирала систем споразума о политици дуга који, како је тврдио тадашњи министар спољних послова Гвидо Вестервеле (Guido Westerwelle), није могао да се поништи на изборима. Либерални министар Вестервеле је инсистирао на томе да привредни раст није производ задуживања, него конкурентности. Као решење за подизање конкурентности потребне су биле структурне реформе. На ЕУ нивоу захтевала се мања потрошња, боље коришћење ресурса, употреба структурних и кохезионих фондова, већа доступност дугорочним кредитима, афирмација инфраструктуре на европском нивоу, као ојачана зона слободне трговине у Азији и Америци (Auswaertiges-amt, 2012a). Вестервеле је, даље, инсистирао и на томе да је потребно успоставити европски механизам стабилности давањем кредита за Грчку, Ирску и Португалију.

Немачка је до 2012. године дала 22 милијарде евра на осовину и гаранције за преко 200 милијарди евра чиме је послала јасан сигнал за остала финансијска тржишта (Auswaertiges-amt, 2010; Auswaertiges-amt, 2012b; Auswaertiges-amt, 2012c; Auswaertiges-amt 2012d; Auswaertiges-amt 2013a; Auswaertiges-amt 2013b; Auswaertiges-amt, 2010).

Португалија је попустила у либерализацији мера отпуштања, смањене су бирократске препреке, извршена је оптимизација радних места и унапређен систем обуке, што је довело до тога да се на Doing Business листи ова земља нађе на 31. месту на свету. Као последица реформи извоз је повећан са 28% на 41% са трендом раста. Португалска индустрија обуће доживела је успон, што је и био део општег процеса стабилизације. Првих година после кризе незапосленост је пала, али је тзв. одлив мозга постао велика претња. Португалија је и након реформи имала велику стопу јавног дуга (2011. дуг је био 93, а 2015. 129% БДП-а). Програми штедње су оштетили средњу класу, а у Португалији је 2,5 милиона људи било на ивици сиромаштва. Истовремено, влада је подигла старосну границу за одлазак у пензију на 66 година и поред отпора синдиката (Schultz, 2014b). Немачки медији захтевали су флексибилније тржиште рада и дебирократизацију грађевинског и пореског сектора (Schultz, 2014a). Проблема је било и током спровођења мера штедње будући да је национални дефицит Португалије наставио да расте и био је 1,8% изнад циљаних 5%, а такође их је било и у буџетским приходима, то јест у областима производње, пореза и доприноса. Рецесија је довела до колапса пореских прихода, па су кредитори морали да прилагођавају услове. И поред тога, у односу на 2009. и 2010. годину када је дефицит био око 10%, 2011. је сведен на око 4,4 % (Zeit, 2012; DPA, 2012). Мере у Португалији подразумевале су смањивање и замрзавање пензија већих од 1.500 евра, умањивање износа и трајања подршке за незапослене, повећавање ПДВ-а, редукуцију потрошње за здравствени систем, као и продају државне имовине и реформисање тржишта рада (Spiegel, 2011).

Португалски уставни суд је прогласио неуставним владине одлуке о штедњи што је довело и до обуставе последњег кредита из 2014. године (Zeit, 2014). Дужничка криза се продубила у Грчкој посебно током 2014-2016. године, као и под притиском рата у Украјини. Међутим, званични Берлин је, судећи према изјавама тадашњег министра спољних послова Франка-Валтера Штајнмајера (Frank-Walter Steinmeier),

истицао Португалију као позитиван пример у спровођењу реформи (Auswaertiges-amt, 2015). Привредни раст се убрзао под левичарском владом, а смањен је и буџетски дефицит, док је незапосленост опала. Ипак, немачки медији били су забринуте будући да су стопе јавног и приватног дуга биле изузетно високе и поред мера штедње (Boucart, 2017). Већ 2016. године немачки медији су се жалили због немогућности Европске комисије да утврди систем казни за Шпанију и Португалију које су прекршиле европска правила о дугу (FAZ, 2016). Немачки представници плашили су се половином претходне деценије, а на основу студије Бартелсман фондације (Bertelsmann Stiftung), да ће Европа трајно да се подели на богати север и сиромашни југ и да је $\frac{1}{4}$ становништва изложена ризику од сиромаштва широм уније (Auswaertiges-amt, 2015b; Auswaertiges-amt, 2014; Auswaertiges-amt, 2015a; Auswaertiges Amt, 2016). У првим годинама након програма реформи Португалија је била земља са изразитим одсуством евроскептичних странака што је било изузетно позитивно перципирано у Берлину и осталим европским престоницама, али тај тенд је трајао све до пре неколико година кад је дошло до успона Шере (Auswaertiges-amt, 2014; Louven, 2019; Петровић, 2019; Петровић, 2023).

Нови талас међународне и економске кризе: од ковида до Украјине

Након година стабилизације, Португалија се, као и СР Немачка, сучинила са изазовом спирале криза у међународним односима (од пандемије ковида, преко економских шокова, до рата у Украјини и заоштравања односа између САД и Кине). У новим околностима енергетске транзиције Немачкој је посебно постала важна сарадња са Португалијом као земљом која је била пионир у заштити океана и климе, као и дигиталне инфраструктуре (Auswaertiges Amt, 2020; Auswaertiges-amt, 2023a; Auswaertiges-amt, 2023b). И поред неслагања око питања реформе ЕУ и увођења принципа квалификоване већине (Ђурчић, 2022), Немачкој је Португалија постала веома важна због диверзификације енергетских извора. Такође, Португалија је Немачкој представљала важан мост према Анголи, Мозамбику и Латинској Америци (посебно према Бразилу) (Auswaertiges-amt, 2023b). Већ током пандемијске 2021.

године министри спољних послова ЕУ и Афричке уније су у Кигали разматрали идеје о будућности сарадње. Европска унија је, а самим тим и Берлин и Лисабон, подржала напоре Афричке уније у погледу Агенде 2063 са зеленом транзицијом ка обновљивим изворима енергије (Auswaertiges-amt, 2021).

У Португалији је пословало преко 400 немачких компанија са око 50.000 радних места и Немачка спада у ред најважнијих трговинских партнера ове земље (Auswaertiges-amt, 2020; Auswaertiges-amt, 2016; Auswaertiges-amt, 2015b). Већина предузећа у Португалији су мале и средње величине, а велике компаније (1380) упошљавају 22,4% запослених. Раст запослености је био рапидан јер је незапосленост са 17,1% смањена на 6%. Поред Шпаније и Француске, Немачка је била трећи купац португалске робе. У 2022. извоз у Немачку је порастао за 21,7%, а већину извоза чинила су моторна возила и резервни делови (16,6%), електротехника (14%) и машине (10,7%), као и хемијски производи (13,5%), техника мерења и контроле (9,5%) и текстил и одећа и обућа (6% односно 6,2%). Немачка је у Португалију највише извозила хемијске производе (22,1%), моторна возила и резервне делове (18,7%), електротехнику (17,4%) и машине (14%). Највеће немачке компаније у Португалији су Бош, Леица, Сименс и Волксваген. Немачке компаније су, такође, веома присутне у области грађевинске индустрије и то нарочито у погледу ПВЦ столарије где компаније попут Алупласта, Геалана, Профине, Рехауа, Саламандера, Шуцо, Техноформа и Веке заузимају велики део тржишта. Истовремено, на тржишту лифтова доминирају Тисен, Отис, Шиндлер, Коне и Шмит и син (АНК Portugal, 2022). Немачка привредна комора посебно је означила секторе водопривреде и 5Г мреже као пословно интересантне за немачке компаније (АНК Portugal, 2023b; АНК Portugal, 2022). Чињеница да је Португалија део ЕУ омогућила је немачким фирмама да несметано учествују у пословању. Индекс регулаторне рестриктивности страних директних инвестиција ОЕЦД-а је навео да је Португалија земља изразито отворена за улагања, а по листи Doing Business Светске банке налази се међу првих 40 земаља света. Ипак, за мала и средња предузећа непољовни су услови финансирања пошто су камате и кредити већи од европског просека (каматна стопа за кредите је у 2023. износила 5,43% наспрам 4,74% ЕУ).

Португалија је од 2019. децентрализовала производњу електричне енергије, а Лисабон је планирао да улаже у фотонапонске системе,

ветротурбине, као и производњу водоника. Немачко-португалска привредна комора са великом пажњом је апострофирала улогу немачких компанија у енергетици. Посебно важне су компаније које послују у областима електролизе воде, гасификације биомасе и комуналног отпада. У области фотонапонских модула и складишта енергије Сименс је одиграо важну улогу, посебно у реализацији енергетских пројеката на Мадеири и Азорима. Поред немачких, шпанска компанија Ендеса се обавезала да ће реализовати велике пројекте ветропаркова и соларних електрана. Проблем за немачке компаније јесте и што су конкурси за фотонапонске и водоничне капацитете нетранспарентни, са сложеним механизмима примене и без централизованог информативног чворишта. Истовремено, проблем каматних стопа онемогућава лакше добијање финансијских средстава (АНК Portugal, 2023; АНК Portugal, 2022).

Уместо закључка: немачке могућности у сарадњи са потенцијалним „болесником на Атлантику”

И поред великих реформи и стабилизације привредног живота и јавних финансија након кризе 2008. године, Португалија се и даље суочава са великим изазовима. Наиме, у овој земљи дошло је до пораста цене некретнина које су током претходне деценије порасле за 16,6%, што је било 3,3% изнад просека еврозоне и 1,2% изнад светског просека. Кризом погођене земље као што су Грчка и Шпанија су, супротно томе, имале пад цена некретнина (Editorial Team, 2019). Уколико дође до поремећаја тржишта некретнина у Португалији могуће је да ће немачке грађевинске фирме, али и конкуренција из других земаља морати да се суоче са смањеним обимом пословања у тој земљи. Инфлација, као и рецесија у Немачкој, отежавају немачким држављанима да партиципирају у сектору некретнина што је довело и до опадања немачког учешћа у овој приморској земљи.

Током 2019. године Португалија је досегла рекордних 8 милијарди евра некретних зајмова и економисти су сматрали да ће пандемија узроковати одлагање портфолио трансакција (Editorial Team, 2020). Такође, Португалија је највише погођена и повећавањем каматних стопа и укидањем јефтиног новца ЕЦБ, који држи 50% јавног дуга (Editorial Team, 2023b). Уколико дође до поновне кризе еврозоне може се поставити

и питање да ли ће улога Немачке, као једног од кључних чинилаца у ЕЦБ, утицати на обликовање нових мера штедње или ће званични Берлин променити реторику у погледу идеје финансијске дисциплине. Могући смер деловања даје нам и промена парадигме у Берлину која је повезана са тенденцијом повећаног задуживања и у самој Немачкој која је још у времену власти канцеларке Меркел премашила предвиђену квоту јавног дуга од 60% БДП-а.

По избијању рата у Украјини Европска комисија је уредила степене рањивости земаља чланица узимајући у обзир трговину, сировине и финансије. Насупрот балтичким земљама, земљама Централне Европе, Низоземској, Немачкој и Италији, Португалија се налазила на дну листе (Editorial Team, 2022a). И поред ниске зависности од енергената из Русије, влада у Лисабону се суочава са великим проблемом енергетског сиромаштва. Наиме, земље као што су Литванија, Хрватска, Летонија, Румунија и Португалија имају отежани присуп основним енергетским сировинама (Editorial Team, 2022b; Editorial Team, 2023a; Editorial Team, 2022c). Енергетско сиромаштво Португалије, као и стална тенденција Немачке за диверзификацијом сопствених извора енергије, можда би могле да буду полазна основа за сарадњу двеју земаља и стварању нове – енергетске – међузависности унутар ЕУ. Кључну улогу играће и планирана постројења водоничне енергије, а „карта” на коју би Португалија свакако могла играти јесте и пружање посредничких услуга Немачкој у Бразилу, Анголи и Мозамбику.

Литература

- AHK Portugal (2022): Industrie 4.0 Portugal Zielmarktanalyse 2022, 02.03.2022, https://mediafra.admiralcloud.com/customer_609/a031354b-8fb0-46b4-ba70-902007b8e0d0?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D%22ZMA_GAB_Industrie4.0_Portugal_2022_WEB.pdf%22&Expires=1714146239&Key-Pair-Id=K3XAA2YI8CUDC&Signature=jDDBngqKUM1UmG7IYNLB3MPfMIS9Q2R1gH-fRsyFHFAMnKaAhr3yuWxuNVIphOZ-h6IN8YSKNXz4D3njwIuj-Dq8nTji1fcKhk3LVaHmkulMVfekcwJsKa3JXPO6ungCFYsDY2UT-Vii2MPd6mqSVswtb-8qKHBhhMXTN~Am8QwciAubkWzZJdJzb-fzDSR3rNuUsPTgRITkKfC2U9em3EJ2KoxrIiP2vaY7NSBIWFFFhsm-QbHP4CesJQ9toDORMUPrLXc4N0d6iklubSrOF6JWnZeaIO8JyIHg-ZR8fqJqfef8NKZF1CzWCw4RDru-PJNuF0txG2efUqmCMkXsRvJb-w1xg__, Pristupljeno: 15.4.2024.
- AHK PORTUGAL (2022): Energieeffiziente Gebäudetechnologien unter Einbindung erneuerbarer Energien bei Neubauten und Bausanierung. Zielmarktanalyse 2022, 05.07.2022., https://www.german-energy-solutions.de/GES/Redaktion/DE/Publikationen/Marktanalysen/2022/zma-portugal.pdf?__blob=publicationFile&v=1, Pristupljeno: 13.4.2024.
- AHK Portugal (2023): Lösungen in der Wasserwirtschaft im Zusammenhang mit der Wasserknappheit in Portugal. Zielmarktanalyse 2023, 07.06.2023, https://mediafra.admiralcloud.com/customer_609/3ab7ecae-cad0-4858-9393-c0fb739dc3c5?response-content-disposition=inline%3B%20filename%3D%22ZMA_GAB_Wasserwirtschaft_Portugal_2023_WEB.pdf%22&Expires=1714146299&Key-Pair-Id=K3XAA2YI8CUDC&Signature=i7GWQZt0IOGhhWdwTOLpThPLqvQdR1Gcigd7yQ9PcJxDNzUBfYl8kU69ea13TgLbtvbu~LoObkD5Sm2iUtvj7yz5yXtDuSDddRoPeHZf61GU8Chw6W~yYvNdasnsB7NkWBgbX-Eo6SHkzSjt~0bgwbnIO8cLGF4xVnoVv8xM~egp4IOTQuq7~ElConxKfrOwD~YwyBELJE1XHZTknu7fwihvEQp7dZWZXsncu~NebeX41CZ3rmTs3Rjcr3MWGLerXrgdFeY2lETWC5dK3xYRCxRWBRPFhO-f-girFIQVUE-rw3DbPbDYMQ8xC8l1FDvTt7RO5zci2nTwlu-zHbp6Zg__, Pristupljeno: 17.4.2024.
- AHK Portugal (2023): PORTUGAL. Energieeffizienz unter Einbindung erneuerbarer Energien, mit Fokus auf grünen Wasserstoff, in der Industrie. Zielmarktanalyse 2023 mit Profilen der Marktakteure, 17.07.2023. <https://www.german-energy-solutions.de/GES/Redaktion/DE/Publikationen/>

Marktanalysen/2023/zma-portugal.pdf?__blob=publicationFile&v=2, Pristupljeno: 20.4.2024.

Amaral, Luciano (2023): European Misfit The Portuguese Economy after EU Membership, *Portugal Since the 2008 Economic Crisis, Resilience and Change*, edited by António Costa Pinto, Routledge, London – New York.

Auswaertiges Amt (2010): Außenminister Westerwelle im Interview über die Diskussion um Wikileaks, die Situation des Euro, Afghanistan und Irak, 04.12.2010. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/101204-bm-berlztg/239876>, Pristupljeno: 21.4.2024.

Auswaertiges Amt (2012a): „Europas Weg aus der Krise: Wachstum durch Wettbewerbsfähigkeit“ – Regierungserklärung von Außenminister Guido Westerwelle vor dem Deutschen Bundestag, 11.05.2012. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/120511-bm-reg-erkl-europa/250074>, Pristupljeno: 11.4.2024.

Auswaertiges Amt (2012b): „Der Euro und die Zukunft Europas in Zeiten gegenseitiger globaler Abhängigkeiten“ – Rede von Außenminister Guido Westerwelle an der Hanyang University in Seoul, 26.03.2012. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/120326-bm-seoul/249376>, Pristupljeno: 15.4.2024.

Auswaertiges Amt (2012c): „Wir machen eine werteorientierte Außenpolitik“ – Außenminister Westerwelle im 'Interview der Woche' mit dem Deutschlandfunk), 02.09.2012. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/120902-bm-dlf/251314>, Pristupljeno: 13.4.2024.

Auswaertiges Amt (2012d): Rede von Außenminister Guido Westerwelle in Washington: „Der Euro und die Zukunft Europas“ (Englisch)“, 20.01.2012. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/120120-bm-euro-brookings/248330>, Pristupljeno: 16.4.2024.

Auswaertiges Amt (2013a): Rede von Außenminister Guido Westerwelle zur Eröffnung der DIHK-Konferenz „Neue Chance Europa“, 04.09.2013. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/130904-bm-neuechanceeuropa/257394>, Pristupljeno: 5.4.2024.

Auswaertiges Amt (2013b): Die Konstruktionsfehler der Wirtschafts- und Währungsunion beseitigen, 25.01.2013. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/130125-bm-publico/253286>, Pristupljeno: 15.4.2024.

Auswaertiges Amt (2014): Rede von Außenminister Frank-Walter Steinmeier zur Eröffnung des deutsch-portugiesischen Forums, 10.03.2014. <https://>

- www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/-/260556, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2015): Unsere gemeinsame Zukunft in Europa“ – Rede von Europa-Staatsminister Michael Roth bei einer Konferenz der Friedrich Ebert Stiftung im Goethe-Institut Lissabon am 09.03.2015, 09.03.2015. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/150309-stmr-lissabon/269888>, Pristupljeno: 25.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2015a): Griechenland: „Jetzt ist Mut zur Wahrheit gefragt“, 04.02.2015. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/150204-bm-nn/268804>, Pristupljeno: 5.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2016): Rede von Europa-Staatsminister Michael Roth beim Deutsch-Portugiesischen Forum in Berlin, 10.11.2016. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/161110-stm-r-prt/285116>, Pristupljeno: 11.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2020): Deutschland und Portugal – Gemeinsam für Europa, 04.12.2020. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/aussenpolitik/europa/portugal-europa-partner/2423884>, Pristupljeno: 13.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2021): Europe-Africa: An Indispensable Partnership, 26.10.2021. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/europa-afrika/2491814>, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2023a): „Wo das Land endet und das Meer beginnt“ (Luis de Camões): Außenministerin Baerbock reist zum Antrittsbesuch nach Portugal, 03.01.2023. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/service/laender/portugal-node/baerbock-portugal/2571688>, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Auswaertiges Amt (2023b): “Rede von Außenministerin Annalena Baerbock bei der portugiesischen Botschafterkonferenz“, 04.01.2023. <https://www.auswaertiges-amt.de/de/newsroom/baerbock-portugiesische-botschafterkonferenz/2572068>, Pristupljeno: 11.4.2024.
- Baimbridge, Mark and Whyman, Philip B. (2015): *Crisis in the Eurozone. Causes, Dilemmas and Solutions*, Palgrave Macmillan, London-New York.
- Boucart, Théo (2017): Wie nachhaltig ist Portugals wirtschaftlicher Aufschwung?, *Treffpunkteuropa.de*, 4. 12. 2017. <https://www.treffpunkteuropa.de/wie-nachhaltig-ist-portugals-wirtschaftlicher-aufschwung?lang=fr>, Pristupljeno: 11.4.2024.
- Bundesministerium der Finanzen (2023): EFSF-ESM. Überblick über die europäischen Finanzhilfen, 31.12.2023. <https://www.bundesfinanzministerium.de/Content/DE/Standardartikel/Themen/Europa/Stabilisierung->

Euroraum/europaeische-finanzhilfen-im-ueberblick-pdf.pdf?__blob=publicationFile&v=1, Pristupljeno: 09.4.2024.

Dooley, Neil (2018): Portugal's Economic Crisis: Overheating Without Accelerating, *Crisis in the Eurozone Periphery The Political Economies of Greece, Spain, Ireland and Portugal*, edited by Owen Parker and Dimitris Tsarouhas, Springer, London-New York.

DPA (2012): Portugal verpasst Defizitziel deutlich, 28. 9. 2012. <https://www.zeit.de/wirtschaft/2012-09/portugal-defizit-euro-schulden>, Pristupljeno: 21.4.2024.

Editorial Team (2019): Portugal mit einem der stärksten Anstiege der Immobilienpreise seit 2010 in der Eurozone, *Idealista.pt*, 17.9.2019. <https://www.idealista.pt/de/news/immobilien-kaufen-portugal/2019/09/17/417-portugal-mit-einem-der-staerksten-anstiege-der>, Pristupljeno: 5.4.2024.

Editorial Team (2020): Die Wirtschaft könnte sich „schneller von der Coronakrise erholen als von der Finanzkrise 2008“, *Idealista.pt*, 24.3.2020. <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-portugal/2020/03/24/566-die-wirtschaft-koennte-sich-schneller-von-der-coronakrise>, Pristupljeno: 13.4.2024.

Editorial Team (2022a): EU: Portugal kaum vom Krieg in der Ukraine betroffen, *Idealista.pt*, 2.6. 2022. <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-in-portugal/2022/06/02/5024-eu-portugal-kaum-vom-krieg-in-der-ukraine-betroffen>, Pristupljeno: 18.4.2024.

Editorial Team (2022b): Inflation, BIP und Defizit in Portugal: Prognosen der Europäischen Kommission, *Idealista.pt*, 17.11.2022. <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-in-portugal/2022/11/17/5261-inflation-bip-und-defizit-in-portugal-prognosen-der-europaeischen-kommission>, Pristupljeno: 26.4.2024.

Editorial Team (2022c): Energiearmut Europa: Portugal zählt zu bedrohtesten Ländern, *Idealista.pt*, 18.11.2022. <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-in-portugal/2022/11/18/5264-energiearmut-europa-portugal-zaehlt-zu-bedrohtesten-laendern>, Pristupljeno: 11.4.2024.

Editorial Team (2023a): Inflation in Portugal 2023: Brüssel prognostiziert für Portugal eine Inflation von 5,1 % in diesem Jahr und 2,7 % in 2024, *Idealista.pt*, 22 Mai 2023a, <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-in-portugal/2023/05/22/5491-inflation-in-portugal-2023-bruessel-prognostiziert-fuer-portugal-eine-inflation>, Pristupljeno: 13.4.2024.

- Editorial Team (2023b): Portugal ist das Land, das am stärksten von steigenden Zinsen betroffen ist, *Idealista.pt*, 8.6.2023, <https://www.idealista.pt/de/news/finanzen-in-portugal/2023/05/30/5509-portugal-ist-das-land-das-am-staerksten-von-steigenden-zinsen-betroffen-ist>, Pristupljeno: 13.4.2024.
- FAZ (2016): Portugal und Spanien kommen ohne Geldbuße davon, 09.08.2016, <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/eu-staaten-stimmen-straferlass-fuer-portugal-und-spanien-zu-14379003.html>, Pristupljeno: 17.4.2024.
- Louven, Sandra (2019): Warum Rechtspopulisten bei portugiesischen Wählern nicht punkten, 03.05.2019. <https://www.handelsblatt.com/politik/international/sozialisten-staerkste-kraft-warum-rechtspopulisten-bei-portugiesischen-waehlern-nicht-punkten/24279042.html>, Pristupljeno: 11.4.2024.
- Mobility and Transport (2024): Atlantic corridor, 26.4.2024. https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t/atlantic-corridor_en, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Mobility and Transport (2024): Trans-European Transport Network (TEN-T), 26.4.2024. https://transport.ec.europa.eu/transport-themes/infrastructure-and-investment/trans-european-transport-network-ten-t_en, Pristupljeno: 11.4.2024.
- Moreira Rato, João (2020): *The European Debt Crisis. How Portugal Navigated the post-2008 Financial Crisis*, Palgrave Macmillan, Cham.
- Nicholls, Kate (2015): *Mediating Policy. Greece, Ireland, and Portugal before the Eurozone crisis*, Routledge, London-New York.
- Port of Hamburg (2024): Statistics, 26.4.2024. <https://www.hafen-hamburg.de/en/statistics/>, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Schultz, Stefan (2014a): Portugals riskante Freiheit, *Spiegel*, 17.05.2014a. <https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/euro-krise-in-portugal-wirtschaft-nach-rettungsschirm-a-969875.html>, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Schultz, Stefan (2014b): Portugals soziale Krise. Millionenfaches Elend, *Spiegel*, 17.05.2014. <https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/portugal-soziale-krise-nach-ausstieg-aus-rettungsschirm-a-970029.html>, Pristupljeno: 15.4.2024.

- Secchi, Carlo (2022): Atlantic, 7.2022. https://transport.ec.europa.eu/document/download/9238efef-8032-414a-ade0-01e3256a1eec_en?filename=at-workplanvweb.pdf, Pristupljeno: 12.4.2024.
- Spiegel (2011): Portugal akzeptiert Brutalo-Therapie, 05.05.2011. <https://www.spiegel.de/wirtschaft/soziales/rettungspaket-portugal-akzeptiert-brutalo-therapie-a-760888.html>, Pristupljeno: 16.4.2024.
- Story, Jonathan (2014): The Euro Crisis and German Primacy, *The Eurozone Crisis and the Future of Europe. The Political Economy of Further Integration and Governance*, edited by Daniel Dăianu, Giorgio Basevi, Carlo D'Adda and Rajeeesh Kumar, Palgrave Macmillan, London-New York.
- World Bank (2024): Preview. Portugal, 26.4.2024. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&country=PRT>, Pristupljeno: 19.4.2024.
- Yeh-Yun Lin, Carol, Edvinsson, Leif, Chen, Jeffrey, Beding Tord (2013): *National Intellectual Capital and the Financial Crisis in Greece, Italy, Portugal, and Spain*, Springer, New York.
- Young, Brigitte (2014): The Power of Ordoliberalism in the Eurozone Crisis Management, *The Eurozone Crisis and the Future of Europe. The Political Economy of Further Integration and Governance*, edited by Daniel Dăianu, Giorgio Basevi, Carlo D'Adda and Rajeeesh Kumar, Palgrave Macmillan, London-New York.
- ZEIT ONLINE (2014): EU und IWF stoppen letzten Kredit für Portugal, 3. 6. 2014. <https://www.zeit.de/politik/ausland/2014-06/portugal-eu-rettungsschirm-kredite>, Pristupljeno: 15.4.2024.
- Петровић, Рајко (2019): Избори за европски парламент 2019. у Шпанији и Португалу, *Култура њолиса*, Год. XVI, стр. 117-133.
- Петровић, Рајко (2023): Успон крајње деснице у Португалији – крај „португалског изузетка“, *Српска ревија за европске студије – Serbian Review of European Studies*, vol. 1, стр. 34-71.
- Ђурчић, Петар С. (2022): Немачка у мултиполарном свету и стратешке опције Србије, *Војно дело*, 4, стр. 1- 14. <https://doi.org/10.5937/vojdela2204001C>
- Ђурчић, Петар С. (2023): Југославија, Вајмарска република и Шпанија – симултарни пут у опадању демократије (сличности и разлике), *Јуџо-словенско-шипанске паралеле*, Институт за европске студије, Београд.

Petar S. Ćurčić

Institute of European Studies, Belgrade

THE ECONOMY OF PORTUGAL AND ECONOMIC RELATIONS WITH GERMANY IN THE XXI CENTURY: CHANCES FOR DEVELOPMENT FROM CRISIS TO CRISIS

Summary: As parts of the European Union and the Eurozone, Portugal and FR Germany inherit a decades-long history of cooperation. However, both countries face great challenges and opportunities. In recent years, Germany has been facing an intense transformation of its own geo-economic status. On the contrary, Portugal, although it is among the more developed countries of Europe and the world, has been trying to find an appropriate modus operandi for several decades, primarily due to the fact that the country faced major economic problems and over-indebtedness. The challenges also open up many opportunities for the cooperation of compatible economies. First of all, Germany supported Portugal's stabilization efforts after the economic crisis and the Eurozone crisis within the multilateral system of international financial institutions. Also, German companies are traditionally present in Portugal, where they take a special share in industry and construction. After the Russian invasion and the start of the war in Ukraine (and due to the decades-long pursuit to develop renewable sources), Germany became very interested in Portugal's possibilities in the field of new energy sources. Bearing in mind all the above, the aim of this work is to show the economic relations between the two countries, in the context of crisis management and development opportunities.

Keywords: Germany, Portugal, economy, Eurozone crisis.

Petar S. Ćurčić

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

A ECONOMIA DE PORTUGAL E AS RELAÇÕES ECONÓMICAS COM A ALEMANHA NO SÉCULO XXI: OPORTUNIDADES DE DESENVOLVIMENTO NA ERA DA CRISE

Resumo: Como partes da União Europeia e da Zona Euro, Portugal e a RF Alemanha herdaram uma história de cooperação de décadas. No entanto, ambos os países enfrentam grandes desafios e oportunidades. Nos últimos anos, a Alemanha tem enfrentado uma remodelação intensiva do seu próprio estatuto geoeconómico. Pelo contrário, Portugal, embora esteja entre os países mais desenvolvidos da Europa e do mundo, há várias décadas que tenta encontrar um *modus operandi* adequado, principalmente devido ao facto de o país enfrentar grandes problemas económicos e sobre-endividamento. Os desafios também abrem muitas oportunidades para a cooperação de economias compatíveis. Em primeiro lugar, a Alemanha apoiou os esforços de estabilização de Portugal após a crise económica e a crise da zona euro no sistema multilateral de instituições financeiras internacionais. Além disso, as empresas alemãs estão tradicionalmente presentes em Portugal, onde têm uma participação especial na indústria e na construção. Após a invasão russa e o início da guerra na Ucrânia (e devido ao esforço de décadas para desenvolver fontes renováveis), a Alemanha ficou muito interessada nas possibilidades de Portugal no domínio das novas fontes de energia. Tendo em conta o exposto, o objectivo deste artigo é mostrar as relações económicas dos dois países, no contexto da gestão de crises e das oportunidades de desenvolvimento.

Palavras-chave: Alemanha, Portugal, economia, crise da Zona Euro.

ЕНЕРГЕТИКА

Андрија Јовановић

Институт за европске студије, Београд

ЕНЕРГЕТСКИ РАЗВОЈ ПОРТУГАЛИЈЕ – АНАЛИЗА ПРОЦЕСА ЕНЕРГЕТСКЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Сажетак: Кроз историју Португалија представља енергетски изузетно сиромашну државу која је заостајала за другим европских државама у процесу енергетске транзиције ка фосилним горивима, што је утицало на немогућност индустријализације и модернизације привреде. Са друге стране почетком 21. века Португалија представља европског лидера у процесу нове енергетске транзиције ка обновљивим изворима енергије. Циљ рада је да прикаже енергетски развој Португалије, сагледавајући процесе енергетске транзиције и анализира разлоге услед којих је од енергетски најзаосталије европске државе постала европски лидер нове транзиције.

Кључне речи: Португалија, енергетска транзиција, фосилна горива, обновљиви извори енергије.

Увод

Енергетика представља економску основу модерних држава и предуслов је целокупне производње и потрошње добара. Економски развој држава зависи од сигурног и редовног снабдевања енергијом, док је повећање животног стандарда и квалитета живота грађана у директној корелацији са повећањем потрошње енергената. Значај енергетике постигнут је дуготрајним процесом *енергетске транзиције*, који уочије у 19. веку и траје и данас. *Енергетска транзиција* представља

процес преласка са традиционалних обновљивих извора енергије на фосилна горива, али и процес преласка са фосилних горива на модерне обновљиве изворе енергије у другом таласу *енерџетске транзиције*. Прелазак на фосилна горива омогућио је трансформацију целокупног друштва, повећао друштвене производе и омогућио процесе индустријализације, урбанизације и глобализације. Ипак, проблеми попут загађења и штетног утицаја на животну средину, као и глобалне кризе услед поскупљења фосилних горива, покренули су процес друге *енерџетске транзиције*. Нова *транзиција* управо ће се темељити на смањењу потрошње енергије путем повећања енергетске ефикасности и замени фосилних горива обновљивим изворима енергије. Главно питање које се поставља јесте: Да ли се може одржати економски раст утемељен на обновљивим изворима? Овај рад има за циљ да сагледа енергетски развој Португалије у периоду од средине 19. века до 2019. године, када је објављен последњи, јавно доступан, извештај Међународне агенције за енергетику везан за Португалију. Широк хронолошки оквир оправдава се чињеницом да се управо у том периоду може сагледати целокупна *енерџетска транзиција* једне државе (Teives Henriques, 2011: 1); (Teives Henriques, 2009: 11-13) (Nunes, 2018: 2); (Ђајић, 1992: 1, 6); (Ghosh, Prelas, 2009: 1, 6); (Skipka, Theodore, 2014: 3); (Toth, Videla, 2012: 1).

Енергетски развој Португалије до краја Другог светског рата – енергетско сиромаштво

Овај период посматрамо у целини из два разлога. Први је условљен демографским и привредним карактеристикама Португалије, које су до краја Другог светског рата готово непромењиве. Од пописа 1864. до 1950. године око 80%¹ становништва Португалије живело је на сеоским подручјима, а једини градски центри били су Лисабон и Порто, који ће 1940. године имати преко 90% градске популације. Приметна је и привредна заосталост која се осликава у чињеници да је 2/3 радно способне популације радило у пољопривреди, која је услед некавалитетног тла била јако непродуктивна, дајући свега 1/4 британске пољопривредне

¹ Према пописима 1864. године на селу је живело 88% становништва, а 1950. године 77% становништва.

производње. Други разлог је промена настала након Другог светског рата, а која се огледа у расту енергетске потрошње и убрзаном развоју привреде. Од средине 19. века енергетска потрошња Португалије расла је по релативно ниској, али стабилној стопи од 1% годишње, док се након рата годишњи раст потрошње утростручио, достигавши светски просек. Ово утростручење раста условљено је објективним променама на међународном плану које се одликују огромним скоком потрошње енергената, поготово у европским државама, условивши убрзани привредни раст заснован на јефтиној и лако доступној блискоисточној нафти (Teives Henriques, 2009: 39); (Teives Henriques, 2011: 85, 141-142); (Nunes, 2018: 4).

Енергетску транзицију, који у већини европских држава почиње средином 19. века и огледа се у преласку на индустријску производњу засновану на угљу, Португалија дочекује у ситуацији политичке кризе узроковане догађајима из прве половине века.² До тог периода већина европских држава налазила се у стању преиндустријске енергетске потрошње, а једино Велика Британија, као пионир индустријске револуције, битно одудара од остатка Европе у енергетској потрошњи која се заснива на угљу. У процесу транзиције налазиле су се још и Холандија, Француска и Пруска. Проблем са угљем као енергентом који је покренуо процес *енергетске транзиције* била је неравномерна распоређеност. Најбогатије државе биле су уједно и пионири индустријске револуције, док је Португалија спадала у групу држава најсиромашнијих угљем, осуђених на увоз, што је повећавало цену и самим тим ограничавало потрошњу, дајући кључан допринос одлагању процеса индустријализације (Teives Henriques, 2011: 92-94, 139).

Експлоатација угља у Португалији почела је крајем 18. века, али је проблем била ниска калоричност руде, те се добијени угаљ морао мешати са увозним. Проблем су представљали и планински региони у којима је вршена експлоатација, а тешки услови рада повећавали су цену угља, те је увоз био јефтинији. Због тога је производња угља у Португалији током 19. века била занемарљива и износила је у просеку 20.000 тона годишње, никада не прешавши 10% укупне потрошње угља. Прве количине угља увезене су још почетком 19. века, а увоз се

2 Наполеонова инвазија (1807), Шпански рат за независност (1808-1814), независност Бразила (1822), грађански рат (1832-1834).

вршио искључиво из Велике Британије. Угаљ се употребљавао у градовима попут Лисабона и Порта, где је до средине 19. века дрвени угаљ заменио дрво као главни извор енергије, те се закључује да су ово били једини региони Португалије који су ушли у процес *енерџетске транзиције*. Ови процеси у Лисабону и Порту били су могући услед неколико фактора, пре свега јер се градови налазе на мору, те имају лак приступ страном угљу, затим релативно велика удаљеност од домаћих снабдевача дрветом и, на крају, рано усвајање технологије градског гаса који се добија сагоревањем угља. Поред овога, у Лисабону су релативно рано издачене из употребе отворене ложионице, те је дрвени угаљ још током 19. века постао битан енергент у домаћинству. Угаљ се употребљавао и у скромној индустријској производњи. У производњи метала користио се увозни камени угаљ и кокс, затим у текстилној индустрији је доминирао дрвени угаљ, док се за производњу стакла и керамике користило класично дрво. Ипак, потрошња угља у индустрији била је веома мала, узевши у обзир да је свега 18% популације било запослено у индустријском сектору, од чега половина у енергетски неинтензивној текстилној индустрији (Teives Henriques, 2009: 39-40, 43-44, 71-72, 76); (Teives Henriques, 2011: 143, 146-147, 156-157).

На ниску потрошњу угља утицала је чињеница да се 20% португалске територије налазило под шумом, те је дрво било доминантан ресурс на периферији. Португалску унутрашњост одликовала је и неразвијена инфраструктура, те је транспорт угља био скуп, а цена и до пет пута већа него у лукама. Обзиром да се у енергетски сиромашним државама дрво наметало као замена за угаљ, закључује се да услед високе цене угља није постојао мотив за транзицију ка фосилним горивима. О значају дрвета у португалској енергетској потрошњи сведочи податак да је након Другог светског рата дрво још увек било доминантан енергетски ресурс и тек 1965. године нафта га престиже као најкористиљивији енергент. Други вид енергетских извора у унутрашњости Португалије била је енергија воде и ветра, а која се користила искључиво за обраду житарица у воденицама и ветрењачама (Teives Henriques, 2009: 61-62, 97) (Teives Henriques, 2011: 84, 145, 149).

Прелазак у 20. век донео је другу индустријску револуцију која се заснивала на нафти и електричној енергији. Ово је даље убрзало процес *енерџетске транзиције*, а чињеница да се електрична енергија може произвести из готово свих примарних енергетских извора представљала

је могућност да државе сиромашне угљем ступе у процес индустријализације (Teives Henriques, 2011: 158-160).

Португалија није поседовала резерве нафте, те је увоз био неопходан. Први дериват нафте, петролеј, увезен је још 1861. године, међутим, није добио ширу примену за потребе јавног и приватног осветљења. Прва количина бензина увезена је почетком 20. века, али је његова употреба била занемарљива, с обзиром да је и током 30-их година на 1.000 људи у Португалији било свега 6 аутомобила. Почетак 20. века донео је прва геолошка истраживања која су у региону Торес Ведрас (Torres Vedras) спровеле компаније Мобил (Mobile) и Шел (Shell), али није било резултата. Компанија Шел биће једини снабдевач нафтним дериватима све до 1938. године када је основана компанија SACOR (Друштво за прераду нафте) са циљем развоја рафинеријских капацитета. Тако SACOR 1940. године оснива прву рафинерију у месту Кабо Руиво (Cabo Ruivo) која је радила изузетно скромним капацитетом, производивши петролеј, нафтне лубриканте и ниско октански бензин (Teives Henriques, 2009: 80); (Teives Henriques, 2011: 100); (Nuno Martins, 2018: 153-154).

Португалија је заостајала и у електричној енергији. Иако је електрично осветљење у Лисабону уведено још 1889. године, до 1920. године потрошња електричне енергије по глави становника Португалије износила је 2% шведске, 5% италијанске и 12% шпанске потрошње. За разлику од других енергетски сиромашних држава Португалија је јако мало улагала у истраживања и развој нових технологија везаних за електричну енергију, док је мало учињено и на пољу привлачења страних инвестиција. Наиме, напуштање златног стандарда још 1890. године је отежало инвестирање, а постојање монопола на производњу градског гаса у власништву компанија из Лисабона и Порта створило је привредну баријеру. Поред овога, било је покушаја електрификације отварањем термоелектрана 1903. године у Лисабону и 1908. године у Порту, међутим, њихов допринос није велики, услед ниског капацитета од 6500 kW, односно 2500 kW (Teives Henriques, 2009: 88); (Teives Henriques, 2011: 163-165).

Поред термоелектрана, саграђена је и прва хидроелектрана у области Сера да Естрела веома ниског капацитета од 370 kW, а 1894. године градић Вила Реал осветљен је електричном енергијом из хидроелектране. Проблеми за развој хидроенергетског сектора везани су за климатске и географске услове. Наиме, сува лета узрокују умањење количине

воде, чиме се битно смањују капацитети за производњу електричне енергије. Поред тога, већина хидроенергетских потенцијала налазила се на северу државе у басену реке Дуеро и њених притока које одликује плитко речно корито. Река Дуеро налазила се и далеко од градских центара, те је било потребно решити питање трансмисије електричне енергије, за шта није било довољно финансијског капитала (Teives Henriques, 2009: 88); (Teives Henriques, 2011: 165-166, 174, 176).

Први светски рат, поскупљење угља и прекид снабдевања, показали су све слабости португалске енергетике. Увоз угља се преполовио, а домаћа производња, која је порасла на 100.000 тона, није била у стању да надокнади потребе. Недостатак угља утицао је највише на градске центре, фабрика градског гаса у Лисабону је затворена, а дрво је заменило угаљ за производњу електричне енергије у две постојеће термоелектране, као и за производњу градског гаса у Порту. Таква ситуација навела је државу да коначно покрене питање електрификације. Затварање фабрика градског гаса уништило је и постојеће монополе, те су почели да се сагледавају и бенефити хидроенергије. Међутим, у наредној деценији није пуно учињено (Teives Henriques, 2009: 53); (Teives Henriques, 2011: 166-167).

Државни удар од маја 1926. године представља битан корак у развоју португалске енергетике. Нове власти најавиле су постизање привредне аутархије као главни економски циљ, а први корак било је избацивање угља из енергетског биланса као средства за одлив новца из државне касе. Хидроенергија долази у први план као темељ енергетске независности државе. Ипак, није превише урађено за постизање енергетске независности, јер, иако је увоз угља смањен, на основу података Националне агенције за статистику утврђено је да је током 1938. и 1939. године дрвени угаљ још увек чинио 60% утрошене енергије у домаћинствима на територији Лисабона и Порта. Са друге стране, порасла је потрошња дрвета која је кроз читав међуратни период чинила 70% енергетске потрошње. Оно што је постигнуто јесте да је до Другог светског рата изграђено 59 хидроелектрана које су производиле 29% укупне електричне енергије. Ипак, ситуација након завршетка рата такође сведочи да је мало постигнуто у погледу електрификациј, те је до 1950. године свега 20% сеоских домаћинстава и 47% градских било прикључено на електричну енергију (Teives Henriques, 2009: 39, 45-46, 88); (Teives Henriques, 2011: 97, 167).

Процес енергетске транзиције у Португалији налазио се у *зачараном крућу* енергетског сиромаштва, недостатка финансијског капитала и индустријског потенцијала који би апсорбовао произведену енергију. Као пример енергетски сиромашне земље која је успела да се индустријализује уз помоћ дрвета и воде наводи се Шведска, али у њеном случају постојала је развијена рударска индустрија, индустрија метала и минералних сировина, која је апсорбовала произведену енергију, подстакла електрификацију и акумулирала капитал за даља улагања. Са друге стране, Португалија је имала далеко неразвијенији и енергетски мање интензиван индустријски сектор. Поред тога, непропорционална урбанизација са Лисабоном и Портом, као јединим правим центрима, значила је да су градски капацитети за апсорбовање енергије веома ограничени. Португалија је заостајала у погледу продора модернијих видова енергије, јер недостатак угља нити је компензован увозом нафте нити развојем технологије хидроенергије, већ је дрво остало основни енергент. Пред Други светски рат Португалија је била једна од енергетски најзаосталијих држава Европе и, сем два највећа града, остатак државе није ушао у *енергетску транзицију* (Teives Henriques, 2011: 176-177).

Друга половина 20. века – улазак у процес енергетске транзиције

Процес енергетске транзиције у Португалији започиње након Другог светског рата и био је условљен објективним међународним околностима. Напретком у истраживањима на Блиском истоку процењене количине нафте у свету утростручиле су се до 1951. године, а ефикаснија експлоатација и увођење супертанкера омогућили су транспорт на већим удаљеностима, оборивши цену и створивши велику тражњу. Нафта током 50-их година престиже угаљ као основни енергент (Teives Henriques, 2011: 101-102).

Португалија је током Другог светског рата била приморана да посеће око милион хектара шума како би одржавала рад термоелектрана, индустријску производњу и железнички транспорт. Постало је јасно да се морају предузети мере за излазак из *зачараног крућа*, а неутрална позиција током рата, којом је избегнуто разарање и акумулиран одређени капитал, омогућила је услове за то. Током 1944. и 1945. године

португалска влада усваја два развојна плана. Први је предвиђао електрификацију железнице, индустријског и резиденцијалног сектора. Други план предвиђао је развој металургије, индустрије бакра, целулозе, челичне и хемијске индустрије. Овим Португалија улази у *процес сусџињања*, тежећи да надокнади оно што је изгубила неуласком у *енерџетску транзицију*. Први конкретни резултати постигнути су већ 1951. године изградњом две велике хидроелектране у местима Боде и Ванда Нова које су струјом снабделе Лисабон, Сетубал и северну Португалију. До 1965. године изграђено је још 9 хидроелектрана, чиме се производња струје из хидроенергије удесетостручила, а просечна снага хидроелектране порасла са 700 kWh на 100 MWh. Хидроенергетски сектор темељио се рекама Дуеро, Тахо и Гвадијана које носе половину укупне површинске воде на Иберијском полуострву, као и на кишовитом подручју Сера да Естрела. До 70-их година 3/4 електричне енергије добијано је из хидроелектрана. Захваљујући овоме Португалија улази у период економског раста заснованог на развоју индустријског сектора који је у периоду од 1950. до 1973. године бележио годишњи раст од 8-9%, прстигавши пољопривреду по произведеној вредности 1963. године, а 1969. године и по броју запослених. У истом периоду БДП по глави становника Португалије успео је да се попне са 1/3 европског просека у 1950. години на 1/2 у 1973. години. Економски раст није постигнут захваљујући постизању привредне аутархије, већ супротно, услед лако доступне и јефтине нафте. Да није реч о аутархији најбоље сведочи податак да је енергетска потрошња у Португалији током 60-их година зависила 60% од увоза енергената, достигавши ниво од 90% почетком 90-их. Коначним уласком Португалије у Европску асоцијацију за слободну трговину (ЕФТА) напуштене су идеје о привредној аутархији (Teives Henriques, 2011: 180-183, 187, 190-191, 193); (Nunes, 2018: 5, 8).

Увозом нафте португалско Друштво за прераду нафте SACOR коначно добија сврху. Процесом модернизације започетим 1954. године SACOR постаје компанија специјализована за производњу и дистрибуцију нафтних деривата. Заједничким подухватом SACOR-а и португалске владе 1964. године отворена је друга рафинерија нафте у месту Леишоис у близини Порта, а 1971. године основана је и трећа рафинерија у луци Синес у власништву нове компаније Петросул (Petrosul), капацитета 10 милиона тона нафтних деривата годишње искључиво намењених за извоз. Португалска индустрија нафтних деривата добија

коначан облик након Каранфилске револуције априла 1974. године, доношењем закона о национализацији свих португалских компанија из области нафтне индустрије 1976. године и стварањем државне компаније Петрогал (Petrogal E.P).³ О значају увозне нафте за развој португалске привреде најбоље сведочи податак да је 1982. године нафта представљала најкоришћенији ресурс за добијање енергије са уделом од 88% у укупној енергетској потрошњи (Nuno Martins, 2018: 153-154); (Nunes, 2018: 5).

Успешна је била и електрификација резиденцијалног сектора, а његов удео у потрошњи електричне енергије порастао је са 19% 1935. године на 33% 1973. године. Проблем електрификације решен је у португалским градовима током 70-их година, док је 80-их година овај процес завршен и у руралним подручјима. Течни нафтни гас, односно плин је такође био веома заступљен као енергент, поготово за производњу топлотне енергије, те је 1974. године пријављено је преко милион корисника, док је током 80-их плински шпорет био присутан у 80% португалских домова. Коришћење плина пресудно је утицало и на опадање коришћења дрвета за добијање топлотне енергије у домаћинству (Teives Henriques, 2011: 197-199).

Кризе 1973. и 1979. године означиле су крај ере јефтине нафте, те долази до промена енергетске политике у већини европских земаља и окретања политици конзервације и ефикаснијег коришћења енергетских ресурса. Природни гас намеће се као све битнији енергент, а долази и до све озбиљнијег разматрања обновљивих извора енергије. Позитивна ствар за португалски енергетски сектор у периоду енергетских криза била је чињеница да се већина производње електричне енергије заснивала на хидроенергији, тачније 75%, те скок цена нафте није битно утицао на овај сектор. Проблеми су се јавили у енергетски интензивним индустријама, поготово у петрохемији. Из тог разлога у периоду након 1980. године долази до опадања потрошње нафте, а улазак у Европску заједницу 1986. године најавио је усвајање нових стратегија везаних за диверзификацију снабдевања и очување животне средине (Teives Henriques, 2011: 201-203).

3 Петрогал је приватизован 1989. године, а 1999. године преименован у GALP Energy, који је и данас доминантан снабдевач нафтним дериватима на португалском тржишту.

Мере за диверзификацију снабдевања везане су за увоз нових количина угља и повећање термоенергетских капацитета. Саграђене су две термоелектране у Пегу и Синесу између 1982. и 1987. године које су имале улогу резерве у случају да остали извори енергије не могу да дају потребне количине електричне енергије. Угаљ је у потпуности обезбеђен увозом, док је експлоатација домаћег угља потпуно обустављена 1994. године. Током 90-их у Португалији долази и до првих улагања у модерне обновљиве изворе енергије, док је 1997. године увезена прва количина природног гаса. Његово увођење пресудно је утицало на смањење потрошње угља, а већина термоелектрана пренамењена је да користи природни гас. Коначно, закључивањем протокола из Кјота о сузбијању климатских промена и умањењу емитовања штетних гасова децембра 1997. године Португалија улази у нову фазу *енерџетске транзиције* ка обновљивим изворима енергије у којој ће, за разлику од претходног периода, бити један од европских лидера (Teives Henriques, 2011: 6, 107, 202-203); (Martins, de Almeida, Moura, 2022: 18); (Domingues, 2020: 56); (Pinho, Hunter, 2019: 286).

Закључује се да је Португалија коначно ухватила прикључак након Другог светског рата ушавши динамично у процес *енерџетске транзиције* базиран на јефтиној нафти. Ипак, треба нагласити да је, и поред великог скока у потрошњи енергије, као и великог успеха на пољу електрификације, Португалија остала један од најмањих потрошача енергије на европском нивоу (Teives Henriques, 2011: 201-203).

Енергетска политика Португалије у 21. веку – лидер нове транзиције

Енерџетска транзиција ка обновљивим изворима енергије темељи се на Конвенцији Генералне скупштине ОУН из 1992. године о климатским променама, затим Протоколу из Кјота из 1997. године и документима Европске комисије из прве половине 2000-их година. Документа указују на смањење емитовања штетних гасова, увећање потрошње обновљивих извора, повећање употребе обновљивих извора у саобраћају и штедњу енергије. Португалија представља једног од европских лидера нове *транзиције*, поготово у погледу производње електричне енергије из обновљивих извора. Главни разлог који је утицао да

Португалија предњачи у овом процесу је потреба улагања у обновљиве изворе енергије ради смањења зависности од увоза фосилних горива и постизање енергетске независности. Током 2005. године усвојена је национална стратегија која је одредила главне правце развоја енергетике: обезбеђивање сигурног снабдевања, стимулисање одрживог развоја и промовисање домаћих извора (Nunes, 2018: 2, 9, 14-15).

Кључ за постизање енергетске независности кроз употребу обновљивих извора енергије и очување животне средине је *декарбонизација* португалске привреде, коју треба тражити у троуглу између даље електрификације, повећања удела обновљивих извора у производњи електричне енергије и повећања енергетске ефикасности. Приоритет је *декарбонизација* електричне енергије до 2030. године, затим резиденцијалног сектора до 2040. године и на крају индустријске производње до 2050. године. Крајњи циљ је постизање потпуне *карбонске неутралности* и стварање енергетског система који се до 80% укупне енергетске производње заснива на обновљивим изворима. То би значило смањење увоза енергије који је 2015. године износио 78% укупне потрошње, а до 2050. године требало да износи 20%. На крају између 66% до 68% укупне енергетске потрошње требало би да се темељи на потрошњи електричне енергије, што треба постићи даљом електрификацијом и модернизацијом саобраћајног сектора који је највећи загађивач са највећим уделом у потрошњи фосилних горива (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 28, 30); (RNC 2050, 2019: 9, 25-27, 34).

Почетком 21. века, услед малог утицаја на животну средину, природни гас се етаблирао као енергент који треба да обезбеди транзицију ка обновљивим изворима. Из тог разлога од тренутка увоза 1997. до 2004. године његов удео у енергетској потрошњи порастао је на 12%, од чега се 60% користило за производњу електричне енергије, а 30% у индустријске сврхе. Гасоводна мрежа Португалије представља део иберијске гасоводне мреже, чија је главна линија снабдевања гасовод Магреб-Европа изграђен 1996. године. Овај гасовод повезан је са Португалијом путем интерконекција са Шпанијом код места Кампо Мајор и Валенса ду Мињо. Друга значајна линија снабдевања за Португалију је терминал за течни природни гас у луци Синес и гасовод до Сетубала. Постоје и два складишта природног гаса у луци Синес и месту Карисо. Кроз већи део 2000-их година Португалији је био потребан увоз од 4 до 6 милијарди метара кубних гаса годишње, а већина се обезбеђује

увозом из Алжира или увозом течног гаса из Нигерије, закључивањем дугорочних уговора о увозу природног гаса.⁴ До 2019. године изграђена је значајна трансмисиона мрежа у Португалији која износи 1.375 километара магистралних гасовода и 19.100 дистрибутивних гасовода, а регистровано је милион и по прикључака на гасну мрежу. Природни гас 2019. године чини 24% енергетске потрошње Португалије, од чега 59,6% одлази на производњу топлотне и електричне енергије, 23,8% на индустријску производњу, 5,4% за резиденцијалне потребе, 4,8% за сектор услуга и 0,3% у сектор транспорта. Природни гас је и највећи појединачни извор за добијање електричне енергије са 33% удела, одмах иза обновљивих извора енергије. Присуство природног гаса у електроенергетском систему гарантује флексибилност, с обзиром да ефикасност обновљивих извора енергије често зависи од климатских услова (Domingues, 2020: 57, 60); (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 155-157, 160, 166-168, 170); (Teives Henriques, 2009: 86-87).

Други важан аспект процеса *декарбонизације* је коришћење обновљивих извора енергије. У периоду од 2000. до 2019. године удео обновљивих извора енергије у укупној енергетској потрошњи порастао је на 28%, док је удео у електричној енергији у периоду од 2004. до 2019. године порастао са 27% на 54%. Највећи раст употребе обновљивих извора енергије постигнут је у периоду од 1997. до 2010. године, а европски циљ од 20% учешћа обновљивих извора у производњи електричне енергије постигнут је још 2005. године. Захваљујући томе Португалија је, уз Аустрију и Шведску, постала лидер у уделу обновљивих извора у производњи електричне енергије. Циљеви даљег развоја предвиђају да у 2020. године удео обновљиве енергије у укупној потрошњи износи 31%, у производњи електричне енергије 60%, топлотне енергије 34%, а у потрошњи у саобраћају 10%. Након тога планирано је да до 2030. године удео обновљивих извора у укупној потрошњи порасте до 47%, у производњи електричне енергије до 80%, топлотне енергије 38% и 20% за потрошњу у саобраћају. Коначно, према стратегији *декарбонизације* обновљиви извори до 2050. године треба да намире 86% до 88% укупне енергетске потрошње (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 83, 85);

⁴ Дугорочни уговори о увозу гаса које се са политиком либерализације гасног тржишта ЕУ. Португалија је 16. марта 2021. године закључила уговор о формирању заједничког гасног тржишта са Шпанијом – MIBGAS.

(Teives Henriques, 2011: 205), (Martins, de Almeida, Moura, 2022: 16), (Fernandes, Ferreira, 2014: 52).

Велики удео у остварењу овог циља имају хидроенергија и енергија ветра. План је да се изгради још 8 великих хидроцентрала и у ту сврху 2018. године је почела изградња хидроенергетског комплекса Алто Та-мега, на истоименој реци, капацитета 1.16 GW и вредности 1,5 милијарде долара. Планирано је улагање и у технологију офшор ветрењача, услед претпоставке да ће копнени капацитети бити искоришћени у блиској будућности. Што се тиче соларне енергије, 2016. године донета је одлука о употреби соларних панела на зградама, док је у областима Алентежо и Алгарве планирана изградња соларних паркова услед огромног соларног потенцијала. До сада је укупно постављено 1.2 милиона метара квадратних соларних панела (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 83, 88-89, 92, 100).

Електрична енергија представља област у којој је постигнуто највише у погледу *декарбонизације*. Производња електричне енергије 2019. године заснивала се 33,4% на природном гасу, 26,6% енергији ветра, 16,9% хидроенергији, 10,8% угљу⁵, 7% биоенергији и отпаду, 2,3% нафти и 3% осталим изворима. Од привредних сектора у потрошњи електричне енергије предњачи сектор услуга са 35,8%, индустрија са 34,2%, резиденцијални сектор са 27,1%, енергетика са 1,9% и транспорт са 1%. Електрична енергија покрива 25% енергетске потрошње, а циљ је да до 2030. године надокнађује 32-33% укупне потрошње, односно 66-68% до 2050. године. Тржиште електричне енергије у Португалији у потпуности је либерализовано и укључено у заједничко иберијско тржиште електричне енергије, тзв. MIBEL. Укупна електроенергетска мрежа Португалије 2019. године износи 8.907 километара високонапонске мреже, као и 226.530 километара средње и нисконапонске мреже, са укупно 6,3 милиона појединачних прикључака. Захваљујући оваквом развоју, Португалија је у периоду од 2016. до 2018. године први пут у својој историји извозила електричну енергију. Будући развој електроенергетског сектора предвиђа удвостручење електроенергетских потенцијала из енергије ветра и утростручење потенцијала из соларне енергије до 2030. године. Предвиђају се и улагања у области транспорта попут електричне, брзе пруге од Лисабона до Порта у вредности од 4,5

⁵ Током 2021. године избачене су из употребе последње термоелектране на угаљ.

милијарди евра и електрификација метроа у Лисабону и Порту у вредности од 3,7 милијарди евра, као и промовисање електричних аутомобила (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 125, 128, 131-132, 134-136).

Велики проблем Португалије је ослањање на фосилна горива у другим привредним гранама. Сем производње електричне енергије, целокупна привреда зависи од фосилних горива, те су нафта и природни гас одговорни за 60,2% укупне енергетске потрошње у 2019. години. Нафта је поготово значајна у саобраћајном сектору, где чини 94% укупне енергетске потрошње. Највећи португалски снабдевачи нафтом у 2019. години били су Ангола са 19% и Руска Федерација са 14% од укупног увоза нафте. На путу ка *карбонској неутралности* јављају се и проблеми попут поскупљења електричне енергије добијене из обновљивих извора, а које се најчешће одражава на потрошаче у домаћинству. Велики проблем је и непостојање домаће технологије, већ је развој овог сектора искључиво везан за увоз стране технологије. Такође, стране директне инвестиције играју веома велику улогу у развоју сектора обновљиве енергије, а као највећи инвеститори јављају се Европска унија и НР Кина. Штедња енергије представља веома битну компоненту нове *енерџетске транзиције*, али Португалија ту има великих проблема, поготово у резиденцијалном сектору. Наиме, у Португалији постоји 3,5 милиона класичних резиденцијалних зграда, од којих је 15% саграђено пре 1945. године, док је 70% саграђено у периоду до 1990. године пре увођења било каквих стандарда енергетске ефикасности. Португалија је по овим параметрима у самом врху ЕУ. Такође, значај дрвета у домаћинствима и данас је веома висок и Португалија представља европског лидера у потрошњи дрвета у сврху добијања енергије у домаћинству (Teives Henriques, 2009: 47), (Teives Henriques, 2011: 206, 209), (Pinho, Hunter, 2019: 291-292), (Hortaa, Gouvei, Schmidt, Sousa, Palma, Simões, 2019: 2-3), (Energy Policy Review – Portugal, 2021: 11, 14, 60, 86, 179-180, 182).

Нуклеарна енергија – неискоришћена шанса

Значајне резерве уранијума у Португалији откривене су још 1907. године. До краја Другог светског рата Португалија је била трећи највећи произвођач уранијума у Европи. Након Другог светског рата

португалска држава препознала је могућности које руда уранијума носи за развој енергетског сектора, поготово у погледу јачања државног суверенитета и модернизације привреде. Из тог разлога 1955. године основане су две организације, Одбор за нуклеарну енергију и Комисија за студије нуклеарне енергије, у циљу окупљања научног потенцијала. Већ 1958. године основана је и Португалска компанија за нуклеарну енергију. Ипак, ова компанија била је кратког века и угашена је 1968. године, а главни проблем у функционисању било је непостојање технологије за обогаћивање уранијума, јер је Португалија извозила искључиво необрађену сировину. Нуклеарни пројекат успорен је колонијалним ратовима у Анголи и Мозамбику који су онемогућили даље истраживање руде уранијума на овим територијама и одвукли велику количину новца. Једини већи допринос било је одређивање локације за будућу нуклеарну електрану марта 1974. године у месту Ферел (Santos Pereira, Carvalho, Fonseca, 2016: 2-3), (Santos Pereira, Fonseca, Carvalho, 2018: 5-8).

Месец дана након одређивања места изградње електране догодила се Каранфилска револуција, али она није довела до промене у погледу развоја нуклеарне енергије, те Министарство енергетике и индустрије 1975. године најављује почетак радова на електрани Ферел за јануар 1976. године. Ипак, демократске процедуре представљале су велику препреку спровођењу ове идеје и већ 15. марта 1976. године дошло је до првих протеста против нуклеарне енергије, најпре у самом Ферелу. Покрету су се убрзо придружили и научници те је почело објављивање књига, манифеста и памфлета како би се придобио народ и остатак интелектуалне елите. Главни аргументи покрета против развоја нуклеарне енергије били су угрожавање животне средине, ризик од сеизмичких покрета и економска неисплативост развоја технологије за прераду и обогаћивање уранијума. Страна која се залагала за нуклеарну енергију сматрала је да би тиме Португалија обезбедила сигуран извор енергије и енергетску независност. Овај покрет и расправе које је покренуо обуставили су градњу нуклеарне електране, међутим, већ 1981. године португалска влада усвојила је Национални енергетски план који је обновио тежње за развојем нуклеарне енергије, што је још једном потврђено планом из 1984. године. Ипак, идеја о изградњи нуклеарне електране напуштена је 1986. године услед катастрофе у Чернобиљу, а званичном одлуком португалске владе прекинута су сва истраживања и радови везани за развој нуклеарне енергије. Током

2005. године приватна инвеститорска група покушала је још једном да спроведе у дело замисао о изградњи нуклеарне електране, правдајући то као допринос процесу *декарбонизације*. Катастрофа у Фукушими 2011. године одбацила је све могућности везане за развој нуклеарне енергије (Santos Pereira, Carvalho, Fonseca, 2016: 3-4), (Santos Pereira, Fonseca, Carvalho, 2018: 10-11, 14-15).

Закључак

Циљ овог рада био је да прикаже енергетски развој Португалије сагледавајући процесе *енерџетске транзиције*. На основу наведеног закључује се да је Португалија имала атипичан енергетски развој у протеклих 200 година, испрва представљајући државу која је, услед енергетског сиромаштва, каснила у процесу *енерџетске транзиције* ка фосилним горивима и у великој мери пропустила усвајање тековина две индустријске револуције. Поред тежњи португалских власти да постигну енергетску независност и привредну аутархију, *зачарани круи* енергетског сиромаштва, недостатка капитала и индустријског потенцијала онемогућио је даљи енергетски развој. Захваљујући међународним околностима и промени енергетске слике света услед изобиља јефтине и лако доступне блискоисточне нафте, Португалија је успела да ухвати корак са остатком Европе и након Другог светског рата уђе у процес *енерџетске транзиције*. Укључивањем у међународне организације и, коначно, Европску заједницу 1986. године Португалија постаје део ширег међународног тржишта енергентима пратећи заједничку европску енергетску политику. Доласком новог процеса *енерџетске транзиције* ка обновљивим изворима енергије, Португалија, сиромашна фосилним горивима и осуђена на увоз енергије, пронашла је шансу да кроз процес *декарбонизације* и очување животне средине коначно постигне жељену енергетску независност. Иако, је до сада доста тога урађено, поготово у електроенергетском сектору, постоји још доста проблема везаних за употребу фосилних горива у индустрији и саобраћају, међутим, Португалија наставља да поставља амбициозне циљеве позиционирајући се као лидер нове транзиције и испуњавајући дугорочни циљ стицања енергетске независности.

Литература

- Domingues, Nuno (2020): The Contribution of Natural Gas to The Paradigm of Energy Transition In Portugal: Economy, Continuity of Supply and Welfare, *Journal of Business Strategy Finance and Management*, Vol. 02, No. (1-2), 56-67.
- Fernandes, Liliana, Ferreira, Paula (2014): Renewable energy scenarios in the Portuguese electricity system, *Energy*, Volume 69, 51-57.
- Ghosh, Tushar, K, Prelas, Mark A. (2009): Energy Resources and Systems – Volume 1: Fundamentals and Non-Renewable Resources, Springer.
- Hortaa, Ana; Gouveiva, João Pedro; Schmidt, Luísa; Sousaa, João Carlos; Palma, Pedro; Simões, Sofia (2019): Energy poverty in Portugal: Combining vulnerability mapping with household interviews, *Energy and Buildings*, Volume 203.
- International Energy Agency (2021): Portugal – Energy Policy Review.
- Martins, Fernando, Moura, Pedro, De Almeida, Anibal T. (2022): The Role of Electrification in the Decarbonization of the Energy Sector in Portugal, *Energies*, 15(5), 1759.
- Nunes, Adelia N. (2018): Energy changes in Portugal: An Overview of the last Century / L'énergie et son évolution au Portugal. Un regard sur le siècle dernier, *Méditerranée Revue géographique des pays méditerranéens / Journal of Mediterranean geography*, 130: Portugal, a country in transformation A perspective on sustainable environment.
- Nuno Martins, Paulo (2018): A Concise History of Petrolgal (Portuguese Oil Company): An Essay, *International Journal of Engineering and Management Research*, Volume 8, Issue 3, 153-156.
- Pinho, Andre, Hunter Jr, Richard J. (2019): The Portuguese Energy Sector: It Multiple Aspects and Challenges – A Country Study, *Journal of Sustainable Development Studies*, Volume 12, Number 2, 281-304.
- Roadmap for Carbon Neutrality 2050 (RNC2050) (2019): Long – term Strategy for Carbon Neutrality of the Portuguese Economy by 2050.
- Santos Pereira, Tiago; Carvalho, António; Fonseca, Paulo F.C. (2016): Imaginaries of nuclear energy in the Portuguese parliament: Between promise, risk, and democracy, *Public Understanding of Science*, Volume 26, Issue 3, 1–18.

- Santos Pereira, Tiago; Fonseca, Paulo F.C; Carvalho, António (2018): *Carnation Atoms? A History of Nuclear Energy in Portugal*, *Minerva – A Review of Science, Learning and Policy (Springer)*, Volume 56, 505-528.
- Skipka, Kenneth J, Theodore Louis (2014): *Energy Resources Availability, Management and Environmental Impacts*, CRC Press, Taylor&Francis Group.
- Teives Henriques, Sofia (2009): *Energy Consumption in Portugal 1856 – 2006*, Consiglio Nazionale delle Ricerche Istituto di Studi sulle Società del Mediterraneo.
- Teives Henriques, Sofia (2011): *Energy Transitions, Economic Growth and Structural Change: Portugal in a Long – run Comparative Perspectiv*, Lund University.
- Toth, Ferenc L, Videla, Maria L. (2012): *Energy for Development: A Key to Long-Term Sustainability*, *Energy for Development, Resources, Technologies, Environment* (edt. Ferenc L. Toth), Springer.
- Ђајић, Ненад (1992): *Енергетски извори и постројења*, Рударско – геолошки факултет, Београд.

Andrija Jovanović

Institute of European Studies, Belgrade

ENERGY DEVELOPMENT OF PORTUGAL – ANALYSIS OF THE ENERGY TRANSITION PROCESS

Summary: Throughout history, Portugal is an energy-poor country that lagged behind other European countries in the process of energy transition to fossil fuels, which affected the impossibility of industrialization and modernization of the economy. On the other hand, at the beginning of the 21st century, Portugal represents the European leader in the process of a new energy transition towards renewable energy sources. The aim of the paper is to show the energy development of Portugal, looking at the processes of energy transition and analyzing the reasons due to which it became the European leader of the new transition from the most energy backward European country.

Keywords: Portugal, energy transition, fossil fuels, renewable energy sources.

Andrija Jovanović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

DESENVOLVIMENTO ENERGÉTICO DE PORTUGAL – ANÁLISE DO PROCESSO DE TRANSIÇÃO ENERGÉTICA

Resumo: Ao longo da história, Portugal é um país pobre em energia que ficou atrás de outros países europeus no processo de transição energética para combustíveis fósseis, o que afetou a impossibilidade de industrialização e modernização da economia. Por outro lado, no início do século XXI, Portugal representa o líder europeu no processo de uma nova transição energética para fontes de energia renováveis. O objetivo do artigo é mostrar o desenvolvimento energético de Portugal, olhando para os processos de transição energética e analisando as razões pelas quais se tornou o líder europeu da nova transição do país europeu mais atrasado energeticamente.

Palavras-chave: Portugal, transição energética, combustíveis fósseis, fontes de energia renováveis.

РЕЛИГИЈА

Никола Туцаков

Институт за европске студије, Београд

„ПОВРАТАК” У ПОРТУГАЛИЈУ: ЗАКОН О ДРЖАВЉАНСТВУ И ПИТАЊЕ СЕФАРДСКО-ПОРТУГАЛСКЕ НАЦИОНАЛНОСТИ

Сажетак: У чланку се анализира процес приступања португалском држављанству од стране потомака сефардских Јевреја и њиховог (не) укључивања у ширу португалску националну заједницу током периода важења прописа о њиховом „праву на повратак” у Португалију. Анализа испитује подобност актуелних теорија у области студија национализма за објашњавање таквог процеса, који се одликује праксама својственим теоријском појму *изградње нације*. Разматрајући шири контекст националне политике у Португалији и појам *лузотропикализма*, у чланку се нуди перспектива о могућој улози наизглед непотпуне и прекинуте изградње сефардско-португалске националности у оснаживању савремених норми већ постојеће португалске националности као категорије политичке праксе.

Кључне речи: Сефарди, португалски Јевреји, изградња нације, одржање нације, држављанство, лузотропикализам.

Увод

Првог марта 2015. године на снагу је ступио амандман (изгласан 2013. године) на португалски Закон о држављанству којим је отворена могућност потомцима Јевреја прогнаних из Португалије да стекну португалско држављанство доказивањем свог сефардско-португалског

порекла. У тексту уредбе о спровођењу амандмана, као и у расправама поводом његовог доношења у португалском парламенту, историјска повезаност сефардских Јевреја са Португалијом изнесена је у склопу аргументације за њихову суштинску припадност португалском националном корпусу, на основу које је таква додела држављанства оправдана (Decreto-Lei n.º 30-A/2015). Конципиран као мера којом се историјско одузимање права исправља установљавањем „права повратка у домовину”, најављена је поновна интеграција једног дела нације који је отцепљен у тренутку одлуке о њиховом прогону из земље коју је 1496. године донео Мануел Први (Manuel I).

Чињеница да је проширење права на стицање држављанства на једну нову групу било праћено дискурсом о њеној историјској припадности ширем португалском националном простору указује на опстанак одређеног национално-идеолошког садржаја у систему држављанства који спроводи савремена португалска држава, а у који се та група по одређеним параметрима уклапа. Како Сидавеј (Sidaway) и Пауер (Power) указују, дискурс португалских руководстава о природи „португалства” (*portugalidade*) је у XX веку прошао пут од идеја о заједничкој националној припадности свих који су живели на просторима велике португалске колонијалне империје па до изразито европског карактера Португалаца након распада империје и усредсређивања на матичну земљу и њену европску перспективу (Sidaway and Power, 2005). Овај последњи заокрет, након пада Салазаровог (Salazar) режима, подразумевао је и одређену етнизацију држављанства (Ramos, 2004: 109), односно промену у његовом разумевању у смеру права и обавеза чије носиоце не уједињује само заједнички живот под португалским суверенитетом, већ и одређена врста заједничког културног, језичког и историјског наслеђа по којем би се Португалци разликовали од становника држава насталих распадом португалске колонијалне империје.

Додела држављанства потомцима португалских Сефарда тако је нужно морала бити праћена и концептуалним доказивањем њихове припадности португалству. Да би ово доказивање било убедљиво и, још значајније, доследно са преовлађујућом концепцијом коју португалске политичке елите (п)одржавају, било је неопходно спровести низ дискурзивних и политичких пракси којима би се потомци групе која преко пет векова није била признат део португалске политичке заједнице интегрисали у одређени национални програм. Другим речима,

категирију „потомака сефардских Јевреја са простора данашње Португалије” требало је представити као „Португалце”.

Оно што анализу овог процеса са једне стране ограничава, док је са друге стране аналитички заокружује, јесте његов институционални завршетак након мање од десет година. Почев од 18. марта 2022. године критеријуми за стицање држављанства по овом основу су пооштрени, да би октобра наредне године предлог за укидање овог „права на повратак” прошао своје прво читање у португалском парламенту. Уколико се укидање „права на повратак” посматра као завршетак једне државне праксе „португализације”, поставља се питање о карактеру таквог процеса у оквиру шире политичке праксе (ре)дефинисања португалске, односно сефардске националности од стране португалске државе и главних актера који делују у њеним оквирима. То питање могуће је изразити на два начина. Прво, колико је овакав изразито ограничен подухват интеграције једне групе у оквиру постојеће националности упоредив са дубљим, дуготрајнијим и свеобухватнијим процесима формирања и одржања нација који су уобичајени предмет студија национализма? Друго, који увиди из области студија национализма су најкориснији у објашњавању таквог феномена?

Ослањајући се на теоријске доприносе Сенише Малешевића, Родерса Брубакера (Rogers Brubaker) и Мајкла Билига (Michael Billig), овај рад покушава да мапира кључне тачке за једну врсту „изградње нације” (nation building) коју су португалске власти спроводиле у случају потомака португалских Сефарда и њихове националне припадности. За разлику од уобичајених случаја изградње нације, међутим, овде је реч о изградњи у контексту већ формиране нације коју држава представља, о изградњи обележеној знатним реинтерпретацијама за врло кратак период, као и о процесу чији се званични *йрекид* може констатовати кроз правне одлуке државе. Овај рад тежи да покаже да анализа особености ових пракси и објективних контекстуалних фактора указује на то да се у случају потомака португалских Сефарда заправо *није* одиграо процес изградње нације или националне интеграције, иако се радило управо о формама политичких пракси које су карактеристичне за такве процесе. Међутим, једнако се тиме не поништава могући значај псеудо-изградње нације за дугорочни национални програм. Процес прекинуте, одложене или поништене интервенције у домен националног може имати

значајне последице за политичку артикулацију националности оних који су се већ налазили у претпостављеним оквирима постојеће нације.

Као што сваки модел националности садржи сопствене интегративне норме о укључивању и искључењу из националне заједнице (Brubaker, 2004: 140-144), тако и политичко-дискурзивне праксе које подразумевам под оваквом изградњом нације могу истовремено бити и део нормативног поткрепљивања свакодневног национализма – ако је доминантни национални дискурс политичке елите оријентисан на мултикултурализам и толеранцију, наводно интегративне и плуралистичке праксе могу послужити да се такав дискурс поткрепи (Billig, 1995: 148), чак иако нема за последицу стварно редефинисање или проширење чланства у националној заједници.

Рад је подељен на четири целине. У првој се постављају теоријско-методолошки оквири за разумевање концепта изградње нације, те подобност његове примене на посматрани случај и посебних околности у којима се треба разумети. Друга целина посвећена је анализи конкретних политичких пракси везаних за изградњу нације који се препознају за време важења „права на повратак” потомака сефардских Јевреја. Трећа целина посвећена је анализи улоге овог процеса у ширем контексту пракси одржавања националне политике у Португалији пре и након њега. Најзад, у закључку је изнет сумирани преглед остварених увида и потцртан потенцијал за проучавање процеса наизглед недоследних или прекинутих пракси изградње нације чија се функција може боље разумети на вишим и дугорочним нивоима анализе.

Изградња нације: пракса и анти-идентитетски заокрет

Појам изградње нације јасно је препознатљив као производ већ постојећих теоријских перспектива у области студија национализма. Како Хиплер (Hippler) указује, изградња нације је као појам обележен недоследношћу у примени, при чему је могуће издвојити два главна смера у његовом аналитичком тумачењу (Hippler, 2005: 6). Управо други смер који Хиплер наводи, то јест изградња нације као „политички циљ и стратегија за постизање конкретних политичких циљева” (Ibid.) јесте теоријска претпоставка овог рада при коришћењу тог термина.

Други битан методолошки елемент за овај рад тиче се онога што се може назвати „анти-идентитетским“ приступом у савременим студијама национализма. Наиме, низ аутора који укључује Мајкла Билига, Роџера Брубакера и Синишу Малешевића удаљава се од коришћења националног „идентитета“ као јединице анализе. За Брубакера, „идентитет“ је појам са бар пет различитих, притом међусобно противречних значења, што га чини аналитички неодрживим, те неприкладним за категорију анализе (Brubaker, 2000). За Билига, употреба „идентитета“ измешта друштвену условљеност начина размишљања о националности у домен тела или ума појединаца као чврсту, стабилну карактеристику (Billig, 1995: 7–9). Најзад, Малешевић у својој сажетој генеалогии употребе појма „идентитета“ у друштвеним наукама упућује на његово порекло из математике и формалне логике, самог по себи неподобног за друштвени свет чији су актери и догађаји „изразито динамични, флексибилни, стално променљиви, нејасни, непредвидиви и у сталном процесу стварања ненамерних последица свог делања“ (Malešević, 2006: 16).

Код све тројице аутора јавља се тако нагласак на категоријама идеологије и политичке праксе, нарочито динамичности коју пракса подразумева, чиме се стабилној концепцији „идентитета“ (било конструисаног или есенцијалног) супротставља нација као стални процес обележен променама, понављањима и реинтерпретацијама у начину на који се он спроводи у динамичној друштвеној стварности. Они који овај процес покрећу, одржавају и обликују га, код Брубакера названи „етнополитичким предузетницима“, носиоци су конкретних политичких интереса који се остварују када националност не представља само категорију когниције, већ и категорију политичке праксе (Brubaker, 2004: 10). Премда ови актери не морају нужно бити политичке елите, у посматраном случају пажња ће бити усмерена управо на начин на који су такви актери у Португалији преузели обрасце „етнополитичког предузетништва“ не само у начелном стварању једне португалско-сефардске националности, већ и употреби такве националности за потребе одржања једне концепције португалске националности по себи.

Сефарди и/или Португалци – формирање националне политике

У циљу учвршћивања перспективе о национализму као идеологији, Малешевић нуди неколико елемената за разумевање структуре било које појединачне националне идеологије: концептуална организација друштва, актери који су укључени у национални наратив, језик са којим идеолошки дискурс оперише, те однос са потенцијалним контра-идеологијама (Malešević, 2006: 75–76). Малешевићеве категорије претпостављају обим анализе који премашује обиме овог рада, али је ипак могуће лоцирати управо неке од ових елемената идеолошке структуре сефардско-португалске националности. Штавише, чињеница да ова идеолошка структура не садржи све наведене елементе може се узети као *prima facie* доказ о концептуалној „непотпуности” и недоследности у изградњи нације која је предмет ове анализе. Пажњу тако треба усмерити како на процесе конституисања ове „нове” националности, тако и на праксе којима је она спровођена.

Кодификација националности

Када је у питању концептуална организација друштва, за посматрани случај од нарочитог значаја су области културе и дефинисања нације. Сама иницијатива за доношење кључног законског амандмана била је праћена изјавама о суштинској усклађености, ако не и подударности, не само историјске сефардске и савремене португалске културе, већ и такве иницијативе са оним вредностима које дефинишу португалску нацију.

Иако коначни текст амандмана није садржао одреднице о обештећењу или реституцији, процес парламентарне дебате јесте се тицао овакве мере као врсте историјског „одужења” португалске државе потомцима прогнаних Сефарда, будући да је такву карактеризацију дала посланица из владајуће Социјалистичке партије, иако је сама иницијатива покренута од стране противничког Социјалдемократског центра – Народне партије (Centro Democrático e Social – Partido Popular, CDS-PP) (Gesser, 2019: 197). Закон је усвојен релативно брзо и то са

једногласном подршком (Ibid.), што додатно указује на широки консензус португалске политичке елите.

Текст изгласаног амандмана, заједно са уредбом којом је ближе одређено његово спровођење, представљао је кодификацију званичног тумачења сефардске припадности и културе. У релативно кратком тексту тако су постављене кључне претпоставке на основу којих су се потомци португалских Сефарда имали интегрисати у португалски режим држављанства и тиме португалску политичку заједницу, како у правно-административном, тако и у концептуалном смислу.

Најпре, као сефардски Јевреји означени су Јевреји који потичу од „древних и традиционалних заједница Пиринејског полуострва“ чије настањивање на том простору чак претходи формирању португалског краљевства (Decreto-Lei no. 30-A/2015, 2015). Даље се указује да су након протеривања „из своје предачке домовине“ крајем XV и почетком XVI века сефардски Јевреји португалског порекла задржали традиционалне верске праксе, презимена, предмете и документа која потврђују португалско порекло, као и „снажни однос сећања због којег су се називали ‘португалским Јеврејима’ или ‘Јеврејима португалске нације’” (Ibid.). Чињеница да су протерани Сефарди задржали ове облике самоозначавања узима се тако као прилог тврдњи о њиховом суштинском припадању ономе што ће се у наредним вековима конституисати као португалска нација, упркос њиховој одвојености од кључних историјско-политичких процеса кроз које су држава и становништво Португалије пролазили. Слично случају Шпаније (McDonald, 2021), овај *афективно-културни* критеријум тако је постао кључан за концептуалну интеграцију Сефарда у шире португалско национално тело. Вековима и стотинама километара удаљени Сефарди представљени су, посредством одређених културних, језичких и верских пракси, као носиоци једног унутрашњег „португалства“ које би било довољна основа за савремено схватање националности, при чему су занемарени други критеријуми који би их могли приближити другим националним државама у којима су живели дуже, према којима су можда осећали већу припадност или чије су културно-идентитетске обрасце такође преузимали.

Афективном критеријуму додат је и одређени *еџнички* елемент, путем уношења списка честих сефардско-португалских презимена, те њиховом укључивању у списак доказних материјала у процесу стицања држављанства. Поред поменутих афективно-културних веза, уклапање

ових презимена у домен оних која су општеприхваћена као сама по себи португалска, служи као показатељ и етничке припадности португалских Сефарда, с обзиром на њихову наследност и дубоку повезаност са етничким (само)означавањем.

Доказ о директном потомству од прогнаних Сефарда, иако заузима битно место међу ставкама основа за стицање држављанства, допуњен је и одређеним *институционално-верским* критеријумом у функционисању администрације држављанства. Будући да је држављанство условљено потврдом издатом од португалских или иностраних сефардских верских општина, верске институције опуномоћене су да саме уређују критеријуме „јеврејства” потенцијалних држављана. Иако припадност нормативној јудаистичкој вери није одређена као услов стицања држављанства у овом акту (нарочито обухватањем и потомака „нових хришћана”¹), у пракси поверавање одлуке верским институцијама заправо их уводи као учесника, уз секуларну португалску државу, процеса одлучивања о коначној припадности појединаца португалској политичкој заједници.

Сефардско-португалска националност у пракси

Након успостављања законског оквира, преглед даље политичке праксе у спровођењу сефардско-португалске националности даје додатне поводе за проблематизовање примене устаљеног концепта изградње нације на овај случај. Различити аспекти правног регулисања, као и политичког дискурса током важења дотичних одредби указују на неспремност кључних актера за изградњу нације да се потомци сефардских Јевреја заиста и интегришу у политички пројекат португалске националности, било као део хомогене националне целине или као препознатљива подгрупа у њеним оквирима.

Према одредбама амандмана из 2015. године, две институције од централног значаја за стицање држављанства су недржавне: јеврејске општине у Порту и Лисабону. Будући да закон не успоставља нормативне оквире за процедуру по којој ове општине додељују сертификате о

¹ Нови хришћани (Cristãos-Novos) била је ознака за јеврејско и муслиманско становништво у краљевствима Пиринејског полуострва које је под претњом прогона или смрти од краја XV века приступало Католичкој цркви, те за њихове потомке.

сефардско-португалском пореклу пријављених, јеврејским општинама дата је незаобилазна улога актера у администрацији не само држављанства, већ и припадности јеврејству, његовој одговарајућој подгрупи, те најзад и оној *националној* припадности коју законски оквир претпоставља. У склопу такве улоге, обе јеврејске општине оформиле су сопствене групе плаћених стручњака за генеалогiju, историју и право које су ближе одредиле критеријуме и поступак за издавање сертификата (Pignatelli, 2023: 165–68).

Две јеврејске општине утврдиле су донекле различите приступе овом поступку. У случају лисабонске општине, група запослених генеалогa и историчара давала је апсолутну предност доказивању стварног порекла од припадника прогнаних Сефарда, тиме наглашавајући етнички елемент у дефинисању припадности овој заједници, али и умањујући значај нормативне верске припадности јудаизму (Ibid.: 166). Са друге стране, општина у Порту признавала је знатно шири спектар доказа о сефардском пореклу, укључујући презимена, предмете који указују на културну везаност, породична документа, мишљења релевантних стручњака, ДНК тестове, познавање ладина итд. Међутим, ова општина је такође постављала услов у виду доказа о тренутној јудаистичкој верској пракси пријављених, издат од стране рабина или сефардске верске заједнице у иностранству (Ibid.: 168).

Овакво стање већ је откривало извесни раскорак између прокламованог значаја афективног елемента и осећаја припадности изнесених у преамбули амандмана и практичним спровођењем генетског, односно верског критеријума у одлучивању двеју јеврејских општина. Док је лисабонска општина искључивала оне који нису могли изнети прецизне доказе о одређеном претку прогнаном са територије Португалије, општина у Порту је искључивала оне који нису практиковали јудаизам.

У пракси доделе држављанства, два политичка догађаја додатно су закомпликовала могућност националне интеграције португалских Сефарда. Први се односио на додељивање португалског држављанства руском бизнисмену јеврејског порекла, Роману Абрамовичу (Роман Аркадьевич Абрамович), од стране јеврејске општине у Порту у априлу 2021. године, те на последично покретање истраге о корупцији везаној за тај процес у марту наредне године (BBC, 2022). Одговор руководства општине у Порту на истрагу против рабина Данијела Литвака (Daniel Litvak), под сумњом да је учествовао у „трговини“ држављанством, био

је прекид издавања сертификата, као и саопштење у ком је наведено да су португалска држава и њени службеници учествовали у „анти-семитским клеветамa” путем медија и „највећем нападу против једне јеврејске заједнице у XXI веку” (Liphshiz, 2022).

У директној вези са овим догађајем, истог месеца када је истрага покренута, португалска влада објавила је нову уредбу којом су поопштени услови за стицање држављанства по основу сефардског порекла, при чему је истакнут услов за доказивање „ближе повезаности са Португалијом”, попут власништва над некретнинама, дужег боравка или више посета земљи (Demony, 2022). Иницијативе за такав потез јавиле су се и пре него што га је актуализовао режим санкција Европске уније против сарадника руских власти (међу које је спадао и Роман Абрамович) након фебруара 2022. године. Наиме, већ 2020. године, парламентарне групе како владајуће Социјалистичке партије, тако и највеће опозиционе партије поднеле су предлоге измена закона којима би се на сличан начин изменили услови за стицање држављанства, али су оба предлога повучена у току парламентарне дебате (Zonshine, 2020). Током дебате, званичници обеју партија осврнули су се на проблем „комодификације португалског држављанства” и његовог представљања као „држављанства из користи” (Lusa, 2020).

Након марта 2022. године, само је јеврејска општина у Лисабону наставила са процесом издавања сертификата. Међутим, коначни корак у законским изменама дошао је у октобру 2023. године, када је парламент изгласао значајне измене дотадашње праксе, суштински претварајући сефардско порекло не у основ, већ у олакшицу за стицање држављанства (Castellano, 2023). Према новом закону, доказ о сефардском пореклу постао је основ за умањивање неопходног времена боравка у држави пре могућности стицања држављанства путем натурализације. Дотадашња улога јеврејских општина у процени таквог порекла пријављених пребачена је на комисију коју оснива сама држава, која ће уз стручњаке укључивати и представнике општина. Ова законска промена, која је коначно потврђена у јануару 2024. године, на иницијативу тада још увек владајуће Социјалистичке партије и уз широку подршку највећег броја парламентарних странака, била је праћена изјавама о томе да је циљ претходног закона, то јест историјско обештећење, био испуњен (Lusa, 2024).

У марту 2024. године, законске промене из јануара ступиле су на снагу потписом председника републике, чиме је заокружена једна законска пракса у додели држављанства потомцима португалских Сефарда. У тренутку писања овог рада још увек не постоји уредба на основу новог закона каква је 2015. године донесена (на основу закона из 2013. године) са онако опширном преамбулом која би открила ближе тумачење ове промене из перспективе власти. Упркос томе, могуће је утврдити да се ради о квалитативној измени приступу препознавања припадности Сефарда португалског порекла из угла државе: од групе која сама по себи полаже право на учешће у португалској националној заједници, они постају група чији припадници, уз одговарајуће доказе, могу *држе* приступити националној заједници. Чак и без додатног концептуалног разјашњења од стране државних органа, јасно се званична пракса окреће од идеје о њиховом суштинском португалству, а ка идеји о непортугалској групи са одређеним (историјски утемељеним) повластицама.

Сефарди и национална политика у Португалији

Досадашњи преглед дискурзивних и правно-политичких пракси према питању држављанства потомака португалских Сефарда даје слику једног краткотрајног и у одређеној мери противречног процеса, покренутог, али и окончаног, од стране највиших носилаца државне власти. Коначни учинак, према подацима доступним у тренутку писања овог текста, јесте 75.000 нових држављана Португалије по овом основу регистрованих до краја 2022. године, од око 262.000 пријављених (Lusa, 2024). Поред овог броја, међутим, тешко је говорити о квалитативним променама у националној политичкој пракси насталим на основу амандмана на Закон о држављанству; како су политички проблеми попут афере везане за Романа Абрамовича или забринутост о „продаји“ држављанства водили ка ограничавању правних одредаба, тако је и реторика „Јевреја португалске нације“ и њихове суштинске припадности португалском културном корпусу била замењена реториком обештећења за историјске неправде према групи која је јасно непортугалска.

Само питање изградње португалско-сефардског националног пројекта дубоко је увезано са савременом концепцијом нације у португалској

политици у чијем су контексту и донесене саме законске промене којима је читав посматрани процес започет. Један од најважнијих појмова у настанку савремене националне политике у Португалији је *лузотропикализам* (Lusotropicalismo). Скован од стране социолога Жилберта Фрејреа (Gilberto Freyre), овим појмом означена је идеја да се колонијално наслеђе Португалије и мешање различитих расних и културних група које је из њега проистекло интерпретира као позитивна појава која саму Португалију чини мешовитим, толерантним друштвом без типичних колонијалистичких односа предрасуда и потчињавања — у једној или другој варијанти, ову идеју прихватили су како Салазаров режим, тако и власти након демократске транзиције (Valentim and Heleno, 2018). Након пада Салазаровог режима, који је лузотропикализам користио за легитимацију одржања колонијалних поседа, у Португалији је ова идеја реконструисана као универзалистичка, мултикултурна и демократска одлика португалског друштва као изузетног и неоптерећеног етно–националистичким тензијама (Pina Almeida and Corkill, 2015).

Ова трансформација некадашњег колонијалистичког концепта у савремени, демократски елемент националног наратива је код ауторки Дејвид (David) и Пинто (Pinto) истакнута као случај тзв. „националног брэндирања” (nation branding) (David and Pinto, 2023). Перспектива „националног брэндирања” тако поставља питање Закона о држављанству као питање промоције Португалије на међународном плану, а ослањајући се на аутоперцепцију толерантности и плурализма коју најјасније изражава управо дискурс лузотропикализма. Фокус на међународни положај и, нарочито, званичне дискурсе у оквиру Европске уније, свакако се може сматрати значајном основом за промоцију и сефардског држављанства, додајући још једну групу плуралистичкој „лепези” португалског културног простора. Брэндирање *йрема* на међународном плану има своју економску димензију – промовисање Португалије као дестинације за јеврејски туризам фигурирало је врло високо у јавним активностима власти (David and Pinto, 2023: 60–63). Међутим, исти овај процес (ре)интерпретације плурализма као околности португалског националног пројекта, означен као брэндирање нације према спољним актерима (туристима, инвеститорима, другим државама итд.), могуће је и посматрати као значајан потез у одржању националне политике на унутрашњем плану.

У складу са Брубакеровим поимањем националности као политичке праксе, промоција сефардске припадности португалској нацији као политичкој категорији и последичне интервенције у правни систем додељивања држављанства јављају се као политичке интервенције које оснажују одређену концепцију о припадности и несепардских, тј. већинских Португалаца. Нормативни аспекти португалства, наиме његов наводни плурализам и мултикултуралност, тако се испуњавају конкретним политичко-дискурзивним потезима, помажући у одржању нације као категорије политички корисног саморазумевања и праксе. Другим речима, када национална држава наступа као актер који испуњава нормативна обећања пројекта на ком почива, Португалцима сигнализира да је овај пројекат доследан и постојан, те и легитиман у односу на све друге могуће принципе политичког организовања и делања.

С обзиром на улогу коју игра у испуњавању поменутог нормативног аспекта, изградња сефардско-португалске националности не мора нужно бити онако систематска, доследна или временски неограничена како би се очекивало у уобичајенијој представи изградње нације као друштвеног феномена, пре свега јер се одвија у контексту већ постојећег и развијеног националног пројекта. За одржање нормативног португалства довољно је и да се Сефарди представе као још један део великог лузофоног културног простора који држава препознаје, те да се инклузивни, плурални карактер португалског друштва потврди и путем исправљања историјских неправди. Дугорочна интеграција потомака прогнаних Сефарда са простора историјске Португалије као неодвојивог дела португалског националног програма уопште није неопходна да би овакве интервенције помогле његовом одржању за највећи део португалског друштва.

Закључак

Целокупан процес конституисања припадности потомака португалских Јевреја португалској националној заједници, као и коначно знатно ограничавање те припадности олично у заокрету политике издавања држављанства, био је обележен недоследностима, политичким контроверзама и нејасним кретањима између реторике интеграције и

реторике обештећења. Саме по себи, такве недоследности не чине посебан случај у изучавању феномена изградње нације — различити институционални аранжмани, регулисање држављанства, као и политичка реторика могу бити подложни променама и ревизијама у дуготрајним процесима уобличавања националности као доминанте политичке групе коју национална држава начелно представља. Међутим, чињенице да је Португалија у тренутку отпочињања овог процеса већ дуго била конституисана као национална држава са себи својственим политичким средствима одржања нације, те да окончање процеса није довело до корених ревизија таквих средстава, позивају на дубље испитивање улоге таквих политичких пракси у свакодневном функционисању португалске националности као политичког пројекта. Анализа изведена у овом раду упућује на два кровна закључка.

Прво, политичке праксе којима је начелно покренут процес државно-националне интеграције потомака португалских Сефарда јесу имале одређене сличности са оним праксама које се везују за изградњу нације; реторичке изјаве о афективној, културној и језичкој припадности, подршка локалним јеврејским институцијама, те увођење доказаног порекла као основа за стицање држављанства. Ове праксе, међутим, показале су се као врло подложне ревизијама услед различитих догађаја у дневној политици. Спорови око држављанства Романа Абрамовича на основу одлуке јеврејске општине у Порту показали су се као довољно снажни да пољуљају однос те општине са португалском државом, као и да доведу питање „трговине португалским држављанством” у домен парламентарне дебате. Тако је и првобитни дискурс о реинтеграцији расејане групе која јесте суштински португалска ревидиран за потребе промене закона у виду реторике историјске реституције за непортугалску групу којој је начињена неправда.

У ширем смислу самог питања сефардске националности, према португалско руководство свакако јесте предузело одређене мере у „рекламирању” Португалије као дестинације за јеврејски туризам и инвестиције, уз право на држављанство као један од главних доказа, ипак није било покушаја да се Португалија представи као *једина* домовина за португалске Сефарде. Није било ни покушаја да се наводна културна, афективна и језичка блискост ове групе узме као темељ њихове примарне припадности португалском националном корпусу, на супрот очигледне алтернативе оличене у званичној политици Државе

Израел, која би претпостављала да је јеврејство те групе већ довољан и једини основ за њихову интеграцију у сопствени национални корпус. Оваква неопредељеност са стране португалских званичника сведочи о неспремности на политичку праксу која би указивала на уверљив напор да португалске Сефарде у потпуности интегрише.

Друго, промена перспективе о националној групи која се изграђује даје бољи увид у посматрани низ несистематских и недоследних политика. Обраћањем пажње на улогу мотива толеранције, мултикултуралности и отворености према различитим лузофоним групама (или онима који од истих потичу) у вишедеценијској изградњи португалске националности, али и изградњи званичног политичког дискурса на нивоу Европске уније, целокупан процес везан за националност португалских Сефарда тако се јавља као разумљив низ потеза у њиховом одржању. Нормативни захтеви доминантних формулација „португалства” и „европејства” који важе у Португалији тако се могу задовољити и без дугорочне „стварне” интеграције једне нове националне или под-националне групе у национални пројекат. У тренутку када други политички обзири компликују питање интеграције, овај нормативни аспект може бити задовољен и политиком реституције — дискурс толеранције и мултикултурализма припада истом идеолошки прихватљивом спектру као и дискурс искупљења за историјске неправде почињене од стране доминантне нације, док се тим искупљењем афирмише актуелна концепција нације која је способна да се „суочава са прошлошћу”.

Овај случај отвара могућности за даље истраживање процеса изградње нације у оквиру студија национализма, будући да сведочи о процесима који наликују изградњи једне, а заправо функционишу у редовном одржавању постојеће концепције друге нације. Таква „псеудо-изградња”, препознатљива по недоследности и испрекиданости, али и начелним сличностима са изградњом оне нације на којој почива национална држава, захтева контекстуализацију у конкретним процесима свакодневне политике, на које управо позивају правци у студијама национализма који се карактеришу практичним и идеолошким тумачењима национализма, удаљавајући се од идентитета као аналитичке категорије.

Литература

- BBC (2022): Roman Abramovich: Rabbi Investigated over Portuguese Citizenship, *British Broadcasting Corporation*, March 12, 2022. <https://www.bbc.com/news/world-europe-60724509>.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*, Sage, Thousand Oaks; London.
- Brubaker, Rogers (2000): Beyond “Identity”, *Theory and Society*, Volume 29, Issue 1.
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity without Groups*, Harvard University Press, Cambridge MA.
- Castellano, Orge (2023): Portugal Moves to End Sephardic Jewish Citizenship Law, *Times of Israel*, October 18, 2023. <https://www.timesofisrael.com/portugal-moves-to-end-sephardic-jewish-citizenship-law/>.
- David, Isabel and Gabriela Anouck Côte-Real Pinto (2023): Beyond Reparatory Justice: The Portuguese “Law of Return” as Nation Branding, in: Dalia Kandiyoti and Rina Benmayor (eds.), *Reparative Citizenship for Sephardi Descendants: Returning to the Jewish Past in Spain and Portugal*, Berghahn Books, Oxford; New York, NY. <https://doi.org/10.3167/9781800738249>.
- Decreto-Lei n.º 30-A/2015, Diário da República, No. 41/2015.
- Demony, Catarina (2022): Portugal to Adjust Law That Let Abramovich Get Citizenship, Minister Says, *Reuters*, March 16, 2022. <https://www.reuters.com/world/europe/portugal-change-law-that-allowed-abramovich-get-citizenship-minister-says-2022-03-16/>.
- Gesser, Silvina Schammah (2019): Virtually Sephardic? The Marketing and Reception of the New Iberian Laws of Nationality in Israel, *Lusotopie*, Volume 18, Issue 2. <https://doi.org/10.1163/17683084-12341743>.
- Hippler, Jochen and Barry Stone (ed.) (2005): *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?*, Pluto Press, London.
- Liphshiz, Cnaan (2022): Porto Jewish Community Calls Portugal’s Criminal Probe into Its Actions “Holocaust against Families”, *Jewish Telegraphic Agency (blog)*, June 26, 2022. <https://www.jta.org/2022/06/26/global/porto-jewish-community-calls-portugals-criminal-probe-into-its-actions-holocaust-against-families>.
- Lusa (2024): Portuguese Parliament Changes Nationality Policy for Sephardic Jewish Descendants, *Fall River Herald News*, January 5, 2024, <https://www.heraldnews.com/story/news/local/ojournal/2024/01/05/>

portugal-changes-nationality-policy-for-sephardic-jewish-descendants/72125206007/.

- Malešević, Siniša (2006): *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- McDonald, Charles A. (2021): Rancor: Sephardi Jews, Spanish Citizenship, and the Politics of Sentiment, *Comparative Studies in Society and History*, Volume 63 (3): 722–51. <https://doi.org/10.1017/S0010417521000190>.
- Pignatelli, Marina (2023): Portuguese citizenship for descendants of Sephardic Jews: Ethnographic notes on the law and agents in Portugal, u: Helena Vilaça (ed.): *Contemporary Challenges to the Regulation of Religions in Europe*, Universidade do Porto, Porto.
- Pina Almeida, Jose Carlos, and David Corkill (2015): On Being Portuguese: Luso-Tropicalism, Migrations and the Politics of Citizenship, u: Encarnación Gutiérrez Rodríguez and Shirley Anne Tate (eds.): *Creolizing Europe: Legacies and Transformations*, Liverpool University Press, Liverpool.
- Ramos, Rui (2004): Portuguese, but Not Citizens: Restricted Citizenship in Contemporary Portugal, u: Richard Bellamy, Dario Castiglione, and Emilio Santoro (ed.): *Lineages of European Citizenship*, Palgrave Macmillan UK, London. https://doi.org/10.1057/9780230522442_5.
- Sidaway, James D, and Marcus Power (2005): “The Tears of Portugal”: Empire, Identity, “Race”, and Destiny in Portuguese Geopolitical Narratives, *Environment and Planning D: Society and Space*, Volume 23, Issue 4. <https://doi.org/10.1068/d345t>.
- Valentim, Joaquim Pires, and Ana Maria Heleno (2018): Luso-Tropicalism as a Social Representation in Portuguese Society: Variations and Anchoring, *International Journal of Intercultural Relations*, Volume 62. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2017.04.013>

Nikola Tucakov

Institute of European Studies, Belgrade

"RETURN" TO PORTUGAL: THE CITIZENSHIP LAW AND THE QUESTION OF SEFARDIAN-PORTUGUESE NATIONALITY

Summary: The article analyzes the process of accession to Portuguese citizenship by the descendants of Sephardic Jews and their (non)integration into the wider Portuguese national community during the period of validity of the regulations on their "right to return" to Portugal. The analysis examines the suitability of current theories in the field of nationalism studies to explain such a process, which is characterized by practices inherent in the theoretical notion of nation building. Considering the broader context of national politics in Portugal and the notion of Lusotropicalism, the article offers a perspective on the possible role of the apparently incomplete and interrupted construction of Sephardic-Portuguese nationality in strengthening the contemporary norms of already existing Portuguese nationality as a category of political practice.

Keywords: Sephardi, Portuguese Jews, nation building, nation maintenance, citizenship, Lusotropicalism.

Nikola Tucakov

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

O “REGRESSO” A PORTUGAL: A LEI DA CIDADANIA E A QUESTÃO DA NACIONALIDADE SEFARDITA-PORTUGUESA

Resumo: O artigo analisa o processo de adesão à cidadania portuguesa dos descendentes de judeus sefarditas e a sua (não)integração na comunidade nacional portuguesa mais alargada durante o período de vigência da regulamentação sobre o seu “direito de regresso” a Portugal. A análise examina a adequação das teorias atuais no campo dos estudos do nacionalismo para explicar tal processo, que é caracterizado por práticas inerentes à noção teórica de construção da nação. Considerando o contexto mais amplo da política nacional em Portugal e a noção de lusotropicalismo, o artigo oferece uma perspectiva sobre o possível papel da construção aparentemente incompleta e interrompida da nacionalidade sefardita-portuguesa no fortalecimento das normas contemporâneas da nacionalidade portuguesa já existente como categoria de prática política.

Palavras-chave: Sefarditas, Judeus Portugueses, construção nacional, manutenção nacional, cidadania, lusotropicalismo.

Александар Васиљевић

Институт за европске студије, Београд

ОДНОС ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ПОРТУГАЛИЈИ – ПОЛОЖАЈ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Сажетак: Однос државе и цркве у Португалији регулисан је на основу два правна извора. Један је Закон о верској слободи из 2001. године, док је други извор ревидирана верзија Конкордата са Светом Столицом из 2004. године. Аутор истраживање започиње правно-историјским прегледом околности које су претходиле појави савремене правне регулативе, где као проблем уочава утицај привилегованог статуса Католичке цркве на неравномеран однос државе према другим конфесијама. Утврђено је да усклађеност са европском и светском правном регулативом доприноси променама и гарантује правни статус и другим црквама и верским заједницама. Привилегије гарантоване правним статусом односе се на посебне уговоре између утемељених конфесија и државе, као и на право на верско образовање деце, пружање духовне помоћи у државним јавним установама и пореске олакшице. У завршном делу истраживања аутор пажњу посвећује положају православне цркве у Португалији. Искрпно и инспиративно залагање митрополита Гаврила и развој државно-црквеног права обезбедили су различитим православним јурисдикцијама једнака права и привилегије.

Кључне речи: државно-црквено право, Португалија, православна црква, слобода вероисповести.

Увод

Однос државе и цркве у Португалији специфичан је по многим основама. Португалија је држава са релативно малом површином у којој се између 84,5% и 90% становништва изјашњавају као римокатолици (Manuel, 2014: 141). Међутим, постоје и друге верске деноминације са одређеним друштвеним значајем и организацијом. Ове заједнице својствене су за веће градске центре (Лисабон, Брага, Порто и др.) у којима постоје огранци православне и протестантске цркве, јеврејске и исламске заједнице. Посебну пажњу изазивају парарелигијске организације попут јеховиних сведока, као и одређени број нових цркава и верских заједница од којих су најпознатије „Мана црква“ и „Универзална црква Божјег краљевства“.

Свим црквама и верским заједницама гарантован је правни субјективитет на основу Закона о верској слободи из 2001. године, док је однос између традиционалне Католичке цркве и Португалије дефинисан Конкордатом из 2004. године, односно интерним документом међународног карактера за уређење и положај Католичке цркве у Португалији.

Положај цркава и верских заједница у Португалији зависи од категорије којој црква или заједница припада. Две основне су утемељене или неутемељене цркве и верске заједнице. Иако је циљ савременог државно-црквеног права смањивање разлика између заједница као и тежња за што праведнији третман конфесија, разлике и поделе унутар њих су потпуно оправдане будући да свака држава тежи да на прво место постави доминантну религију која је темељ њеног историјског и верског идентитета.

На примеру Португалије то је утемељена традиционална Католичка црква која ужива и низ привилегија гарантованих световним правом. Међутим, да европско законодавство и пракса једнакости и равноправности међу конфесијама утичу на положај Католичке цркве сведочи ускраћивање привилегованог статуса обавезног пружања духовне помоћи у војним установама, што је до 2000. године била обавеза Католичке цркве. Нови поредак конструисан од Закона о верској слободи и Конкордата Свете Столице сведочи тежњу за асимиловањем правне регулативе са европским концептом једнаког и праведнијег третмана међу црквама и верским заједницама.

Привилегије које су гарантоване правним статусом утемељене цркве или верске заједнице видљиве су у споразумима и уговорима које цркве склапају са државом, а које постају предмет јавног права у Португалији. Привилегије су уочљиве и код одржавања верске наставе у државним школама, као и у финансирању и пореским олакшицама, пружању духовне помоћи у државним установама и другим.

Православна црква има аутентичну традицију на територији Португалије утемељену доласком апостола Павла на Пиринејско полуострво. Међутим, све до Великог раскола између православне и Католичке цркве може се у највећем делу испратити епископски континуитет, односно апостолско прејемство на територији Португалије. Након раскола појављује се празнина која траје све до 60-их година XX века.

Несебичним залагањем и ангаживањем др Едуарда Енрикеа Пинта де Роше (Eduardo Henrique Pinto da Rocha), Португалија је на завидан начин успела да поврати ауторитет и да потпуно оживи помесну православну цркву на њеној територији, а све то у контексту драматичног историјског развоја, праћеног променама јурисдикција које нису толико специфичне за Источну православну традицију. Мукотрпним радом и залагањем архимандрита Јована, односно митрополита Гаврила, православна источна црква у Португалији се изборила за аутономију и права која припадају помесним црквама.

Правно-историјски преглед

Доминантна римокатоличка вероисповест представља портрет португалског друштва са карактеристикама религиозног традиционализма. Због тога ћемо пажњу посветити правно-историјском прегледу развоја и положаја Римокатоличке цркве у Португалији. Независност Португалије стечена у 12. веку¹ остварена је тек након њеног признавања од Рима. У прилог овоме сведочи и чињеница да је у првим вековима њене независности дужност владара припадала папиним вазалима. Утицај папе био је такав да је имао право и могућност да поставља и смењује краљеве у Португалији, што је у науци познато као папоцезаризам

1 Тачна година је 1143, док поједини извори проглашење независности Португалије везују за 1139. годину (Santos, Farias, 2002: 37).

(Аврамовић, Станимировић, 2019: 154). Неколико векова касније утицај римског папе почиње да слаби, међутим, државно-црквени односи су до краја средњег века засновани на међусобном преплитању на начин да је држава користила цркву ради постизања циљева,² док је црква користила државу за ширење своје пастирске мисије.

Период реформација и сукоби између католика и протестаната готово да су у потпуности избегли ову државу, а први правни извор којим је римокатоличка вероисповест проглашена за званичну религију португалске државе је први португалски Устав из 1822. године.³ На истим основама засноване су одребе Устава из 1826. и 1838. године са званичним ставом да је римокатоличка вероисповест државна религија у Португалији. У XIX веку не постоје промене у односима државе и цркве све до двадесетог века који доноси промене (Pinto, 2023: 4-7). Најпре је Републиканска револуција из 1910. године допринела да дође до прокламовања принципа одвојености државе и цркве.⁴ Очигледан је утицај француског права и чувеног секуларног закона у Француској из 1905. године. Верује се у његов директан утицај на стварање политичког закона који је потврдио раздвајање државе и цркве у Португалији из 1911. године.⁵ Последица овог закона су стални конфликти са Римокатоличком црквом и негативан став према религији и Богу. Погрешним тумачењем одвојености државе и цркве, неутралност у државно-црквеним односима веома брзо прерасла је у супротстављеност.⁶

Промене у државно-црквеним односима дешавају се након 1926. године када је устанком стављена тачка на либерално-републикански режим (Canas, 2005: 234). Међутим, то није утицало на Устав из 1933. године који и даље прокламује одвојеност државе и Римокатоличке

2 Озакоњења и друштвене контроле.

3 Constitution of 1822 (A Constituição de 1822.), *National Archives*, Lisbon 1822, Art 25. Изворни текст Устава види у: https://www.copyrighthistory.org/cam/tools/request/showRepresentation.php?id=representation_pt_1822 (приступ: 26.02.2024.)

4 Кооперативна одвојеност је други модел државно-црквених односа заснован на принципу секуларне државе. Више о моделима односа између државе и цркве види у: Васиљевић, 2022: 19.

5 The Constitution of Portugal from 1911. (Constituição Política da República Portuguesa de 1911.), *Assembleia Nacional Constituinte Portuguesa*, Lisbon 1911. Доступно на: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/pt1911.htm> (приступ: 27.02.2024.)

6 „Constitutionalism of Portugal“, доступно на: <https://www.britannica.com/place/Portugal/Overseas-empire> (приступ: 27.02.2024.)

цркве. Радикалније промене се дешавају у периоду од 1935. до 1971. године када је у више различитих устава (1935, 1951 и 1971. године) Римокатоличка црква успела да поврати своју позицију и да постане поново званична вероисповест португалске нације (Teixeira, 2015: 61). Однос између државе и Римокатоличке цркве у Португалији реглусан је 7. маја 1940. године Конкордатом који је Света столица склопила са државом.⁷ Познато је да је Конкордат субјекат међународног права и као такав је веома тешко подложен променама. Конкордат из 1940. године гарантовао је велику неједнакост међу религијама и, поред уставних промена, на снази је био све до 2004. године када је стари документ замењен новим (ступио на снагу у мају 2004. године).⁸ Посебан допринос формирању новог Конкордата дао је Закон о верској слободи из 2001. године.⁹

Закон о верској слободи и конкордати са Светом столицом

Дуго очекиван Закон о верској слободи из 2001. године допринео је да се Португалија сврста у ред европских држава у којима се обнавља и развија државно-црквено право. Разлог је тај што закон по многим основама парира са другим законима из ове области у различитим државама Европске уније. Законом су подељене цркве и верске заједнице у три велике групе:

- 1) Утемељене цркве и верске заједнице;
- 2) Цркве и верске заједнице уписане у Регистар, којима је законом гарантован правни субјективитет и
- 3) Цркве и верске заједнице без законски гарантованог правног субјективитета.¹⁰

7 “The Concordat between the Holy See and Portuguese Republic from 7. may 1940“, доступно на: <https://www.concordatwatch.eu/salazars-concordat-1940-text--t38751> (приступ: 28.02.2024).

8 “The Concordat with the Holy See and the Portuguese Republic from 18. may 2004“, доступно на: <https://www.concordatwatch.eu/concordat-2004--text--t4131> (приступ: 28.02.2024).

9 Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001.

10 Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001, art 37.

Да је Закон о верској слободи пажљиво састављен и у складу са другим европским узорима сведоче решања многих спорних питања између државе и цркве. Овим законом, који је пре свега усаглашен са Уставом Португалије, црквама и верским заједницама гарантовано је једнако право на стицање статуса правног лица након успешног поступка регистрације (art. 33-35). Осим тога, црквама и верским заједницама је као облик слободе вероисповести гарантовано право на потписивање уговора са државом (art. 45-51).

Закон гарантује низ права везаних за пружање верске помоћи својим члановима, пружање верског образовања у јавним школама и право на стручну помоћ у државним установама (art. 11, 24). Са друге стране, Закон гарантује црквама и верским заједницама право на сарадњу са државом, као и организовање и спровођење верске политике у складу са аутономним правним нормама, без мешања државе и њених институција (art. 3). Равноправност са другим изворима у Европи потврђена је и другим правима попут права на промоцију своје делатности, права на пореске олакшице од стране државе, права на оснивање образовних верских установа, школа факултета и семинарија, као и пуног права да на таквим местима подучавају ученике и студенте религијским знањима.

Особеност овог закона је да се он односи на цркве и верске заједнице из којих је у потпуности изузета Католичка црква Португалије. На основу члана 58. примећујемо да је регулисање односа између Католичке цркве и државе препуштено већ поменутом Конкордату. Управо је у овоме одлика државно-црквених односа у Португалији, из разлога што се изразито квалитетан Закон о верској слободи само условно повезује са преовлађујућом религијом, док се у највећем делу односи на друге цркве и верске заједнице, мада су приметна извесна подударана између чланова Конкордата са члановима Закона о верској слободи.¹¹

Предност поменутог правног преплитања је то што се Законом о верској слободи ојачава утемељени положај и статус Католичке цркве, што потврђује његов 58. члан. Према гледишту Виталина Канаса (Vitalino Canas), Устав Португалије не поставља ниједну религију на прво место, већ то индиректно чини Закон о верској слободи, ограђујући

11 Питање убијања животиња ради верских ритуала и обичаја, као и питање опорезивања.

се на статус Католичке цркве гарантован међународним споразумом. Посебан допринос у државно-црквеним односима је дуго очекивана актуелизација Конкордата, будући да је до 2004. године на снази био Конкордат из 1940. године, а који је по многим питањима у последњих тридесет година био у разилажењу са Уставом Португалије. Тако, на пример, принцип једнаког третирања других религија у Конкордату из 1940. године уопште није познат.¹² Сви примери неуставности старог Конкордата проглашени су ништавним, а затим су опозвани новим Конкордатом из 2004. године.

Класификација цркава и верских заједница

Тренутно важећи Закон о верској слободи по свим облицима може да парира сличним законима у Европи. Међу поменуте особености убраја се питање регистрације, односно класификације цркава и верских заједница. Законом о верској слободи основна подела цркава и верских заједница настала је на основу дефиниције представљене законом, где се истиче да су цркве и верске заједнице „организационе друштвене заједнице које обећавају вечни живот, а у којима верници могу да следе верске циљеве које налаже њихова вероисповест“.¹³

Једина неправилност у овом извору права односи се на привилеговани статус Католичке цркве у односу на друге утемељене цркве и верске заједнице, мада је и она примерна из разлога што је више од 85% португалских испитаника католичке вере, док се друге деноминације повезују са страним држављанима. Од страних држављана у Португалији приближно трећина становника (36,4%) припада Католичкој цркви (Pniushkova, 2023). Правни статус других цркава и верских заједница обезбеђује се регистрацијом у посебном регистру колективних верских лица. Поступак регистрације није обавезан за деловање цркава

12 Конкордат је имао велики број неуставних ограничења попут чињенице да црквени достојанственици морају имати португалско држављанство, као и право Владе на приговор о именовању бискупа и надбискупа, правне заштите свештенства као јавних службеника, похађање обавезне верске наставе у државним школама вођено католичким принципима, развод католичког брака и ослобађање католичког свештенства од пореза. Све су ово примери неуставности Конкордата из 1940. године.

13 Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001, art 20.

и верских заједница у Португалији, али изричито наглашава да се без регистрације не може остварити правни субјективитет гарантован јавним правом.¹⁴

Истраживањем је утврђено да постоје слична правна решења између Закона о црквама и верским заједницама (у наставку ЗЦВЗ) у Републици Србији (у наставку РС) и Закона о верској слободи у Португалији. Једно од њих се односи на пример класификације црква и верских заједница. У ЗЦВЗ у РС основна подела црква и верских заједница је на традиционалне и конфесионалне,¹⁵ док је Законом о верској слободи Португалији својствена подела на утемељене и неутемељене цркве и верске заједнице. Статус утемељених додељује држава након позитивног извештаја комисије за верску слободу, а права која обезбеђује овај статус односе се на озбиљнији ниво сарадње са државом по разним питањима (art. 54).¹⁶ Као и код традиционалних црква и верских заједница у РС, статус утемељених обезбеђује додатне привилегије које доприносе да се изгради један здрав верски идентитет који ће утицати на смањење појаве вештачких верских група, односно парарелигијских организација.

Рад комисије за одређивање црква и верских заједницама којим ће бити додељен статус утемељене верске заједнице озбиљан је и одговоран посао у коме учествују представници Владе, Католичке цркве и представници већ утемељених црква или верских заједница. Држава се на овај начин ограђује тако што заузима неутралан став када је у питању избор утемељених црква и верских заједница, а одговорност препушта поменутиим представницима. Питањима религије држава се бави искључиво повремено и у случајевима личног интереса. Привилегије које се таквим статусом додељују нису задатак и интересна зона државе Португалије.

14 Додатна права која су гарантована односе се на право учења о вери и моралу у основним, средњим и високошколским установама, право на јавно наступање на телевизији и радију, право на пореске олакшице и сл.

15 Закон о црквама и верским заједницама – ЗЦВЗ, *Службени гласник РС*, бр 36/2006, чл. 10.

16 На пример закључивање споразума са државом, учествовање у раду Комисије за верска питања, учествовање у убирању пореза од верника, као и уживању права на повраћај ПДВ-а у разним правним радњама.

Привилегије гарантоване утемељеним црквама и верским заједницама

Након успешног поступка регистрације и одлуке комисије за верску слободу са представницима Владе и других верских деноминација, црквама и верским заједницама обезбеђен је правни статус субјеката јавног права. Он се углавном огледа у низу погодности које су гарантоване црквама или верским заједницама, а поједине од њих ћемо представити у овом поглављу.

Већ смо истакли да је посебна привилегија дарована утемељеној Католичкој цркви која је формално призната од Португалије као субјект међународног јавног права. Свету столицу у Португалији представља нунције, док Португалију при Светој столици представља њен амбасадор (Canas, 2005: 240). Одлика државно-црквеног правног поретка Португалије је право утемељених верских заједница на закључивање уговора са државом.¹⁷

Са друге стране, својствено правном поретку Португалије је прихватање иницијатива црква и верских заједница о вођењу преговора са комисијом за преговоре именованом од стране Министарства правде.¹⁸ Иницијативу за покретање преговора подноси утемељена црква или верска заједница, док се држава обавезује да једном прихваћену иницијативу заувек спроводи. Споразуми који се на састанцима постигну достављају се парламенту заједно са предлогом о њиховој ратификацији. Након ратификације споразум ступа на снагу, а реч је о специфичном моделу у теорији уставног права. Неутемељене верске заједнице су ускраћене правом на могућност преговора и споразума са комисијом за преговоре, мада нису потпуно дискриминисане из разлога што имају право да са регионалном и локалном самоуправом воде преговоре око постизања циљева који нису дефинисани Законом о верској слободи.

Правни статус гарантован утемељеним црквама и верским заједницама, поред уговора и споразума са државом, подразумева и право на верско образовање деце. Наиме, свим утемељеним верским заједницама

17 Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001, art. 45 – 50.

18 Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001, art. 13.

гарантује се право на верску наставу, што је једногласно усклађено са Уставом Португалије,¹⁹ Законом о верској слободи (члан 19), и новим Конкордатом (члан 19). Гарантовано верско образовање у Португалији не подразумева само верску наставу у државним школама, него и могућност подизања образовних установа и семинарија у којима ће се вршити верско образовање деце, што је алтернатива у односу на подучавање у државним школама. Опште је познато да је питање верске наставе облик слободе вероисповести који изазива различите реакције јавности. Присетимо се околности са којима су се домаћи (српски) законописци сусрели приликом враћања верске наставе у државне школе (Аврамовић, 2006: 251-257). Са сличним проблемима суочила се и Португалија приликом доношења ове одлуке. Верска настава је и даље спорна у државним јавним школама, а у последњих 25 година је и даље камен спотицања у државно-црквеним односима у Португалији (Canas, 2005: 240). Одбрану треба тражити у Конкордату из 1940. године и уставним начелима до 1976. године, зато што се подучавање римокатоличке вероисповести у јавним школама сматра обавезним. Напади против верске наставе били су посебно интензивни 80-их година када је ово питање покренуто пред Уставним судом, а који је пресудио у корист веронауке, односно да принцип одвојености државе и цркве заступљен у Португалији укључује верско образовање деце у јавним школама.

Расправа је настављена и 90-их година, када се ово питање поново нашло пред Уставним судом Португалије, а одлука која је тада изгласана посебно је интригантна. Наиме, Уставни суд доноси одлуку да је верска настава у државним школама исход цркве. Овде се мисли на вероучитеље као прописно обучене, предложене од стране цркве, а постављене од стране државе, затим на уџбенике и наставне материјале припремљене од стране цркве, а прихваћене од стране државе, што је произвело закључак да је верска настава у државним школама, а не од школа или од државе. Заправо је за Уставни суд толерантна настава у државним школама, али није прихватљива верска настава државних школа.²⁰

19 Constitution of the Portuguese Republic (Constituição da República Portuguesa), seventh revision 2005, art. 73.

20 Овде се мисли на облик верске наставе који би држава прописала, обезбедила и у крајњем исходу наметнула у школама.

Једна од привилегија коју доноси правни статус регистрованим црквама или верским заједницама односи се на финансирање и пореске олакшице. Иако у Португалији не постоји дефинисан систем јавног финансирања црквених активности, оно што постоји су разни посредни облици (су)финансирања различитих активности. Данас је најзаступљенији облик (су)финансирања од стране државе на примеру изградње верских објеката преовлађујуће унутар Католичке цркве. Када је реч о ослобађању од пореза, основе ове одредбе налазе се у старом Конкордату према коме је Католичка црква потпуно ослобођена од плаћања свих врста пореза, укључујући и порез на додатну вредност (ПДВ). Помињемо ПДВ из разлога што у каснијем периоду развоја Португалије и њеног уподобљавања са правом Европске уније након 1986. године долази до промена у односима према пореским повластицама усмерених црквама и верским заједницама. Поред обавезног ПДВ-а за цркве и верске заједнице који је прописан у већини држава Европске уније, Португалија је на све могуће начине настојала да ослободи цркве и верске заједнице од враћања ПДВ-а држави, што је потврђено Декретом из 1990. године којим је установљено да се утемељеним црквама и верским заједницама рефундира ПДВ. На овај начин све цркве и верске заједнице изузете су плаћања свих врста пореза.²¹ Порез се наплаћује код пружања комерцијалних услуга, терапија, духовних саветовања и других.

Последња привилегија коју ћемо у истраживању поменути тиче се обостраног интереса државе и цркве, а односи се на пружање духовне помоћи у државним установама. Извор којим је утемељено ово право је стари Конкордат, којим се подразумева учествовање Католичке цркве у пружању помоћи и слободном приступу у болницама, затворима, државним школама, склоништима и другим установама у којима је неопходна стручна духовна подршка (члан 27). Овим Конкордатом дефинисани су различити облици „капеланског рада“ у болницама, војсци и затворима.

Промене се дешавају доношењем новог Конкордата из 2004. године којим се укида право на слободан приступ јавним установама, док је и

21 Овде се мисли на ослобађање од пореза на имовину и објекте које користе за обредне и верске сврхе, као и на примања поклона од верника (било да је имовина, новац или објекат у питању), сакупљања прилога и сл.

даље на снази право на неограничено вршење духовне бриге и старање о пастви у јавним установама. Ограниченост новог Конкордата по питању пружања духовне помоћи у јавним установама је посебно изненађујућа. Разлог је њено укидање у војним установама (служба капелана у војсци – пандан је војно свештенство у православљу). Укинута је стална служба капелана у војсци, док војницима којима је помоћ потребна духовну помоћ организује и осигурава Католичка црква. Резултат ових промена настаје услед сталног притиска од стране европских извора који се старају за једнака права и праведнији третман свих конфесија у погледу духовног старања. Верује се да је укидање духовне помоћи у војним установама компромисни одговор државе на једнакост између конфесија.

Положај православне цркве у Португалији

Према попису из 2001. године у Португалији је било 17.433 православних хришћана, док је 2021. године овај број порастао на 56.000 (Report on International Religious Freedom – Portugal 2021). Међу православним црквама најдоминантнија је Помесна православна црква (Orthodox catholic church),²² док су на територији Португалије присутне још и Бугарска, Румунска, Руска и Српска православна црква.

Важно је нагласити да православна црква у Португалији није новотарија која се појавила шездесетих година XX века. Њено постојање на територији Португалије (и Шпаније) бележи се још од првих векова хришћанства. У посланици Светог апостола Павла Римљанима, апостол Павле је обећању реч испунио својим доласком на Пиринијско полуострво.²³ Долазак апостола Павла на Пиринејско полуострво потврђен је многим старохришћанским делима.²⁴ Међутим, историја православне цркве у Португалији од посете апостола Павла и тешког

22 Catholic church се у овом наслову не односи на Католичку цркву, већ се користи дословни превод речи, а то је „Васељенска црква“.

23 Рим (28, 23-24).

24 Посланица Светог Климента Римског, Мураторијев канон, дела Иринеја Лионског, Тертулијана Картагинског. У 4. веку долазак је потврђен у делима Атансија Великог, Кирила Јерусалимског и Блаженог Јеронима.

периода у IX веку услед рађања јереси у западним црквама²⁵ бележи велику празнину све до друге половине XX века.

Православне активности у Португалији јачају од 1968. године, иако се у различитим извештајима истиче да је то повратак у кућу која је одувек била Њена, а повратак је искрен и без лажних екуменистичких предрасуда.

Новија историја Православне цркве у Португалији везује се за пастирску мисију др Едуарда Енрикеа Пинта де Роше.²⁶ Пинто де Роша је познат као први клирик који је оживео православну цркву после готово више од десет векова колико је трајало одумирање православља у португалским државама. Он је прошао кроз специфичан пут пре него што је постао поглавар Православне цркве у Португалији. Најпре је имао успешну војну каријеру, био је званичник португалске војске и припадник римокатоличке вероисповести. Међутим, љубав према православљу била је интензивна у мери да је неколико година трајао поступак добијања благослова за прелазак у православну цркву. Благослов је потврђен 1966. године, а доделио га је игуман манастира Светог Маврика. Одмах по добијању благослова Пинто де Роша је ступио пред архиепископа женевског, Епархије западноевропске Антонија Бартошевича (Антоний Бартошевич) (Јурисдикција Руске православне заграничне цркве).²⁷

Након сусрета са архиепископом, по његовом благослову Пинто де Роша је послат у манастир Хиландар на Светој Гори, где је као искушеник провео девет месеци. Након овог боравка, архиепископ Антоније одлучује да га уздигне у јеромонашки чин,²⁸ а осам месеци касније

25 Јереси су искорењене на Пиринејском полуострву захваљујући храбрости и упорности њених епископа који су током целог првог миленијума показали заштитнички према Светом предању и хришћанству. Међутим, вреди нагласити да се значајан део религиозног живота у Португалији тада одвијао ван званичне црквене структуре и блиско је коегзистирао са широким спектром веровања и сујеверја, као и појавама као што су магија и враџбине. Скоро свако село је имало своје видовњаке, чаробњаке и исцелитеље, што је посебно изражено у јужнијим деловима државе где је веровање у вештице и зле духове било изразито распрострањено (Pniushkova, 2023).

26 Види у: „S.B. São João Gabriel I de Portugal (dr. Eduardo Henrique Pinto da Rocha)“, доступно на: https://www.igrejaortodoxahispanica.com/Biografias/Joao_Gabriel_I_de_Portugal.html (приступ: 03.03.2024).

27 „Католической православной церкви Португалии“

28 Духовно име му је Јован (John, João у Португалији).

постављен је за архимандрита.²⁹ Након обављене праксе у Паризу, у јулу 1968. године долази у Португалију, где служи православну литургију по источном византијском обреду у једној кући са својом породицом и групом симпатизера. У наредне четири године православље у Португалији бележи енергичан и активан развој. Све је више православних верника, што потврђује циркуларно писмо архиепископа Руске заграничне православне цркве из маја месеца 1972. године (Валерјевич Слѣсарев, 2008: глава IV. 10. 16).

У документу се на 24. страни може прочитати да је португалска православна мисија специфична по томе што дели своју активност између Португалије и Француске.³⁰ Православни центар у Лисабону чинила је једино црква Светог Архангела Михаила у којој се обављају литургијска последовања. У извештају се истиче да је у Лисабону постојала заједница православних грчког и румунског порекла која је укључивала неколико стотина верника без сређене парохије и без свештеника. Седамдесетих година је у Португалији било свега шест клирика (три ђакон и три свештеника) и око 500 верника (300 Португалаца грчког и румунског порекла и око 200 домаћих житеља).³¹

Португалска православна мисија је 1974. године трансформисана у португалски егзархат Руске православне заграничне цркве, а архимандрит Јован је постављен за епископског администратора Егзархата. Две године касније, португалски егзархат је добио и званичну државну регистрацију под називом Православна-католичка црква (History of the Orthodox Catholic Church of Portugal, 2008).

Делатност архимандрита Јована остала је упечатљива по брзом развоју православне заједнице којој је 1976. године од лисабонског кардинала додељена празна црква у зони Лисабона,³² док је исте године на иницијативу Архимандрита основан и Богословски институт под

29 Архимандрит је највиши монашки презвитерски чин у Православној цркви, чин се додељује од стране Светог архијерејског синода уз претходни предлог архијереја.

30 Француска је држава која се у извештају помиње као „њихова усвојена држава“, а занимљиво је да је седиште Архиепископије са архиепископским двором било у Француској.

31 Валерјевич Слѣсарев, 2008: глава IV. 10. 16.

32 Додељена им је на позајмицу капела Светог Жеронима (Geronimo's Chapel) у Високом Рестелу.

називом „Православна богословска академија Свети Мартин Думски.³³ Делатност Архимандрита позната је и по оснивању првог православног манастира у Португалији. Манастир је посвећен Преображењу Господњем, а његов први игуман био је архимандрит Јован.

Евидентан развој и напредак православне-католичке цркве наишао је и на један тежак период који се везује за израду Статута црквено-правног постојања православне цркве у Португалији, са посебним изузетком епископа као њеног поглавара. Међутим, архимандрит је улогу епископа предвидео Статутом, што је изазвало негативну реакцију архиепископа женевског Антонија који му је издао наредбу да тражи нову јурисдикцију чији ће члан бити (History of the Orthodox Catholic Church of Portugal, 2008). Након обраћања архиепископу атинском, Свети архијерејски синод Грчке православне цркве одлучио је да се архимандрит Јован посвети за викарног епископа Португалије, а на чину хиротоније му је саопштена одлука о каснијем посвећењу за митрополита Православне цркве у Португалији.³⁴

Посебно је важна 1984. година у којој је португалској цркви додељена аутономија посебном Синодском уредбом Грчке православне цркве.³⁵ Након шест година, од 1990. године Православна црква у Португалији је прекинула молитвено заједништво са грчком црквом из теолошких, дисциплинских и других разлога.

Следећи корак у развоју Православне цркве у Португалији везује се за 1990. годину када се бележи молитвено заједништво са аутокефалном Пољском православном црквом, наравно уз поштовање статуса аутономне цркве који јој је претходно додељен (Парфенчик, 2002: 47). Рад епископа Гаврила произвео је неколико свечаних аудијенција, од којих је најважнија она из 1993. године, када је забележен сусрет митрополита варшавског Василија и председника Републике Португалије. Тада је митрополит председника даровао великим крстом религиозног реда свете Марије Магдалене. До тада ниједан председник Португалије није добио страно верско одликовање. Отвореност за конфесионални

33 Од 2008. године је то Теолошка академија португалске православне цркве.

34 Што је једнако чину архиепископа у словенској традицији. Хиротонија у другој јурисдикцији захтева и промену духовног имена, па је тако архимандрит Јован добио ново духовно име Гаврило.

35 Грчке старокалендарске цркве која је непризната од стране Васељенске патријаршије и осталих помесних цркава (Јевтић, 2004: 34-36).

плурализам и поштовање верских мањина постаје одлика Португалије уочљива на примеру развоја Помесне православне цркве.

Са посебним изазовом помесна црква се сусрела након смрти митрополита Гаврила 1997. године. Саборски је изабран нови митрополит Јован уз присуство представника пољске цркве, амбасадора, митрополита и других. Овај сабор је заиста специфичан из разлога што ниједан православни сабор није одржан на Западу више од хиљаду година. Након избора уследило је устоличење карактеристично по томе што је митрополит варшавски Василије новом митрополиту даровао панагију, крст и мантију зелене боје.³⁶ Све ово потврђује да је реч о устоличењу и признању које се одаје помесној православној цркви у Португалији.

Посебно важан догађај за португалску цркву је сусрет митрополита португалског Јована са васељенским патријархом цариградским Вартоломејом. Сусрет се догодио 1999. године у Грчкој, а сусрет представља резултат посебног развоја и напретка Помесне португалске цркве. Исте године митрополит је посетио и патријарха московског Алексија, где је уживао у могућности да са Његовом Светошћу разматра важне теме попут положаја православне дијаспоре у државама западне Европе.

Услед озбиљних канонских разлога везаних за праксу локалног пасторског поретка, Православна црква у Португалији се 2001. године одвојила од молитвеног заједништва са Православном црквом Пољске. Целокупна историја и развој Православне цркве у Португалији утицали су на то да се Законом о верској слободи из 2001. године овој цркви призна статус утемељене верске заједнице.

Од 2017. године Португалија активно учествује у пружању помоћи православним црквама, што се уочава на примерима поклањања богослужбеног простора, затим у даривањима земљишта за верске намене, као и дозвољавању подизања верских објеката на територији главног града.

Српској православној цркви, односно Епархији западноевропској је 2017. године град Лисабон на располагање ставио капелу Хуана Кастиљског из XVI века која је дуго времена служила као испосница чувеног манастира Светог Јеронима. Освећење цркве Светог Христа Спаситеља

36 Мантије зелене боје носе искључиво поглавари православних аутокефалних цркава попут Русије, Србије и других.

у Лисабону десило се 23. септембра 2017. године, а од 7. јануара 2018. године у овој капели се редовно врше богослужења.³⁷

Крајем 2017. године Украјинска православна црква је осветила две парохијске цркве на територији Португалије. Руска православна црква је 2018. године започела изградњу прве руске цркве у Португалији, након што је претходно држава Московској патријаршији под закуп даровала земљишну парцелу на 50 година. Освећење темеља храма догодило се 20. јула 2020. године. Румунска православна црква је 2021. године осветила први румунски православни манастир у Португалији.

Закључак

Развој државно-црквеног права у Португалији усмерен је у правцу једнакости и раздвојености. Правни поредак је изграђен тако да представља специфичан однос у државно-црквеним односима. Овде наилазимо на тенденцију једнаког третмана државе према црквама и верским заједницама, суоченог са принципом строге кооперативне одвојености. Закон о верској слободи из 2001. године прекретница је у обликовању државно-црквеног права у Португалији. Уједначени односи гарантовани овим законом утицали су и на промену става Католичке цркве, која је нови Конкордат из 2004. године усмерила у правцу пристраснијег и умеренијег односа према другим заједницама. Португалија се у последњих двадесет година посебно истиче у погледу развоја и напретка државно-црквених односа, као и правног положаја цркава и верских заједница. О слободи вероисповести се до 2001. године у Португалији могло говорити крајње условно. Утицај европске и светске законодавне праксе довео је Португалију у завидан положај којим се сврстава у ред држава са развијеном државно-црквеном правном регулативом.

Закон о верској слободи као потпуно уставан законски акт исписан је тако да у потпуности испуњава савремене правне празнине из еклисијастичког права. Његовом анализом је установљено да су одлуке које доноси сагласне са другим европским и светским правним

37 Адреса цркве Светог Христа Спаситеља (Ermida Santo Cristo Salvador) је: Rua de Alcolena 2, 1400-005 Lisboa (Belém, Restelo).

изворима у којима је ова област на много вишем нивоу. Истраживањем је установљено да постоји блискост португалског Закона о верској слободи са Законом о црквама и верским заједницама у Републици Србији. Примећујемо да се ови закони по многим питањима подударају и преклапају, посебно када су у питању правне основе статуса и регистрације цркава и верских заједница, њихових подела и привилегија. Све то указује на једнообразан приступ у обликовању ових закона, односно на правну унификацију која се пасивно формира на европском нивоу.

Државно-црквено право Португалије карактерише начин додељивања правног статуса црквама и верским заједницама. Посебно образована комисија на себе преузима одговорност и последице избора или одбијања одређене деноминације. На овај начин држава је дистанцирана у односу на поступак регистрације нових цркава и верских заједница. Овим решењем држава остаје потпуно неутрална, не нарушавајући начела сопствене уставности као ни једнакости међу конфесијама. Активности државе су повремене и супсидијарне, а уочљиве су на сложенијим примерима када Комисија за верску слободу не може да понуди адекватна решења.

За развој Православне цркве у Португалији најзаслужнија је личност митрополита Гаврила који је у потпуности оживео православне активности на Пиринејском полуострву. Поред најразвијеније Помесне православне цркве, на територији Португалије постоје и представништва других православних јурисдикција. Најбројније су православне цркве Европе, а свима су гарантована једнака привилегована права својствена утемељеним црквама. Португалија је након 2017. године постала позната по изузетно отвореном односу према даривању богослужбеног простора, као и парцела за изградњу нових верских објеката, што потврђују примери даровања капеле Српској православној цркви и дугорочног земљишног закупа Руској православној цркви. На примерима Украјинске и Румунске православне цркве отвореност и дарожљивост се потврђују.

Литература

- Аврамовић Сима, Станимировић Војислав (2019): *Упоредна љравна љтрадиција*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Аврамовић, Сима (2006): Уставност верске наставе у државним школама – *Res Iudicata*, *Анали Правној факултетиа у Београду*, 2/54, Београд.
- Валерьевич Слесарев, Александр (2009): *Старостильный раскол в истории Православной Церкви (1924–2008)*, Крутицкого подворья Общ-во любителей церковной истории, Москва.
- Васиљевић, Александар (2022): Утицај секуларизације и лаицитета на развој државно-црквеног права, Прилози државно-црквеном праву Србије, уредили Владимир Чоловић и Владимир Ђурић, Институт за упоредно право, Београд.
- Закон о црквама и верским заједницама, *Службени љласник РС*, бр 36/2006.
- Јевтић, Атанасије (2004): *Заблуде расколника љзв. „Сљарокалендараца“*, Манастир Жича-Острог-Тврдош, Београд.
- Парфенчик, Андрей (2002): *Жизнь Православной Церкви в Польше с 1970 по 2000 год*, Жировичи: Минская Духовная Семинария, Минск.
- Свети архијерејски Синод Српске православне цркве (2003): *Светљо Писмо Новој Завељиа*, превод комисије Светог архијерејског Синода, Београд.
- Canas, Vitalino (2005): *State and church in Portugal, State and Church in the European Union*, editor Gerhard Robbers, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden.
- „Constitutionalism of Portugal“, доступно на: <https://www.britannica.com/place/Portugal/Overseas-empire> (приступ: 27.02.2024.)
- Constitution of 1822 (A Constituição de 1822.), National Archives, Lisbon 1822.
- Constitution of the Portuguese Republic (Constituição da República Portuguesa), seventh revision 2005.
- „History of the Orthodox Catholic Church of Portugal“, доступно на: http://www.igrejaortodoxa.pt/english/history-history_church_of_portugal.html (приступ: 04.02.2024).
- Law of Religious Freedom (Lei da Liberdade Religiosa), D. R. I-A – the Assembly of the Republic, 16/2001.

- Manuel, Paul Christopher (2014): *The Roman Catholic Church and Political Regime in Portugal and Spain, Religion and Regimes: Support, Separation and Opposition*, edited by Mehran Tamadonfar and Ted Jelen, Lexington books, New York – Toronto.
- Pinto, Sergio Ribeiro (2023): *Religious History in Portugal from Lusitania Sacra (1720) to the Enciclopedia de Historia Religiosa (2023): An Overview*, Religions 14/1417, Basel.
- Pniushkova, Natalia (2023): *Religion and beliefs in Portugal*, Life in Portugal – Portugal immigration Blog, Dostupno na: <https://withportugal.com/en/blog/religiao-portugal> (pristup: 17.02.2024).
- Santos Tiago, Miguel Farias (2002): *Religion in Portugal*, The 21st century Encyclopedia of World Religion – Volume 1, edited by Gordon Melton and Martin Baumann, Richmond.
- „S.B. São João Gabriel I de Portugal (dr. Eduardo Henrique Pinto da Rocha)“, доступно на: https://www.igrejaortodoxahispanica.com/Biografias/Joao_Gabriel_I_de_Portugal.html (приступ: 03.03.2024).
- Teixeira, Alfredo (2015): *Reconfigurations of Portuguese Catholicism: Detraditionalization and Decompaction of Identities, Religion and Culture in the Proces of Global Change: Portuguese Perspectives*, edited by Jose Tolentino Mendonca, Alfredo Teixeira and Alexandre Palma, The Council for Research in Values and Philosophy, Washington.
- The Constitution of Portugal from 1911. (Constituição Política da República Portuguesa de 1911.)*, Assembleia Nacional Constituinte Portuguesa, Lisbon 1911.
- „The Concordat between the Holy See and Portuguese Republic from 7. may 1940“, доступно на: <https://www.concordatwatch.eu/salazars-concordat-1940-text--t38751> (приступ: 28.02.2024).
- “The Concordat with the Holy See and the Portuguese Republic from 18. may 2004“, доступно на: <https://www.concordatwatch.eu/concordat-2004--text--t4131> (приступ: 28.02.2024).
- United States Department of State, *Report on International Religious Freedom: Portugal*, Office of International Religious Freedom, Washington, Dostupno na: <https://www.state.gov/wp-content/uploads/2022/05/POR-TUGAL-2021-INTERNATIONAL-RELIGIOUS-FREEDOM-REPORT.pdf> (pristup: 07.03.2024).

Aleksandar Vasiljević

Institute of European Studies, Belgrade

THE RELATIONSHIP OF THE STATE AND THE CHURCH IN PORTUGAL – THE POSITION OF THE ORTHODOX CHURCH

Summary: The relationship between the state and the church in Portugal is regulated based on two legal sources. One is the Law on Religious Freedom from 2001, while the other source is the revised version of the Concordat with the Holy See from 2004. The author of the research begins with a legal-historical overview of the circumstances preceding the emergence of contemporary legal regulations, identifying the influence of the privileged status of the Catholic Church on unequal relations between the state and other denominations as a problem. Compliance with European and global legal regulations has led to changes and guarantees of legal status for other churches and religious communities as well. The privileges guaranteed by legal status include special agreements between established denominations and the state, as well as the right to religious education for children, the provision of spiritual assistance in state public institutions, and tax benefits. In the final part of the research, the author focuses on the position of the Orthodox Church in Portugal. The comprehensive and inspiring efforts of Metropolitan Gavriilo and the development of state-church law have ensured equal rights and privileges for various Orthodox jurisdictions.

Keywords: ecclesiastical law, Portugal, Orthodox church, religious of freedom.

Aleksandar Vasiljević

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

A RELAÇÃO DO ESTADO E DA IGREJA EM PORTUGAL – A POSIÇÃO DA IGREJA ORTODOXA

Resumo: A relação entre o Estado e a Igreja em Portugal é regulada com base em duas fontes jurídicas. Uma é a Lei sobre a Liberdade Religiosa de 2001, enquanto a outra fonte é a versão revista da Concordata com a Santa Sé de 2004. O autor inicia a pesquisa com um panorama histórico-jurídico das circunstâncias que antecederam o surgimento das regulamentações jurídicas modernas, onde vê como problema o impacto do status privilegiado da Igreja Católica nas relações desiguais do Estado com outras confissões. Foi estabelecido que o cumprimento das regulamentações legais europeias e mundiais contribui para mudanças e garante o estatuto jurídico de outras igrejas e comunidades religiosas. Os privilégios garantidos pelo estatuto jurídico referem-se a contratos especiais entre confissões estabelecidas e o Estado, bem como ao direito à educação religiosa dos filhos, à prestação de assistência espiritual em instituições públicas estatais e a benefícios fiscais. Na parte final da investigação, o autor dá atenção à posição da Igreja Ortodoxa em Portugal. Os esforços exaustivos e inspiradores do Metropolita Gavriilo e o desenvolvimento da lei eclesiástica estatal proporcionaram a diferentes jurisdições ortodoxas direitos e privilégios iguais.

Palavras-chave: direito eclesiástico estatal, Portugal, Igreja Ortodoxa, liberdade religiosa.

Србољуб Д. Пеовић

Институт за европске студије, Београд

ФОРМИРАЊЕ И ПЛУРАЛИЗАЦИЈА ЗАЈЕДНИЦЕ МУСЛИМАНА У ПОРТУГАЛИЈИ (1968-2021)

Сажетак: Португалска муслиманска заједница је дуго била слабо истражена тема у овој иберској држави, махом због своје малобројности и комплексности. Овај рад, први са оваквом тематиком на српском језику, даје преглед досадашње релевантне научне литературе о заједници, покушавајући да у ограниченом обиму покаже еволуцију ове заједнице, њену комплексност у виду плурализације, као и интеракције са португалском државом и другим спољним актерима.

Кључне речи: Португалија, ислам, исламска заједница, колонијализам, Мозамбик.

Увод

Малобројност муслиманске заједнице у Португалији је узроковала да више пута буде изостављана из компаративних прегледа муслиманских заједница у Европи. Шта више, захваљујући доброј интегритетности, тешко је наћи заједницу европских муслимана која је толико конзистентно маргинализована из јавних расправа. Ипак, неколико фактора, попут високог удела шиитских исмаилија и високог броја других исламских традиција, као и чињенице да чак ни подизање џамија – нешто што је често доводило до жустрих протеста шире јавности – није подизало међуверске тензије, чине ову заједницу уникатним случајем у европском контексту (Tiesler, 2000: 188-191; Vakil, 2004: 187-188).

У овом раду начињен је покушај да се на основу доступне литературе на португалском и енглеском језику пружи преглед историје ове заједнице. Појам заједница овде је коришћен условно, будући да је упитно колико се муслимани различитих етничких група и верских традиција заиста осећају као јединствена заједница, чему је у досадашњој литератури посвећивана пажња.

Колонијални корени

Португалија, са својим ограниченим људским, финансијским и организационим средствима, није имала утицаја на своје велике колоније у Африци крајем 19. века онако како су то друге европске силе истог времена имале. Ова империја успела је да опстане као медијатор интереса других европских сила све до успона неоколонијализма 1960-их година, када је изгубила било какву страну подршку (Machaqueiro, 2011: 212).

Макар од 1940-их до средине 1960-их преовлађујући наратив у португалским владајућим круговима био је да су муслимани опасна претња која настоји да преотме португалску превласт помоћу панисламизма. Одређена градација је ипак постојала између релативно мирних народа Гвинеје Бисао (Фулбе и Мандинзи) и народа Мозамбика, поготово северних племена. За разлику од њих, анимистички становници Гвинеје Бисао и Мозамбика су виђени као потенцијални савезник. Веровања потоњих нису узимана за озбиљно и превладало је уверење да на њих мисионарске активности имају више утицаја (Machaqueiro, 2011: 213; Machaqueiro, 2013: 843-844).

Сређином 1960-их, међутим, дошло је до драстичне промене. Обавештајни кругови су тада веровали да су анимисти опаснији, будући да су лакше ступали у нове националистичке покрете. За разлику од њих, за муслимане се веровало да су увидели опасност од евентуалне будућности у атеистичким марксистичким државама. Упркос амбивалентности и преовлађујућим предрасудама у португалским владајућим круговима, у овом периоду формулисана је стратегија помирења са исламом захваљујући личностима попут исламолога Фернанда Амара Монтеира (Fernando Amaro Monteiro) (Machaqueiro, 2011: 213).

Крајем 19. века једна група муслимана преселила се из Гударата у Индији у Мозамбик. Део ове групе селио се потом у Лисабон, у потрази за високим образовањем или пословним приликама. Међу њима је био Сулејман Вали Мамеде (Suleiman Vally Mamede). Као чиновник нижег ранга у Министарству за прекоморске поседе, он је стекао контакте међу особама од утицаја у Салазаровом режиму, као и у Римокатоличкој цркви. Заједно са још 25-30 особа, он је 1968. основао Исламску заједницу Лисабона. Локалне власти су биле свесне тога, извештавајући да ова заједница петком није успевала скупити довољни број верника за хутбу. Ипак, стварање заједнице је дозвољено, а она је исте године почела са издавањем свог првог часописа „Ислам” (O Islão) који је излазио до 1983. године. Ипак, без обзира на дозволу, власти су остале сумњичаве према овој заједници, позивајући Вали Мамедеа више пута на разговоре, тражећи изнова документе о оснивању и предузимајући друге мере, сматрајући овакву организацију проблемом (Vakil, 2005: 186; Tiesler, 2000: 126-127).

Званично се посвећујући екуменском дијалогу и залагању за омогућавање поштовања верских обавеза муслимана, Вали Мамеде је, чини се, себи наменио вишу улогу. Ако је Салазаров режим тврдио у званичној пропаганди како нема колонизатора нити колонизованих, те ако су сви једноставно Португалци, руководилац Исламске заједнице Лисабона је тражио да се покаже да муслиманска заједница, према томе, не представља мањину и да се кроз изједначавање статуса са Римокатоличком црквом укаже достојанство португалском исламу (Machaqueiro, 2011: 215).

Већ током 1965. године Вали Мамеде се залагао заједно са мрежом мозамбичких Муслиманских верских братстава за једно гарантовано место у Корпоративној комори, чиме би у том аспекту ислам био изједначен са Римокатоличком црквом. Четири године касније, подржавао је становништво Мозамбика у тежњи да се на листи кандидата за представнике провинције у Народној скупштини нађе и муслиман. То је учинио и кроз једно писмо председнику провинцијске комисије Националног савеза у Мозамбику, отворено изражавајући разочарање због неизлажења владајуће странке у сусрет његовом залагању (Machaqueiro, 2011: 215-216).

После првог покушаја за подношење захтева ради изградње једне џамије у Лисабону још 1966, Исламска заједница у Лисабону почела је

1968. године скупљати средства за евентуално прављење џамије. Идуће године су градске власти изразиле спремност да изађу у сусрет том захтеву кроз давање грађевинске дозволе на једном од лисабонских брда, а представници Римокатоличке цркве су изразили спремност за донације фонду Исламске заједнице. Билтен Исламске заједнице наглашавао је потребу за оваквим објектом говорећи да су остале европске престонице већ саградиле своје џамије. Вали Мамеде је маштао о томе да се џамија из историјских разлога изгради у областима Рестела или Белема, будући да су бродови који су путовали у прекоморске поседе полазили управо из ових области. Ипак, у време Салазаровог режима није дошло до изградње џамије (Machaqueiro, 2011: 217-219).

Вали Мамеде је 1969. године затражио дозволу од министра за прекоморске поседе да посети Мозамбик, наводно ради писања књиге о Муслиманским верским братствима. Захтев није услишен, вероватно захваљујући утицају Амара Монтеира, који је од 1965. до 1973. године био саветник у Служби за централизацију и координацију информацијама у Мозамбику. Он је свега неколико дана после захтева Валија Мамедеа написао извештај под насловом „Хегемонија Исламске заједнице Лисабона над преосталим мухамеданским заједницама на португалској територији”. Сматрајући да руководилац Исламске заједнице Лисабона жели да изврши централизацију заједнице муслимана у португалској метрополи и колонијама, Монтеиро је инсистирао на томе да је Вали Мамеде вођа само заједнице лисабонских муслимана. Пређашња вест да је вођа лисабонске исламске заједнице именовано тројицу својих делегата у Мозамбику изазвала је реакцију провинцијских власти и потрагу за истима (Machaqueiro, 2011: 219-221).

Ипак, Вали Мамеде је 1970. године отпутовао у Мозамбик, наводно ради скупљања средстава за подизање џамије у Лисабону и држања предавања. Није јасно да ли је и како добио дозволу за пут, али је овај пут добио велики публицитет од стране представника локалних власти који су се са њим лично сусретали. Међутим, насупрот каснијим тврдњама самог Валија Мамедеа, његов пут је допринео појачавању сукоба са и између локалних муслиманских вођа. Локалне вође нису желеле да прихвате ауторитет лисабонске заједнице до те мере да су се поједини жалили на лисабонског супарника локалним властима. Једно заједничко питање које се појавило у сукобима јесте било питање локације централне џамије. Говорећи о томе како је лисабонска заједница

премала, они су истицали да би таква џамија морала бити у самом Мозамбику. Ту су се, међутим, јавили проблеми око потенцијалне локације унутар Мозамбика (Machaqueiro, 2011: 221-223).

Салазаристичке власти определиле су се за неослањање на Валија Мамедеа. Било је потребно спречити хомогенизацију муслимана и евентуално стварање јединственог вође на кога би португалске власти морале рачунати. Руководиоцу Исламске заједнице Лисабона је у Министарству за прекоморске поседе саопштено да не може наступати у португалским колонијама, на шта је он морао пристати. Такође, португалски ислам, упркос званичној пропаганди, није требало подржавати у метрополи, већ у Гвинеји и Мозамбику. Ту заједницу подсахарских португалских муслимана, по рецепту сродном са француским *Islam noir*, требало је објединити у једну централизовану и од државе контролисану исламску заједницу, која би била у ограниченом контакту са потенцијално субверзивним утицајима заједница из источне и јужне Африке, Индије и арапског света. Таква заједница, у почетку означена као иџма, а касније као Савет нотабла (*Concelho de Notaveis*), требало је да игра пре свега световну улогу, будући да су у њу бирани они који могу мобилисати муслиманске масе (Machaqueiro, 2011: 224-225, 229).

Постколонијални развој и диференцијација

После Каранфилске револуције у априлу 1974. године Вали Мамеде је потпуно променио свој политички програм, убрзо почевши залагање за независност Мозамбика. Исламска заједница у Лисабону престала је наглашавати свој португалски идентитет, ослањајући се на своје етничке идентитете, али и наглашавајући своју подршку палестинским Арапима против ционизма. Сам Вали Мамеде, запостављајући своју сарадњу са салазаристичким властима, упоређивао је колонијализам старог режима са ционизмом. (Machaqueiro, 2011: 225-228). Исламска заједница је убрзо почела примати финансијску помоћ арапских држава, а понекад и практичну од стране дипломатских представништава; тако је 1975. године египатска амбасада у Лисабону уступила свој подрум за одржавање молитава петком, а наредне године је мароканска амбасада организовала Исламски центар Португалије као кооперативу дипломатских представника муслиманских земаља у Лисабону. Ово је било

у складу са чињеницом да је заједница муслимана у Лисабону у овим тренуцима великим делом била састављена управо од дипломатског особа (Vakil, 2005: 187; Tiesler, 2000: 127).

Током 1970-их дошло је до даљег насељавања муслимана у Португалију, махом сунита и исмаилија јужноазијског порекла, из Мозамбика. Овај талас постао је посебно значајан после револуције и португалског напуштања колонија 1975. године. У јавности ови мигранти постали су познати као повратници (returnados). Ова група, иако разнолика, због свог држављанства, познавања језика, као и чињенице да су многи њени чланови били већ ангажовани у привреди (пре свега трговини, али и у хотелијерству, пружању неге, банкарству и администрацији) релативно се успешно уклопила у португалско друштво. Чини се да су најутицајнији чланови ове групе дошли углавном крајем 1970-их због грађанског рата и економске политике у Мозамбику (Mapril, Carvalho e Soares: 2020, 163).

Процењује се да је 1974. године у Португалији живело око 500 муслимана. Између 1973. и 1975. године заједница шиита исмаилија се организовано преселила из Мозамбика у Португалију, повећавши број муслимана у тој држави за неколико хиљада и отворивши локални огранак 1983. године. До 1982. године број муслимана је нарастао на око 15.000. Током 1980-их примат су преузели мигранти из Гвинеје Бисао, махом мушког пола, самци, у потрази са послом у областима Лисабона и Алгарвеа. Процењује се да је до почетка 1990-их укупни број муслимана у Португалији порастао на око 30.000 (Vakil, 2005: 187-188; Melo, 2008: 97-102; Von Kemnitz, 2002: 8).

Либерализација односа власти према исламу видела се и на примеру дозвољавања ритуалног клања према методу забихе (којом месо постаје халал) од 1975, с тим што је прва халал продавница отворена 1982. године (Moreras, 2010: 262; Tiesler, 2010: 419). Брига о стандардима за халал храну додатно је проширена 2015. године оснивањем Халал института Португалије (Soares e Mapril, Portugal 2021).

Исламска заједница почела је тражити своје место у политичком систему и Вали Мамеде је убрзо постао члан Социјалдемократске партије. Успевши да осигура финансијска средства из Саудијске Арабије, Кувајта, Уједињених Арапских Емирата, Либије и других муслиманских држава, он је пре свега настојао да кроз палестинско питање стекне чвршће везе са арапским светом. Португалска влада, веома

зависна од увоза нафтних деривата, видела је Исламску заједницу Лисабона као могућег посредника ка бољим везама са арапским државама. Ипак, упркос наративу о глобалној исламској заједници, Исламска заједница Лисабона је у наредним деценијама остала релативно затворена за муслимане који нису потицали из Мозамбика и Гвинеје Бисао (Machaqueiro, 2011: 227-228; Mapril, Carvalheira e Soares, 2020: 164; Tiesler, 2000: 127).

Молба за издавање земљишта за џамију, иако формулисана још 1966, одобрена је тек 1978. године. Португалска влада ангажовала је португалског архитекту Илидија Монтеира (Ílídio Monteiro), као и португалске извођаче. Амбициозни пројекат, међутим, захтевао је финансијску помоћ арапских држава. У међувремену, 1979. године португалске власти уступиле су палату Травеза до Амбаракаменто де Пенише као привремену централну џамију. Прве џамије у савременој Португалији отворене су у Ларанжеиру (1982) и Одивеласу (1983) у области Лисабона. Током отварања потоње део португалске омладине је насилно реаговао. Представници Исламске заједнице Лисабона позвали су омладину на дијалог. Ово је уједно једини забележени инцидент при отварању џамије у разматраном периоду. Централна џамија у Лисабону отворена је 1985. године (Moreras, 2010: 187-188; Mapril, Carvalheira e Soares, 2020: 164; Vakil, 2005).

Критике на рачун Валија Мамедеа због опсесије изградњом џамије биле су упућиване још пре Каранфилске револуције, а 1985. године довеле су и до раскола у вођству. Како је сукоб имао везе и са наклоношћу појединаца одређеним арапским државама, Мамедеове присталице називале су опоненте либијским плаћеницима, а Саудијска Арабија и Кувајт су привремено суспендовале слање средстава (Machaqueiro, 2011: 230).

Централна џамија, главни пројекат Валија Мамедеа, отворена је тек 1985. године. Колико је руководилац Исламске заједнице Лисабона био поистовећен са овим пројектом говори читуља по његовој смрти (1995) у којој је назван „Господин Џамија”. Још један његов подухват после силаска са места руководиоца Исламске заједнице у Лисабону било је оснивање Португалског центра за исламске студије и Удружења за исламско образовање 1989. године. После дуге неизвесности, на челу заједнице наследио га је банкар и један од првих муслимана у Лисабону

Абдул Карим Вакил (Abdool Karim Vakil) (Machaqueiro: 2011, 227; Soares e Mapril, Portugal 2021; Von Kemnitz, 2002: 8).

Током 1990-их дошло је до појачања диференцијација између присталица различитих харизматичких или скриптуралних традиција унутар муслиманске заједнице. Ове разлике, махом резултат чињенице да се становништво већ у Индији и Африци опредељивало за њих, нису биле наглашене у претходном периоду, у контексту малог броја муслимана и непостојања џамија. Пораст заједнице, али и успон покрета Таблиги Џамата, резултирали су поделама попут оних у џамијама Ларенжеира и Одивеласа, где су отворене посебне џамије за присталице различитих традиција. Тако је настао раскид између деобандијске традиције и Таблиги Џемата са једне и барелвијске традиције са друге стране. Сличан проблем јавио се и у гвинејској заједници, између присталица доминантних традиционалних група и скриптуриста оличених у тзв. вехабијама. Нове џамије харизматичких традиција попут барелвијске постале су брзо делом међународних мрежа оваквих покрета (Mapril, Carvalho e Soares, 2020: 165; Vakil, 2004: 307-308).

Већ 1987. године од стране владе Португалије признат је међу највећим муслиманским традицијама контроверзни ахмадијски покрет у виду Ахмадијског удружења ислама у Португалији са седиштем у Новом Оеирасу у Лисабону. Португалска влада је 1998. године, за тада процењених неколико хиљада шиита исмаилија, заједно са имамом Ага Каном IV (Aga Khan IV) отворила Исмаилијски центар у Лисабону. За дванаестоимамске шиите, њих око 200, формирана је Шиитска заједница Португалије у Алмади (Vakil, 2005: 188).

Током последње деценије 20. века, посебно од времена кампање легализације миграција 1992-93, дошло је до насељавања група муслимана из Бангладеша, Марока, Пакистана, Сенегала и арапских земаља у Португалију у оквиру генералних токова миграција из Глобалног Југа изазваних политичким и економским трансформацијама. Нове групе миграната, које нису биле лузофоне нити на други начин директно повезане са Португалијом, и којима ова држава није нужно била крајња дестинација, теже су успевале да се правно и друштвено интегришу. Уз поменти Таблиги џамат, традиције које су се током ових година рашириле укључују афричке суфијске тарикате, барелвијску и деобандијску традицију (Mapril, Carvalho e Soares, 2020: 165; Tiesler, 2005: 842).

Муслиманска заједница у Португалији, махом невидљива за ширу јавност захваљујући скромном уделу у укупном становништву и својој фрагментисаности, дошла је у средиште пажње након терористичког напада чланова Ал Каиде на Светски трговински центар 9. септембра 2001. године. Током наредних месеци представници португалских власти и истакнуте личности у муслиманској заједници често су се појављивали у јавности, настојећи да избегну негативни публицитет за ову заједницу (Moreras, 2010: 263).

До 2001. године Римокатоличка црква у Португалији уживала је јединствена права у односу на друге верске заједнице које су биле регистроване као удружења по приватном праву. Лета 2001. португалске власти усвојиле су нови Закон о верским слободама који је имплементиран 2006. године. Исламска заједница Лисабона званично је регистрована као верска заједница исте 2006. године, чиме је у многим аспектима изједначена са Римокатоличком црквом у правима; између осталог, склопљен је уговор са државом о признању бракава, а верници заједнице могу добровољно преусмерити 0,5% пореза на дохотке заједници (Moreras, 2010: 263; Soares e Mapril, 2021).

Долазак нових заједница муслимана, *de facto* одвојених од старе, довело је до покушаја за стварање сопствених правних тела. Тако су Бангладешани, махом припадници средње класе, са сопственим пословним везама у Португалији и другим европским земљама, основали засебну џамију 2002. године. Названа је Бејт ул-Мукарам (Baitul Mukarram – Света кућа) према истоименој центалној џамији у Даки. Бригу о њој води Исламски центар Бангладеша. Пројекат изградње Трга Мурарија са циљем обезбеђивања видљивости ислама, али и прослављања исламског наслеђа довео је и до негативних осећања, те дискурса о домаћем и имигрантском или транснационалном исламу (Mapril, Carvalho e Soares, 2020: 165).

Локалне власти у Лисабону су и формално 2005. године донирале део гробља у Лумијару муслиманској заједници. Ово гробље је заједничко за муслимане свих традиција и тела упокојених се ретко враћају у државе порекла, што се може тумачити као знак схватања португалске државе за своју. У наредним годинама су још два гробља добила парцеле за муслиманско становништво (Tiesler, 2010: 418; Soares e Mapril, Portugal 2021; Mapril, Carvalho e Soares, 2020: 162-163).

Споразумом португалске владе и исмаилијског представништва у Лисабону је 2015. године основано светско седиште Исмаилијског имамата (Mapril, Carvalheira e Soares, 2020: 162).

Први судски случај који се тицао тероризма одвио се 2019. године када је вођен случај против осморице Португалаца који су у Уједињеном Краљевству прихватили ислам и регрутовали тамошње муслимане за Исламску државу. Од осам особа, пет је до суђења нестало у ратовању, а још једна особа је била у затвору у Авганистану (Soares e Mapril, Portugal 2020).

На изборима унутар Исламске заједнице Лисабона 2020. године Абдул Карим Вакил је завршио свој мандат, а на њеном челу наследио га је Мухамед Икбал (Mohammad Ikbal) (Soares e Mapril, Portugal 2021).

Током последњег пописа у Португалији (2021) 36.480 особа се изјаснило као муслимани. Исламска заједница Лисабона користила је процене у распону између 48.000 и 55.000 муслимана. Према проценама из 2007. године око 60% муслимана у Португалији имало је португалско држављанство, углавном потичући из бивших португалских колонија (Mapril, Carvalheira e Soares, 2020: 162; Instituto Nacional de Estatistica, 2022).

Убедљиво највећи проценат муслимана је према попису и даље живео у и око Лисабона, са релативно значајним заједницама у Порту, Коимбри, Алгарвеу и на острву Мадеира. На овом простору до пописа се налазило укупно 57 објеката који су имали намену културних центара, џамија и мусала. Ови објекти су готово по правилу адаптирани – једино су Централна џамија у Лисабону и џамија Исмаилијског центра у Лисабону наменски грађене (Soares e Mapril, Portugal 2021).

Уз ове грађевине низ образовних институција је такође основан за припаднике различитих традиција и етничких припадности. Осим интерната у Палмели, који је основан 1998. године и чији је курикулум признат од стране државних власти, часове у овим школама деца обично похађају после редовних часова (Tiesler, Portugal 2010: 417). Заједнице муслимана су заступљене и на два телевизијска канала сходно Закону о верским слободама из 2001. године и у складу са својом заступљеношћу међу популацијом. Уз то, наведене заједнице су обично доступне и на интернету (Soares e Mapril, Portugal 2021).

Литература

- Instituto Nacional de Estatística (2022): Resident population with 15 and more years old (No.) by Place of residence at Census date [2021] (NUTS – 2013) and Religion. 23 11. Последњи приступ 5 1, 2024. <https://tabulador.ine.pt/indicador/?id=0011644&lang=EN>.
- Machaqueiro, Mário Artur (2013): Foes or Allies? Portuguese Colonial Policies towards Islam in Mozambique and Guinea, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 41 (5): 843-869.
- Machaqueiro, Mário Artur (2011): Portuguese colonialism and the Islamic community of Lisbon in Marcel Maussen, Veit Bader and Annelies Moors (eds.): *Colonial and Post-Colonial Governance of Islam. Continuities and Ruptures*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 211-233.
- Mapril, José; Carvalheira, Raquel e Soares, Pedro (2020): Paisagens islâmicas na Área Metropolitana de Lisboa: (pós)colonialismo e políticas de reconhecimento, *Lusotopie* (19): 157-190.
- Melo, António (2008): A diáspora ismaelita. Preparação e «partida», vivências da migração dos anos 1970, *Lusotopie*, XV (1): 97-102.
- Moreras, Jordi (2010): Portugal: an exception that proves the rule? in Stefano Allievi (ed.): *Mosques in Europe: Why a solution has become a problem – NEF Initiative on Religion and Democracy in Europe*, London, Alliance Publishing Trust, 261-268.
- Soares, Pedro Pestana e Mapril, José (2021): Portugal In: *Yearbook of Muslims in Europe Online*, Leiden, Brill, doi:10.1163/2588-9737_YMEO_COM_142021PRT.
- Soares, Pedro Pestana, и José Mapril. 2020. „Portugal.“ Y *Yearbook of Muslims in Europe Online*. Leiden: Brill. doi:10.1163/2588-9737_YMEO_COM_132020PRT.
- Tiesler, Nina Clara (2000): Muçulmanos na margem: a nova presença islâmica em Portugal, *Sociologia*, págs. 117-144.
- Tiesler, Nina Clara (2005): Novidades no terreno: muçulmanos na Europa e o caso português, *Análise Social*, XXXIX (173): 827-849.
- Tiesler, Nina Clara (2010): Portugal In Nielsen et al. (eds.): *Yearbook of Muslims in Europe*, Vol. II, Leiden, Brill, pp. 413-422.
- Vakil, Abdool Karim (2005): Comunidade Islâmica em Portugal em Fernando Cristóvão (ed.): *Dicionário Temático da Lusofonia*, Lisbon, Associação de Cultura Lusófona – Instituto Camões, págs. 186-189.

Vakil, Abdool Karim (2004): Do Outro ao Diverso. Islão e Muçulmanos em Portugal: história, discursos, identidades, *Revista Lusófona de Ciência das Religiões*, III (5/6): págs. 283-312.

Von Kemnitz, Eva-Maria (2002): Muslims as Seen by the Portuguese Press 1974-1999. Changes in the Perception of Islam In Wasif Shadid and Sjoerd Van Koningsveld (eds.): *Intercultural Relations and Religious Authorities: Muslims in the European Union*, Volume II, Leuven – Paris – Dudley, MA, Peeters, pp. 7-27.

Srboljub D. Peović

Institute of European Studies, Belgrade

FORMATION AND PLURALIZATION OF THE MUSLIM COMMUNITY IN PORTUGAL (1968-2021)

Summary: The Portuguese Muslim community has long been a poorly researched topic in this Iberian country, mainly because of its small number and complexity. This paper, the first with such a topic in the Serbian language, provides an overview of the relevant scientific literature on the community so far, trying to show in a limited scope the evolution of this community, its complexity in the form of pluralization, as well as the interaction with the Portuguese state and other external actors.

Keywords: Portugal, Islam, Islamic community, colonialism, Mozambique.

Srboljub D. Peović

Instituto de Estudos Europeus, Belgrado

FORMAÇÃO E PLURALIZAÇÃO DA COMUNIDADE MUÇULMANA EM PORTUGAL (1968-2021)

Resumo: A comunidade muçulmana portuguesa é há muito um tema pouco investigado neste país ibérico, principalmente devido ao seu pequeno número e complexidade. Este artigo, o primeiro com tal tema na língua sérvia, fornece uma visão geral da literatura científica relevante sobre a comunidade até o momento, tentando mostrar em um escopo limitado a evolução desta comunidade, sua complexidade na forma de pluralização, assim como a interação com o Estado português e outros atores externos.

Palavras-chave: Portugal, Islão, comunidade islâmica, colonialismo, Moçambique.

